

ՔԱՂԱՔԱՊԵՏԻ ՄԸ
ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐԸ



ՄԱՏԵՆԱՀԱՐ

Հ. Յ. Դ. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

ԹԻԻ 6

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԽԱՏԻՍԵԱՆ

ՔԱՂԱՔԱՊԵՏԻ ՄԸ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐԸ

ՊԵՐՈՒԹ

1991



ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ ՎԱՀԷ ՍԷԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ



ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՆՊԱՏԱԿԸ

Այ. Խատիսեանի «Քաղաքապետի մը յիշատակները» խորագրեալ յուշագրութիւնը, որ հրատարակուած է «Հայրենիք» ամսագրին մէջ¹, կ'ընդգրկէ հեղինակի կեանքին ու գործունէութեան շուրջ քսան տարիները — քսաներորդ դարու սկիզբէն մինչեւ Հայաստանի անկախութիւնը: Ասիկա հայ ժողովուրդի պատմութեան ամէնէն բախտորոշ, ծանրակշիռ ու վտանգաւոր ժամանակաշրջաններէն մէկն է անտարակոյս:

Խատիսեան կը հաստատէ, որ յուշագրութիւնը կը վերջանայ ճիշդ այնտեղ, ուր կը սկսի իր «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը» աշխատասիրութիւնը, որ դարձեալ լոյս տեսած է «Հայրենիք» ամսագրին մէջ Կարելի է ըսել, հետեւաբար թէ «Քաղաքապետի մը յիշատակները» քառօրէին հատորն է Խատիսեանի յուշագրութեան, որուն երկրորդ մասն է «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը»:

1. «Հայրենիք» ամսագիր, Ժ. Տարի — Թի. 7 (115), Մայիս 1932, էջ 86-93. Թի. 8 (116), Յունիս 1932, էջ 124-134. Թի. 9 (117), Յուլիս 1932, էջ 91-104. Թի. 10 (118), Օգոստոս 1932, էջ 97-106. Թի. 11 (119), Սեպտեմբեր 1932, էջ 111-125. Թի. 12 (120), Հոկտեմբեր 1932, էջ 155-162. ԺԱ. տարի — Թի. 1 (121), Նոյեմբեր 1932, էջ 133-142. Թի. 2 (122), Դեկտեմբեր 1932, էջ 127-142. Թի. 3 (123), Յունուար 1933, էջ 128-134. Թի. 4 (124), Փետրուար 1933, էջ 122-126. Թի. 5 (125), Մարտ 1933, էջ 143-147:

նութիւն՝ թուրքերը իրենք իսկ Բագուի մէջ ի վիճակի չլին վարելու՝ դուռ թրքական քաղաքականութիւն:

Ամէնքը գիտեն, թէ որքան կարեւորութիւն ունի քաղաքագլուխի պաշտօնը և որովհետեւ ո՛չ հայերը և ոչ ալ թուրքերը իրենց ձայներով չլին կարող իրենց քաղաքագլուխն ունենալ, Բագուի քաղաքագլուխները կ'ընտրուիին ոռոսներ, հիւսիսէն եկած մարդիկ և Բագուին միանդամայն օտար (սրինակ՝ քաղաքագլուխ Իրեցկին, Ռաւսկին, Բիչը, Նովիկովը և ուրիշներ):

Իրերու այսպիսի կացութեան համար, թուրքերը կը մեղադրէին ոռոս կառավարութիւնը և քրիստոնեւաններն ընդհանրապէս: Գանձակի մէջ նոյնպէս զգալի էր հայ-թաթարական պայքարը՝ այնուպէս հայերն ու թուրքերը կողք կողքի կ'ապրէին երկու տարբեր թաղամասերու մէջ:

Հայ-թրքական յարաբերութիւններու բարդացումը և հայ-վրացական անհամաձայնութիւնները Կովկասի մէջ բնականաբար ստեղծեցին վրաց-թաթարական ձուկատ՝ ընդգլմ հայերու:

Կովկասի մէջ հայերու տնտեսական վերելքը չէր սահմանափակուեր միայն առեւտուրով և գործարանային արտադրութեամբ: Հայկական դրամադրուիստ մուտք կը գործէր նաեւ գիւղատնտեսութեան մէջ և իրեն կ'ենթարկէր գանազան ճիւղեր, ինչպէս՝ բամբակադարձութիւն, գինեգործութիւն և այլն:

Այս յաջողութիւնները, ի հարկէ, պէտք է վերադրել հայ ժողովրդի մշակոյթին, անոր աշխատասիրութեան և տոկոսնութեան: Մանթաշեանները, Միլոսները, Աֆրիկեանները, Օգանեկովները, Արամեան-

ներր, Սկյանեաններր, Զիլինգարեաններր յայտնի էին ամբողջ Կովկասին: Անոնք գրաւած էին Թիֆլիսի լաւագոյն տուները՝ իրենց գործերը տարածելով ամբողջ Կովկասի մէջ: Բնիկ հայաստանցիներ՝ անոնք կր լքէին հայրենի քաղաքները, ինչպէս Ալեքսանդրապոլ, Կարս, Ապուլիս, Երեւան եւ կու գային հաստատուելու մշակոյթով բարձր եւ կրիմայով առողջ Թիֆլիսի մէջ:

Այս հանգամանքը շատերուն կարծել կու տար, որ Թիֆլիսը ոչ թէ Վրաստանի մայրաքաղաքն է, այլ Կովկասի ալսիներն՝ քաղաք մը, որ հաստատուապէս կր պատկանի բոլոր Կովկասցիներուն: Այս բանը չէին հանդուրժեր վրացիները, որոնք կը պնդէին, որ Թիֆլիսը իրենց պատմական մայրաքաղաքն է եւ միւս եկուորները գանապան անկիւններէն եկեր ու հարուստի իրաւունքով խլեր են իրենց հողերն ու կալուածները:

Վրացիները իրենց գիրքերուն եւ թերթերուն մէջ միշտ կը գրէին, որ հայերը կարող են օգտուիլ Թիֆլիսի բոլոր բարիքներէն, բայց իրենք զիրենք պէտք չէ զգան որպէս այս երկրի տէրերը: Հայերն ալ կը շարունակէին օգտուիլ իրենց իրաւունքներէն:

Ուշագրաւ էր ասանձնապէս վրացական մէկ թերթի (աջակողմեան) յօդուածը իմ քաղաքագլուխ րնտրուելու առթիւ Յօդուածի խորագիրն էր՝ «Չարիքներու փոքրագոյնը» Ըստ յօդուածի, չարիք է ամէն մէկ ոչ-վրացի քաղաքագլուխ. սակայն, պրն. Սատիսեանը այդ շարիքներէն փոքրագոյնն է, չնորհիւ իր վերաբերմունքի՝ զկպի վրաց ժողովուրդը: Այսպէս կը մտածէր աջակողմեան մամուլը, իսկ

Տր» երկր: Այս վերջինը արժանացած է երկու տպագրութեան. առաջինը Աթէնք. 1933. իսկ երկրորդը՝ Պէյրուք. 1968:

Իր անդուլ եւ յարատեւ աշխատանքներուն շնորհիւ, Խատիսեան եղաւ փորձառու դիւանագէտ-ֆազաֆագետ մը. բա՛ն մը, որուն կարիքը այնքան կը զգացուէր մեր իրականութեան մէջ՝ մանաւանդ նկատի ունենալով Անգրկովկասի խռոնակ եւ միշտ պայթուցիկ կացութիւնը:

Խատիսեանի յուշագրութիւնը կը պահէ իր այժմէականութիւնը մէկէ աւելի մակարդակներու վրայ: Անիկա մեզի կը փոխանցէ գործնապաշտ թելադրանքներ ու փորձառութիւններ, յատկապէս դիւանագիտական աշխարհին ու զեկավարման վերաբերեալ:

Այս երկր, որ պատմագրութեան համար հում ու համով նիւթ պարփակող աշխատասիրութիւն մըն է, իբրեւ ազբիւր կը ծառայէ մեր ժողովուրդը յուզող հարցերուն մօտէն ծանօթանալու եւ անոնց ներքին ծալքերուն թափանցելու:

«Քաղաքապետի Տր յիշատակները» հատորը հարուստ է վաւերագրական – վիճակագրական տուեալներով, որոնք սերտօրէն կապուած են մեր անկախութեան եւ պետականութեան կերտումին հետ: Յուշագրութիւնը յստակօրէն կը ներկայացնէ կովկասեան ժողովուրդներու այս դարու առաջին ֆառորդի հոգեվիճակները, մտայնութիւններն ու մօտեցումները, ազգամիջեան բախումներու շարժառիթ-պատճառները, պատասխանատու դէմքերը, ընդհանուր մթնոլորտն ու

տրամադրութիւնները, ինչպէս նաեւ ֆազաֆական իրերու գրութիւնն ու հոսանքներու փոխադարձ յարաբերութիւնները: Ասոր առնթքեր, յուշագրութիւնը կը ծառայէ աւելի մօտէն ծանօթանալ հատիսեանի անհատականութեան, մտածելակերպին, աշխատելու եղանակին ու գործունէութեան:

Քսաներորդ դարու առաջին փասնամեակի չափանիշով, հատիսեան կը նկատուէր Օրուան Մարդը: Մեր մէջ դիւանագէտի եւ ֆազաֆագէտի բացառիկ դէմքերէն մէկն է, որ խորապէս ազդած եւ իր ինքնատիպ դրոշմը դրած է այդ ժամանակներու դէպքերու ընթացքին վրայ: Անցեալի ուսումնասիրութեան մեր աշխատանքին մէջ, շատ կարեւոր է գիտնալ Սէյմի եւ Թուրքիոյ հետ առնչուող բախտորոշ խորհրդածողութիւններու պատուիրակութեանց մաս կազմած ներկայացուցիչներու անհատական տեսակէտներն ու գաղափարները, որովհետեւ մասնակցողի հանգամանքը (կամ ականատեսի առաւելութիւնը) կը լուսաբանէ եւ կը յստակացնէ բազմաթիւ մութ ու շփոթ մնացած հարցեր. ինչ որ կարելի պիտի չլլայ գտնել վաւերաթուղթերու, դաշնագրերու կամ ատենագրութեանց մէջ:

Ահա այս նկատառումներով կը հրատարակենք Այ. հատիսեանի «Քաղաքապետի մը յիշատակները», որ ուղղակի կամ անուղղակի կերպով — կը կարծենք — պիտի գինէ ու գօտեպնդէ հայութիւնը ընդհանրապէս եւ հայ ուսանողութիւնն ու երիտասարդութիւնը մասնաւորաբար՝ մեր գերագոյն նպատակներու իրագործման ճամբուն վրայ:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԽԱՏԻՍԵԱՆ

(1874-1945)

1. ԿԵԱՆՔԸ

Ալեքսանդր (կամ Աղեքսանդր) Խատիսեան ծնած է 17 Փետրուար 1874ին¹. Թիֆլիս, Վրաստան: Ընտանեկան յարկի մթնոլորտը, այնտեղ տիրող հայրենասիրական ջերմ տրամադրութիւնները, ինչպէս նաեւ Խատիսեան ընտանիքի անդամներուն ընտրած ասպարէզներն ու վարած պաշտօնները նպաստաւոր պայմաններ ստեղծած էին ուսումնատենչութեան եւ ընդհանուր զարգացման: Ահա՛ այս հարազատ միջավայրի ազդեցութեան տակ կը զարգանայ մտաւորական եւ հասարակական գործունէութեան սէրը պատանի Ալեքսանդրի մէջ: *«Մեր ընտանիքի անդամները, ինչպէս հօրս, այնպէս ալ մօրս կողմէն (ծնեալ Ղամբարեան) ամբողջ Կովկասի մէջ վարել էին պատասխանատու պաշտօններ՝ որպէս դատախազներ, պետա-*

1. Գարրիկ Լազեան Ալեքսանդր Խատիսեանի ծննդեան թուականը վրիպումով ձեռ վերագրած է անոր երէց եղբոր՝ Կոստանդինին, տե՛ս Գ. Լազեան, «Դէմքեր հայ ազատագրական շարժումէն» Գա՛ֆրէ, տպարան «Յուսարհ», 1949, էջ 303:

*կան կայուածներու կառավարիչներ, պետական
դրամատան վարիչներ և այլն»²:*

Հայրը, Յովհաննէս, որ պետական բարձր
պաշտօնեայ էր, ճանչցուած էր իր յառաջադէմ
գաղափարներով: Մայրը, Մարիամ, ստորագրած
է երկու-երեք վէպ՝ Մարինեան ծածկանունով:
Կոստանդինը, որ Ալեքսանդրի երէց եղբայրն էր
(միւս եղբայրներն են Գէորգ եւ Լեւոն), կը յատ-
կանշուէր իր ինքնատպութեամբ եւ նախաձեռնու-
թեան զօրաւոր ոգիով: Կոստանդինը հիմնադիր-
ներէն մէկն էր Հայ Յեղափոխականների Դաշնակ-
ցութեան: Քիչ ժամանակ ետք սակայն, կը փաշուի
ֆազաական - յեղափոխական - հասարակական
կեանքէն եւ կը ձեռնարկէ մշակութային գործու-
նէութեան: Բագուի մէջ իր ասպարէզը կը դարձնէ
կուրտուրական - մշակութային - միութիւնը,
որուն ամէնէն աշխատունակ տարրերէն մէկը
կ'ըլլայ:

Թիֆլիսի միջնակարգ վարժարանը աւարտելէ
ետք, Ալեքսանդր հատիսեան բժշկութեան ճիւղին
կը հետեւի Մոսկուայի եւ Խարկովի համալսա-
րաններուն մէջ: Ուսանողութեան շրջանին, հա-
տիսեանի մօտ կը յայտնաբերուին խառնուածքի
եւ նկարագրի առանձնայատկութիւններ: Մոս-
կուայի հայ ուսանողութեան մէջ անմիջապէս կը
դառնայ ուշագրաւ դէմք մը: Իր մասնակցութիւնը

² Այլ. Խատիսեան, «Քաղաքացեւոր մը յիշատակները»,
«Հայրենիք» ամսագիր, Ժ. Տարի, Թիւ 7(115), Մայիս 1932, 49 ՏԵ:

կը բերէ գրեթէ ամէն ձեռնարկի կամ աշխատանքի: Աւելի՛ն. յաճախ կը տեսնուի առաջին կարգի վրայ՝ իբրեւ նախաձեռնող եւ մղիչ տարր: Այդպէս է. որ ան կ'ըլլայ Մոսկուայի հարիւրէ աւելի հայ համալսարանականներուն մօտ կշիռ եւ հեղինակութիւն ունեցող անհատականութիւն մը: Իր եռանդուն եւ ստեղծագործ ոգիին շնորհիւ *«Ինքնագր-գացման խմբեր, Հայ գրքեր-Հրատարակութիւն եւ ուրիշ նման Հանրային-մշակութային ձեռնարկներ [...]* մէկ կամ միւս ձեռով կապուած էին իր անուան Հետ»³: Նոյն ընթացքը կը շարունակէ խաբկովի մէջ եւ կը դառնայ հայ ուսանողութեան վստահելի ու ամուր սիւնը:

Երեւ տարի Մոսկուայի եւ երկու տարի խաբկովի համալսարաններուն մէջ ուսանելէ ետք. այլ մանաւանդ իր մասնագիտութիւնը կատարելագործելու նպատակով. խատիսեան 1897ին կը մեկնի Պերլին եւ Փարիզ: Պերլինի մէջ կը հետեւի փրոֆ. Վիրխովի եւ փրոֆ. Քլեմփէրըրի դասընթացներուն: Եւրոպայի նշեալ ֆազաֆներուն մէջ համալսարանական կրթութիւնը ամբողջացնելէ ետք՝ 1900ին կը վերադառնայ իր ծննդավայրը՝ Թիֆլիս:

Շատ կարճ ժամանակի համար կը զբաղի բժշկութեամբ. հագիւ տարի մը: Ապա, կը լքէ այդ ասպարէզը եւ կը նուիրուի ազգային-հասարակական կեանքին: *«Այն ատեն Լս 22 տարեկան էի, Լս*

3. Լ. Ն., «Հանրային մարդը». «Յոսսաբեր», ԼԱ. Տարի. Ապրիլ 1945:

ներէ, որոնք պաշտօն ունէին ընդատաջ գնալու եւ
բաւարարելու պիտի անմիջական պահանջները:
Անոնց գործունէութիւնը ենթակայ չէր հասարակա-
կան որեւէ հակակշիռի եւ ժողովուրդը իրաւունք
չունէր միջամտելու անոնց աշխատանքներուն: Բացի
անկէ, որ այդ սխտեմը զուտ բիրտկրատիկ կազմու-
թիւն ունէր, կար ուրիշ բացասական կողմ մը եւս.
Ժողովուրդը պրկուած էր ինքնագործունէութենէ,
զրկուած էր հասարակական, քաղաքական գործու-
նէութենէ: Չէ՞ որ Ռուսաստանի մէջ ոռոս պիղաքին,
ընտրելով իր խորհրդատուները, կը հետեւէր անոնց
աշխատանքներուն, կը քննադատէր անոնց գործու-
նէութիւնը, կը հակէր բիւզիլին, մէկ խօսքով՝ ժողո-
վուրդը կը մասնակցէր պատասի մշակութային փերի-
քին:

Ժիշդ է. Կովկասի մէջ իրաքանչիւր գիւղ կ'ընտ-
րէր իր տանուտէրը, սակայն փերջինիս իրաւասու-
թիւնները կը սահմանափակուէին իշխանութեան
անհրաժեշտ՝ ուստիականական որոշ աշխատանքներով:
Տանուտէրը կ'օգնէր իշխանութեան հաւաքել տուր-
քերը: Անհրաժեշտ պարագային, ան կը հայթայթէր
բանուորական եւ ձիու ուժեր ու կը մասնակցէր ու-
ստիկանական որոշ աշխատանքներուն:

Տանուտէրը, այսպիսով, կը դառնար իշխանու-
թեան գործակալը՝ իրաւունք չունենալով մտածելու
պիտի ուրիշ շահերու մասին: Ժողովուրդը կ'ընտրէր
իր տանուտէրը, բայց կ'արհամարհէր զայն: Տանու-
տէրը, ըստ իր պաշտօնի, պարտաւոր էր ներկայ գրտ-
նելու խոս պարկութիւններու ընթացքին:

Նոր սոսկալի երկրաշարժի հետեւանքով՝ Ախալ-

քայաքի գաւառի մէջ առաջ էր եկած բժաւոր տիֆի մեծ համաճարակ եւ ես կը պահուէի Սամսար գիւղը՝ համաճարակի ղէմ պայքարելու համար, ձմրան սառնամանիք գիշերով գիւղ կը մտնէ ժանտարմ սպայ մը՝ չրջապատուած կոզակներով: Տանու տէրի աջակցութեամբ ան կը փնտռէ այն գիւղացիները, որոնք կը մեղադրուէին որպէս գրգռիչներ, վաշխառու աւատակետներուն տուրքեր չտալու քարուղչութեան համար: Այդ խեղճ գիւղացիները ի վիճակի չէին վճարելու իսկ իրենց ապրուստին եւ անասունները պահելու համար՝ անոնք ինձմէ նպաստ կը ստանային:

Հայ գիւղը պարուրուած էր թանձր խաւարի մէջ: Քաղաքակրթական ոչ մէկ նշոյլ կարելի էր նկատել հոն: Տասնեակ գիւղեր միայն մէկ բժիշկ ունէին: Դպրոցներ չկային: Զկար ոչ մէկ կապ քաղաքին հետ, բացի ապրանքներու փոխանակութենէ: Իր միակ դաստիարակութիւնը գիւղացին կը ստանար յեղափոխական գործիչներէ: Հայերը՝ Հ. Յ. Դաշնակցութենէն, վրացիները՝ սոցիալ-դեմոկրատներէն: Թուրք ժողովուրդը ենթակայ էր հուլեւորականութեան, աւատապետներուն, բեկերուն եւ խաներուն:

Գիւղացիութեան տնտեսական վիճակը, շնորհիւ բնոյ հանուր հողազրկութեան, որ աւելի կը զգացուէր հայկական շրջաններու մէջ, չափազանց ծանր էր: Գիւղ գնալը եւ գիւղով հետաքրքրուիլը կը համարուէին քարուղչութեան միջոց՝ գիւղացիները գրգռելու համար: Իսկ իւրաքանչիւր այդպիսի փորձ՝ խիստ կը հետապնդուէր իշխանութեան կողմէ:

Այս բոլորը հասարակական գործիչներուն առիթ էր տային լրջօրէն մտածելու գաւառական ինքնա-

իմ միակ ձգտումն էր նետուիլ հասարակական ապարէզ»⁴:

1902ին, առաջին անգամ ըլլալով իբրեւ խորհրդական կ'ընտրուի Թիֆլիսի ֆաղափային խորհուրդին, որուն մաս կր կազմէին կովկասեան ազգերու գրեթէ բոլոր ներկայացուցիչները: Այդ պաշտօնին վրայ կր մնայ մինչեւ 1906: Նոյն տարին իր թեկնածութիւնը կր դնէ Թիֆլիսի ֆաղափայութի օգնականի պաշտօնին եւ կ'ընտրուի: Թէեւ պաշտօնապէս ֆաղափայետի օգնական, բայց գործնականին մէջ խառնուելով ստանձնէ ֆաղափայետի պատասխանատուութիւններ եւ կը կատարէ ֆաղափայետի պարտաւորութիւններ: այս երեւոյթին տուն տուող պատճառը հետեւեալն էր:

1900ական թուականներու առաջին տասնամեակի Թիֆլիսի ֆաղափայետն էր վրացի իշխան Վ. Ն. Զերիեգովը, որ հիւանդ էր. իսկ անոր առողջական վատ վիճակը պատճառ կ'ըլլար, որ յաճախ շաբաթներ եւ երբեմն ամիսներ բացակայէր ֆաղափայետարանէն: Այդպէս է, որ գործերուն մեծ մասը կը բեռնար անոր օգնականին՝ Ալ. խառնուելով վրայ:

Զերիեգովի մահէն ետք, խառնուելով 1909-1910ին կ'ընտրուի Թիֆլիսի ֆաղափայետ: Ըստ Վահան Նաւասարդեանի, խառնուելով իր ընտրութիւնը կը պարտի աւելի հայ ֆաղեհներութեան բուէին, քան հայ աշխատաւորութեան:

4. Ալ. խառնուելով, «Հայրենիք» ամսագիր, տեղ., 1986:

Թիֆլիսի ֆաղափապետութեան շրջանին, 1914ի պատերազմի սկիզբը, հայ կամաւորական շարժումի գլխաւոր դերակատարներէն մէկը կ'ըլլայ՝ Մեսրոպ եպս Մազիստրոսի եւ Սամսոն Յարութիւնեանի հետ⁵: Այս առընչութեամբ, 1914 Սեպտեմբերին, Խատիսեան կը նշանակուի Հայ կամաւորական խումբերու Կարգադրիչ Մարմինի խորհրդական: Այս մարմինը կը մնայ Թիֆլիս մինչեւ 1915ի գարունը. անկէ ետք՝ կը փոխադրուի Թիֆլիս:

Ա. Աշխարհամարտի պայթումէն անմիջապէս ետք, խունապային մթնոլորտ կը տիրէ ամբողջ Անդրկովկասի մէջ: Խատիսեան կը ծրագրէ դուրս գալ այս քոհուրդէն: Այդպէս է, որ կը ձեռնարկէ Կովկասեան Քաղաքների Միութեան ստեղծման, որուն նախագահի պաշտօնը կը վարէ՝ 1914-17: Այս Միութեան շնորհիւ, որ կը բաղկանար Կովկասի 44 քաղաքներու ներկայացուցիչներէն, Կովկասը կը ստանայ ֆաղափական կարեւոր կշիռ եւ մաս կը կազմէ Համառուսական Քաղաքների Միութեան, որ, նկատառելի եւ բաւական շօշափելի դեր կը կատարէ պատերազմի օրերուն եռեւեփոյ յեղափոխական շարժումին ի նպաստ:

Իբրեւ նախագահը Կովկասեան Քաղաքների Միութեան, 1916ին կը մասնակցի Համակովկասեան Համագումարին, որ կը նպատակադրէր Գաւառային Ինքնավարութեան՝ գեմսվոյի գործունէութեան ընդլայնումի նախագիծ մշակել: Մաս-

5. Լազիան, տեղ., էջ 305:

նակցած է նաեւ 1915, 1916 եւ 1917 թուականներուն՝ Համայն Ռուսիոյ Քաղաքներու եւ Գաւառային Ինքնավարութիւններու (գեմսվօ) համագումարներուն:

1917ին կը պայթի Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը, որուն իբրեւ հետեւանք հատիսեան ինքզինք ալեւս ի վիճակի չի գգար Թիֆլիսի քաղաքացիութի պաշտօնին վրայ մնալու: Վրացիները, որոնք քիով յարաբերաբար աւելի քիչ էին քան հայերը, տէր կը կանգնին իրենց մայրաքաղաքին եւ Թիֆլիսի քաղաքապետի աթոռին վրայ կը նստեցնեն իրենց մէկ ազգակիցը: Յեղափոխութիւնը պատճառ կ'ըլլար նաեւ, որ Անդրկովկասը փաստօրէն բաժնուի Ռուսաստանէն:

1917ին հատիսեան կը հեռանայ քաղաքացիութի պաշտօնէն եւ նոյն տարին կը մտնէ Հ.Յ.Դաշնակցութեան շարքերը: Թիֆլիսի քաղաքացիութի ընտրութեան մէջ իր պարտութենէն անմիջապէս ետք կը շտապէ Ալեքսանդրապոլ՝ ընդառաջելով հետեւեալ հրաւեր-հեռագիրին. «Դուք՝ ինչպէս առասպելներու հերոսը, ոտք կոխելով հայրենի հողի վրայ, անմիջապէս պիտի գգաք ձեզ հօր եւ պիտի սկսիք նոր դարաշրջան մը մէկ ժողովուրդի պատմութեան մէջ»⁶:

1917 Սեպտեմբերին հատիսեան կը փոխադրուի Ալեքսանդրապոլ եւ կ'ընտրուի տեղւոյն

6. «Մեծ կորուստի մը առջեւ» (Խմբ.), «Յուսարք», ԼԱ. Տարի, 7 Ապրիլ 1945:

ֆաղաֆապետը: Այս պաշտօնը կը վարէ հազիւ տարի մը, մինչեւ 1918: Կը հաւատար, որ հայ ժողովուրդին լաւագոյնս ծառայելու համար անհրաժեշտ էր որ մասնակցէր Համառոսական Սահմանադիր Ժողովին՝ իբրեւ թեկնածու Շիրակի հայութեան: Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը չընդառաջեց իր փափաքին եւ չգրաւ հատիսեանի թեկնածութիւնը:

1917 Հոկտեմբերի սկիզբը կը մասնակցի Մոսկուայի մէջ տեղի ունեցող ֆաղաֆներու համագումարին: 22 Հոկտեմբերին կ'անցնի Փեթերբուպուրկ եւ ականատես կ'ըլլայ Պոլշեիկեան Ցեղափոխութեան: 31 Հոկտեմբերին կը վերադառնայ Թիֆլիս:

1918ի առաջին կիսուն, Անդրկովկասի անջատումէն ետք, կ'անդամակցի Սէլմի՝ Անդրկովկասեան Հանրապետութեան՝ եւ Հ.Յ.Դաշնակցութեան կողմէ կը նշանակուի ելեւմտական նախարար: Այս պաշտօնին վրայ կը մնայ Սէլմի երկու դահլիճներուն մէջ, նախ՝ Կեկելկոբիի, ապա՝ Զիւնկելիի վարչապետութեան օրերուն:

1918-20 հատիսեան կը մասնակցի գաւազան պատուիրակութիւններու՝ պարզ խորհրդարանի կամ նախագահի հանգամանքներով:

1918 Փետրուար-Մարտ ամիսներուն, Տրապիզոնի մէջ Անդրկովկասի եւ Հայաստանի Հանրապետութեան կողմէ հաշտութեան բանակցութիւններ կը վարէ Թուրքիոյ հետ: Իրեն հետ հաշտարար պատուիրակութեան անդամ կը նշանակուի Յովհաննէս Քաջազնունի, իսկ Ռուբէն Տէր Մի-

նասեանն. ու լէոն կը մասնակցին իբրեւ խորհրդականներ:

4 Յունիս 1918ին, Պաթումի մէջ, Խատիսեան՝ Պապաջանեանին, Յովհաննէս Քաջագնունիին եւ Սիմոն Վրացեանին հետ կը ստորագրէ դաշնագիր մը, որով Թուրքիա կը ճանչնայ Հայաստանի Հանրապետութիւնը:

14 Յունիսին, Պաթումի մէջ, Ա. Ահարոնեանի եւ Պապաջանեանի ընկերակցութեամբ կ'երթայ Պոլիս՝ մասնակցելու Կեդրոնական Եւրոպայի եւ Անդրկովկասի պետութիւններու խորհրդաժողովի մը, որ, սակայն, կը ձգձգուի մինչեւ ընդհանուր գինադադարը:

Վերջապէս, 2 Դեկտեմբեր 1920ին, հայկական պատուիրակութեան իբրեւ նախագահ կը ստորագրէ Ալեքսանդրապոլի դաշինքը, որ պետականօրէն վաւերական ոչ մէկ նշանակութիւն եւ արժէք կը ներկայացնէ, որովհետեւ ստորագրութեան ատեն Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը Երեւանի մէջ արդէն իսկ իշխանութիւնը յանձնած էր խորհրդային ներկայացուցիչին:

1919 Մարտէն մինչեւ 1920 Մայիս, Խատիսեան կը վարէ Հայաստանի Հանրապետութեան վարչապետի պաշտօնը: Արամի մահէն ետք (1919 Յունուար), կը ստանձնէ ներքին գործոց նախարարութիւնը: Իսկ Յովհաննէս Քաջագնունիի Մ. Նահանգներ մեկնումէն ետք՝ կը ստանձնէ վարչապետի տեղապահութիւնը: Յովհ. Քաջագնունիի դաւիթնին մէջ Խատիսեան կը մասնակցի իբրեւ արտաքին գործոց նախարար: 1919ին, Յովհ. Քա-

ջազնունի կը յաջորդէ իբրեւ երկրորդ վարչապետը Հայաստանի Հանրապետութեան: Մինչեւ 1919ի Ապրիլը միեւնոյն ատեն կը վարէ արտաքին գործոց նախարարութեան պաշտօնը:

1920ի ամառը Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան կողմէ կ'ուղարկուի արտասահման՝ կազմակերպելու համար Հայաստանի առաջին ներքին փոխառութիւնը. ինչպէս նաեւ «Ոսկու Ֆոնտ»ի առաջացումը: Կը մեկնի Պաթում, Պոլիս, Փարիզ, Լոնտոն, Պելնիֆա, Մանչեսթըր, Հռոմ, Եգիպտոս, Աքէնֆ, Իզմիր, Պուլկարիա, Ռումանիա եւ Եուկոսլաւիա: Այս երկար մամբորդութեան ընթացքին կը ծանօթանայ գաղութներու վիճակին եւ առիքը կ'ունենայ մօտէն շփուելու անոնց հետ, ինչպէս նաեւ բացատրելու իր գործուղման հրամայական նշանակութիւնը՝ նորաստեղծ հանրապետութեան համար:

Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք, Ալ. Խատիսեան 6 Դեկտեմբեր 1920ին կ'անցնի Թիֆլիս, Վրաստան: Կարճ ժամանակ ետք, 10 Փետրուար 1921ին, Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութեան նախագահ՝ Ա. Ահարոնեանէն կը ստանայ Փարիզ մեկնելու հեռագիր: Կ'ընդունի առաջարկը: Ահարոնեանին ընկերակցութեամբ կը մասնակցի Լոնտոնի եւ ապա՝ Լօզանի խորհրդածոյողութիւնը, որոնց կը մասնակցին նաեւ Պօղոս Նուպար փաշան եւ Նորատունկեանը: Խատիսեանի մասնակցութիւնը նախ կ'ունենայ փոխ-նախագահի հանգամանք: Ա. Ահարոնեանի հիւանդութենէն ետք (1934), Հայաստանի Հանրա-

պետութեան պատուիրակութեան աշխատանքը կը կեդրոնանայ Ալ. Խատիսեանի ուսերուն վրայ՝ իբրեւ նախագահ, ներկայացնելով եւ պաշտպանելով հայկական շահերը պետութիւններու եւ ազգերու մօտ:

Փարիզի գերման գրաման հետեւանով, փրանսական կառավարութեան հետ կ'անցնի Պորտո: Զինադադարի կնքումէն ետք, կը վերադառնայ Վիշի, ապա՝ Փարիզ:

Խատիսեան պատկառելի գործունէութիւն մը կը բողոքի իր ետին, երբ կը կնքէ իր մահկանացուն Ֆրանսայի մէջ: Թաղումը կը կատարուի 7 Մարտ 1945ին, Փէր Լաշէզի գերեզմանատան մէջ, վիշտ պատճառելով իր ընկերներուն եւ գործակիցներուն: Յուգարկաւորութիւնը՝ յարգամքի վերջին տուրքը՝ տեղի կ'ունենայ ազգային շուքով: Եկեղեցիին մէջ դամբանականներ կը խօսին՝ ընկ. Հրանդ Սամուէլեան՝ Հ.Յ.Դաշնակցութեան կողմէ, Արշակ Զօպանեան՝ Գաղթականներու Միութեան կողմէ, Անտրէ Ֆայէ՝ Ֆրանս-Հայկական Միութեան անունով, նախկին նախարար, «Զխենկելի» վրացիներու կողմէ, Պոտոսեան՝ Հայ Երիտ. Միութեան կողմէ, ինչպէս նաեւ Արսէն Բահանայ Սիմոնեան: Ուրիշներ հնարաւորութիւն չեն ունենար խօսք առնելու՝ ժամանակի նեղութեան պատճառով:

Թաղման ներկայ կ'ըլլան նաեւ փրանսացի գորավարներ՝ Պրեմոն, Շարտիներ եւ Շրվալիէ: Վրաստանի, Ատրպէճանի եւ Հիւսիսային Կովկասի նախկին նախարարներ եւ պետական անձնաւոր-

րութիւններ, ինչպէս նաեւ ազգային, մշակութային եւ երիտասարդական կազմակերպութիւններու ներկայացուցիչներ: Ներկայ եզան նաեւ ուժրանացիներ եւ դազստանցիներ՝ հրաժեշտ տալու իրենց պաշտօնակից եւ միեւնոյն ատեն պետական աֆսոքական գէմֆի մը, որ համակնուիրումով տրամագրուեցաւ իր ազգի արդար պահանջներու կեանագործման աշխատանքներուն:

2. ՔԱՂԱՔԱԳԵՏ-ԴԻԻԱՆԱԳԵՏԸ

«[Խատիսեան] ստեղծուած էր հասարակական-քաղաքական պորժուելութեան համար»⁷: Այսպէս կը հաստատէ իր ժամանակակիցներէն՝ Ս. Վրացեանը երբ կը խօսի Խատիսեանի բնաւորութեան, խառնուածքին եւ նկարագրին մասին: Իրօք, Խատիսեանի քաղաքական գործունէութիւնն ու կեանքը կը վկայեն անոր քաղաքագէտի հմտութիւնն ու դիւանագէտի նկունութիւնը:

Խատիսեան ունէր դիւանագէտի հոտառութիւն: Իրատես էր. կ'ըմբռնէր գէպքերու եւ իրերու հոլովոյթին եղանակն ու թափը: Ստանձնած պատասխանատուութիւնները եւ պետական պաշտօնները կը ծառայեցնէր ժողովուրդին՝ անոր պահանջներուն ու կարիքներուն հասնելու նպատակով:

7. «Յուշապատում Լ.Յ. Դաշնակցութեան 1890-1950», հրատ. Լ.Յ.Դ. Քիւրդի, Պոսթըն, 1950, էջ 537:

**տակով: Առանձնապէս ուշագրաւ են քաղաքացե-
տի եւ վարչապետի պաշտօնավարութեանց
շրջաններուն իր արժանագրած բեղուն իրագոր-
ծումները:**

Թիֆլիսի քաղաքային հորհուրդի անգամ
ընտրուելէն քանի մը տարի ետք, Կովկասի բազ-
մացեղ մայրաքաղաքը՝ Թիֆլիսը կ'անցրնէր տազ-
նապալից շրջան մը, որ հետեւեալէն էր 1905-1906
ռուս-ճափոնական պատերազմին: Խատիսեան կը
յաջողի հաւասարակշռել ազգային եւ կուսակցա-
կան տարամերժ կիրքերն ու մոլեռանդ ծայրայե-
զութիւնները:

1906ին, իբրեւ Թիֆլիսի նորընտիր քաղա-
քագլուխի օգնական, Ալ. Խատիսեան յաջողու-
թեամբ կ'աւարտէ իր առաջին փորձ քննութիւնը:
Փաստօրէն, քաղաքացեւոր պաշտօն կը վարէ մա-
նաւանդ որ քաղաքագլուխը՝ Չերքեզով՝ հիւան-
դութեան պատճառով յաճախ կը բացակայէր
պաշտօնատունէն: Երիտասարդ Խատիսեան կը
յայտնաբերէ աշխոյժ եւ բացառիկ կարողութիւն:
Առաջին տարիներէն սկսեալ երեսան կը բքքէ քա-
ղաքացեւոր շնորհներ եւ արժանիքներ, որոնք
ամրապնդուած են աշխատունակութեան, նար-
տարութեան եւ նախանձախնդրութեան ոգիին
վրայ:

Իբրեւ քաղաքացեւոր, Ալ. Խատիսեան լիովին
կ'արդարացնէ այդ մակարդակի անձնաւորու-
թիւններէն ակնկալուող սպասումները եւ պա-
տասխանատուութիւնները: Իր յաջողութեան եւ
ժողովրդականութեան գաղտնիքը թերեւս կը բա-

ցատրուի անով, որ ինք կը նուիրուի իր պաշտօնին եւ հոգուով ու մարմնով կը տրամադրուի իր ժողովուրդին: Անշուշտ, օրուան պայմանները եւ իրերու դասաւորումը, իրենց կարգին, ստեղծեցին առիթներ եւ կարելիութիւններ, որոնք նպաստեցին պետական գործիչի եւ տաղանդի դրսեւորման:

Թիֆլիսի ֆաղափազութիւնի պաշտօնը առիթ մը կ'ըլլայ իրեն, որպէսզի մօտէն ծանօթանայ Կովկասի վարչական եւ ֆաղափական բուրաժին, ուր Անդրկովկասի երեք ժողովուրդներու՝ հայերու, վրացիներու եւ ասորպէճանցիներու տարակարծութիւնները եւ կենսական հարցերու նկատմամբ իրենց կեցումաձգները կը բախտին իրարու իր *«Քաղաքապետի մը յիշատակները»* յօդուածաշարին մէջ, Ալ. Խատիսեան կու տայ վերլուծական—ֆննական իւրայատուկ բացատրութիւններ՝ խարսխուած ֆաղափագէտի մը իրատեսութեան եւ սառն դատողութեան վրայ:

Վերոյիշեալ յուշագրութիւնը կը հաստատէ նաեւ Խատիսեանի եւ Կովկասի փոխարքային՝ Վորոնցով—դաշկովին միջեւ մտերմութեան հասնող յարաբերութիւնները: Խատիսեանի անաչառութիւնը, դիւրահաղորդ բնւորութիւնը եւ մանաւա՛նդ՝ բոլոր խաւերու լեզուն հասկնալու կարողութիւնը վստահութիւն ներշնչեցին Կովկասի փոխարքային: Եւ որպէսզի պետական մարդու արժանիքը առարկայական կերպով գնահատենք, կը դիմենք Համօ Օհանջանեանին. *«Ա. Խատիսեանի պետական մարդու յատկութիւնը պնահատեց եւ*

այդպիսի մարդու մօտիկու թիւնը պայատին՝ կը թու-
լացնէ ցարի ու ժն է, հեղինակութիւնը ժողովուրդի
աչքին: Որպէս պատասխան, ցարը հեռացուց նախա-
րարը իր պաշտօնէն:

Ցարը կը կորսնցնէր իր հեղինակութիւնը ոչ
միայն ժողովուրդի, այլեւ միապետականներու, իր
մտերիմներու և անպամ իր ընտանիքի աչքին:

Կամաց-կամաց սկսան խօսիլ և ցարու հու գեր-
մանական ծագումի մասին: Կը մեղադրէին զինք
վերամոնասիրութեան մէջ: Կ'ատէին ցարու հին իր
ծանր բնաւորութեան և Ռասպուտինի հետ ունեցած
մտերմութեան համար: Ռասպուտինը կը շարունա-
կէր թղթի կտորներու վրայ անգրագէտ լեզուով դա-
տական ամենակարեւոր խնդիրներու մասին ու այդ
պահանջները անմիջապէս կը կատարուէին: Խրոնո-
րողները, որպէս հատուցում, Ռասպուտինի կ'առա-
ջարկէին մեծ գրամ կամ իրենց քոյրը, կիներ և աղջի-
կը:

Երբեմն, մարդիկ հսկայական դրամներ կը ծախ-
ւէին՝ Ռասպուտինի մօտ իյնալու համար: Հասարա-
կութիւնը գիտէր այս բոլորին մասին. գիտէր ոչ
միայն Ռասպուտինի քէֆերու մասին՝ բարձր դասին
պատկանող կիներու հետ, այլեւ Ռասպուտինի գրեթէ
ամէնօրեայ այցելութեանց մասին տիկին Վիրուրո-
վայի մօտ, որ ցարու հու պատուոյ տիկիներէն էր և
իր ամէնէն մտերիմ բարեկամու հին: Հոն ցարու հին
կը հանգիպէր ծերու կին:

Շատերը կը կարծէին, որ ցարու հին կը հաւատար
անոր սուրբ ու ժին: Շատերն ալ կը կարծէին, թէ այդ

յարաբերութիւններուն մէջ մեծ դեր կը խաղար սէրը
և կիրքը:

Ոստիկանութեան նախարար Չու ինովսկին շատ
մանրամասն գեկոյց մը ներկայացուց ցարին՝ բազմաթիւ
նկարներով, որոնք կ'ապացուցանէին Ռասպուտինի իսկական
էութիւնը: Բայց ցարն ու ցարուհին չհաւատացին այդ
նկարներուն՝ համարելով այդ ամէնը գրպարտութիւն
սուրբ ծերուկին դէմ: Ցարը կ'անտեսէր ժողովուրդի
զնալով սկսաւ բռնել յեղափոխական ճամբան: Բողոքները
կը դադարեցին համարձակ. ոճր աւելի կրտուրկ
և սուր: Պատասխանատու նախարարութեան պահանջը
կը դադարեցնէր սպառնալի: Բայց պատերազմը
կը կապէր քաղաքական գործիչներու ձեռքերը:

Մոսկուայէն ևս անցայ Պետերպուրգ: Այնտեղ ալ
նոյն մտահոգութիւնը և նոյն դժգոհութիւնները:
Ռուս յայտնի քաղաքական գործիչ Մակլակովը, որ
սական «Բիրժնիյա վեդոմոստի» թերթին մէջ,
լուսագոյն կերպով պատկերացուցած էր տիրող կացութիւնը:

«Երեւակայեցէ՛ք արագ բնրացող մեքենայ
մը, — կը գրէր Մակլակովը — որ կը սլանայ անդունդի
կողմէն եւ որու վարիչը հմուտ չէ իր մեքենային:
Մէկ սխալ շարժում՝ մեքենան անդունդ պիտի գլորի:
Երեւակայեցէ՛ք, որ այդ մեքենային մէջ նստած է
հմուտ վարիչ մը, որ կը տեսնի, կը զգայ ամբողջ
վտանգը, բայց գիտէ, որ ամենափոքրիկ պայքարն
անգամ՝ մեքենան գրաւելու համար, գիրենք դէպի
անդունդ պիտի գլորէ: Ու հմուտ վարիչը կը համակերպի
կացութեան՝ ականատես մնալով վարիչի խելացնոր
վազմին»:

**Կովկասի փոխարքան և ստիպուած էր մշտապէս նրա
հետ խորհրդակցել ըստ պետական խնդիրներէ
չուրջ, որ կը վերաբերէին Կովկասին, նրա ազգաբնա-
կութեան և Թիֆլիսի ծաղաքին բնականաբար[՝]:**

Հայ ժողովուրդի նորագոյն պատմութեան
ամէնէն փոքորկալից և նակատագրական շրջա-
նին՝ 1917—1920 տարիներուն, հատիսեան իր
փաղափական փորձառութիւնն ու կշիռը ի սպաս
դրաւ նորաստեղծ Հայաստանի հանրապետու-
թեան և արիւնքաւ հայ ազգին: Փաստօրէն, իր
փաղափական յարաբերութիւնները, շրջապտոյտ-
ները, վարած պաշտօններն ու իրագործումները
կ'արտահանեն փաղափական իրապաշտ զեկավարի
մը կնիքն ու դրոշմը:

Հատիսեան հայաստանի հանրապետութեան
պաշտօն կը վարէ 14 ամիս՝ մինչեւ 5 Մայիս 1920:
Հատիսեանի վարչապետութեան շրջանը յարաբե-
րաբար աւելի խաղաղ է և հանդարտ: Աւելի՛ն.
Հայաստան ներքինապէս կը կազմակերպուի և կը
սկսի միջազգային կեանքի մէջ հետաքրքրութեան
առարկայ դառնալ:

Հատիսեանի ամէնէն յատկանշական դերա-
կատարութիւնը՝ որով կը զատորոշուի իբրեւ
դիւանագէտ, Հայաստանի դրացի երկիրներու
հետ սահմանային վէներու ընթացքին իր հեղինա-
կաւոր առկայութիւնն է:

<sup>Ռ. Համօ Օհանջանեան, «Հայ պետական մարդը», «Յուսա-
րբը», ՀԱ. Տարի, 7 Ապրիլ 1945:</sup>

«Վարչական քաղաքական խնդիրներէն կառավարութիւնը իրապօրծեր է միայն հետեւեալները. կազմակերպել է հեռագրական գործակալութիւն, [...] սահմաններ է հիւպատոսարաններ՝ Պաթում, Սոխում, Պաքու՝ յանձնարարելով իր Փարիզի պատուիրակութեան կազմակերպել ներկայացուցչութիւններ եւ հիւպատոսարաններ Մարոկայի մէջ: Կազմակերպել է տեղեկատու բաժին [...] իրազեկ պահելու համար իր բոլոր ներկայացուցիչները հայկական պաշտօններու եւ Հայաստանի կացութեան մասին: Ստեղծեց դիւանագիտական ներկայացուցչութիւն Պարսկաստանի մէջ, ուղարկուեցաւ այնտեղ զեւպան[...] Երեւանի մէջ կազմակերպուած է բնդունելութիւն շարք մը պատկաճաւորութիւններու, որոնք Հայաստան կու գային ծանօթանալու համար այնտեղի գրութեան եւ տնտեսական կապեր սկսելու»⁹:

Արտաքին փառաքանութիւնը յդի է անակրեկալ եւ գահավէժ իրադարձութիւններով: Այդպիսի դժուարին եւ ծանր հարցերու բարոյս լուծումը կը վստահուի եւ տախտանին: Շնորհիւ իր փառաքան հեռատեսութեան, հոտառութեան, ողջմտութեան եւ վճռականութեան՝ կը յաջողի ապահովել առաւելագոյն նպաստը եւ պայմանները՝ յօգուտ Հայաստանին եւ հայ ազգին:

9. Այ. Խատիսեան, «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը», Բ. տպագրութիւն, տպարան Համագրաքին, 1968, էջ 142:

2 Դեկտեմբեր 1920ին, Ալեքսանդրապոլի մէջ, ամբարտաւան եւ յոխորտացող Գարապեհիին դէմ դիւանագէտի ամբողջ նարտարութիւնը ի գործ դրաւ՝ ծամանակ շահելու եւ ստոյգ բնաջրն-ջումէ փրկելու հայ ազգի մնացորդացը, որուն բանակը արդէն իսկ ֆայֆայուած էր եւ տարտղնը-ւած:

Խատիսեանի ստանձնած ֆաղափական առա-
քելութեանց պարզ թուարկումն իսկ բաւարար է
ցոյց տալու անոր ֆաղափագէտի եւ դիւանագէտի
արժէքը: Նուազագոյն յոգնածութեան եւ նահանջի
տրամադրութիւններ չնշմարուեցան իր պաշտո-
նավարութեան ատեն: Կարծէք ծնած էր պետական
ականաւոր գործիչ դառնալու իր բնատուր տա-
ղանդն ու փորձառու ֆաղափագէտի հասունու-
թիւնը կ'երաշխաւորեն իր չափի զգացումը եւ բո-
ւլէի ֆաղափական գնահատումը, որոնք դժբախ-
տաբար ընդհանրապէս կը պակսին հայ գործիչնե-
րու ֆաղափական մտածողութեան մէջ:

3. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՈՐԾԻԶԸ

Քաղաքական մարդը, անկասկած, կարելի չէ
անջատել հանրային գործիչէն կամ հասարակա-
կան ծառայող-հեղինակութենէն: Քաղաքական
զեկավարը միեւնոյն ատեն ուղղակի կամ անուղ-
ղակի կերպով է՝ նաեւ հանրային գործիչ, ըստ տե-
ղի եւ գործի տարողութեան: Ահա՛ թէ ինչու երբ
անջատաբար կը ներկայացնենք Խատիսեան ֆա-

դաճագէտ-դիւանագէտն ու հանրային գործիչը. անիկա կը նպատակադրէ պարզապէս ցոյց տալ անոր տաղանդին եւ արժանիքներուն զանազան կողմերը:

Հանրութեան ծառայելու իր ցուցաբերած անսպառ պատրաստակամութեան պատճառով, հատիսեան յաջողեցաւ անմիջապէս գրաւել ժողովրդային լայն խաւերու սիրտերը: Ասիկա՝ ոչ միայն հայ իրականութեան մէջ, այլեւ օտարներու մօտ:

Հանրային գործիչը տէր է զօրաւոր երեւակայութեան: Աւելի՛ն. իբրեւ ստեղծագործ միտք, միշտ կը մշակէ նոր ծրագիրներ: Հանրային գործիչը՝ մնայուն կերպով ներկայ է հասարակական կեանքին մէջ: Երբեք չի մեկուսացներ ինքզինք, այլ՝ համոզումով ու լաւատեսութեամբ ամբողջականօրէն կ'ապրի իր ժողովուրդին տառապանքը:

Դեռ ուսանող, հատիսեան կը սիրուի համալսարանական շրջանակին կողմէ: Այդպէս է, որ շրջանաւարտ Բլայէ 20-25 տարի ետք, դասախօսները հայ ուսանողներուն կը հարցնէին հատիսեանի մասին¹⁰:

Թշկական իր ասպարէզը, որ ունեցաւ կարճատեւ կեանք, հատիսեանին ապահովեց լայն ժողովրդականութիւն: Ամիսը երկու կամ երեք ան-

10. Համօ Յանջանեան, «Հայ պետական մարդը», «Յուսարիւր», ՀԱՍ. Տարի, 7 Ապրիլ 1945:

գամ կու տար հրապարակային դասախօսութիւններ, որոնց ներկայ կ'ըլլար, այսպէս ըսուած, «ամբողջ Թիֆլիսը»:

Իբրեւ ֆաղափապետի օգնական, հատիսեանի հանրային կեանքին ամէնէն յատկանշական իրադործումը եղաւ Թիֆլիսի ժողովրդական համալսարանի հիմնումը՝ 1906ին. բա՛ն մը, որ իրագործըւեցաւ անոր անդուլ հետապնդումներուն եւ հետեւողական ջանքերուն շնորհիւ:

Հատիսեան ունէր կազմակերպական շնորհք: Փաստօրէն, իր ֆաղափապետութեան շրջանին, հատիսեան ոչ միայն յաջողեցաւ բարձրացնել Թիֆլիս ֆաղափ վարկը, այլեւ հասցուց գայն համայն Ռուսաստանի համբաւաւոր ֆաղափ-կեդրոններու մակարդակին: Ահա՛ թէ ինչու, վրաստանի մայրաֆաղափր ստացաւ պետական նշանակութիւն եւ հետաքրքրութիւն:

6 Փետրուար 1911ին, ֆիմիագէտ Ստեփանեանին հետ, հատիսեանին կը վստահուի ֆաղափային հանրային առողջապահական հարցի ներկայացումը՝ Փեթերսպուրկի հակաֆուլերային համագումարի աշխատանքներուն մէջ:

Հանրային գործունէութեան մէջ դարձեալ, 7 Յունիս 1911ին, Լիպարիտ Նազարեանցի հաստատումով, հատիսեան վարչական կ'ընտրուի հայոց թատերական ընկերութեան ընդհանուր ժողովին: Այս ընկերութիւնը անկայուն վիճակ մը ունէր եւ չէր յաջողած ինքզինք կազմակերպել: Իր օրով, թատերական կեանքը կը վերաշխուժանայ, նիւթապէս հետզհետէ կ'ապահովուի եւ կ'օժտուի

նրբանաշակ քատերասէրներու գոհացում տուող խաղացանկով:

Ա. Աշխարհամարտին. Թիֆլիսի ամբողջ բնակչութեան հետ խունապի կը մատնուի նաեւ ոռոսական զօրաբանակներու սպաներէն ոչ արհամարհելի բիւ մը: Այդ օրերուն, համայն Ռուսաստանի տարածքին վրայ հատիսեան աչքի կը զարնէ իբրեւ հասարակական գործիչ:

Լիաժամ հանրային գործիչ էր: Անանձնական էին իր ծառայութիւնները: Փառքի համար չէր, որ կը տրամադրուէր հայ ժողովուրդի բարօրութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան կազմակերպման աշխատանքներուն: Թէեւ ծանրաբեռնուած էր պետական մարդոց յատուկ հասկնալի պարտաւորութիւններով. բայց ժամանակ եւ կարելիութիւններ կը ստեղծէր՝ հանրութեան կարիքներուն հասնելու եւ գործնապէս օժանդակելու:

Հայաստանի Հանրապետութեան վարչապետութեան ընթացքին, հատիսեան ծրագրեց Երեւանը օժտել մնայուն քատրոնով: Կը խորհէր — եւ արդարացի՛օրէն — որ Թիֆլիսը դաշնակից բանակային բարձրաստիճան սպաներու ուշադրութեան առանցքը կը դառնար՝ շնորհիւ անոր մշակութային եւ արուեստի նոյն երեկոյրներուն:

Իբրեւ վարչապետ դարձեալ, մեծ եղած է հատիսեանի նպաստը Հայաստանի Հանրապետութեան ներքին կազմակերպական աշխատանքներուն: Այս մասին ընդարձակ տեղեկութիւններ կան իր «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը» հատորին մէջ: Այստեղ պէտք է

շեշտել այն իրողութիւնը, ըստ որուն իր վարչապետութեան 14ամսեայ ժամանակաշրջանի ընթացքին, Հայաստանի շինարարութիւնը, պետական կառոյցն ու արդարադատութեան վարչական կառոյցները արագօրէն մտան իրենց բնական հունին մէջ՝ կազմակերպելով ներքին կեանքը Աւելի՛ն. իր օրով, Հայաստան սկսաւ հետաքրքրութեան առարկայ դառնալ միջազգային կեանքին մէջ:

Խատիսեանի եղբայրները չէին գիտեր հայերէն լեզուի կանոնաւոր գործածութիւն: Պէտք է ըսել սակայն, թէ բնութանէ կան մընոյնը տր անոր կը ներշնչէ հայրենասիրական ոգի. Խատիսեան կը մեծնայ այդ շունչով եւ ապրումով: Նոյն տոգորումով՝ ան կ'արտասանէ հայրենասիրական բազմաթիւ ճառեր հրապարակային հանդիպումներու եւ ժողովներու ընթացքին:

Բազմակողմանի գարգացման տէր անհատականութիւն մըն էր Խատիսեան: Այլազան յօդածներ գրած է Թիֆլիսի թերթերու եւ պարբերականներու մէջ: Հրատարակած է գրքոյկներու շարք մը՝ տնտեսական, քաղաքական եւ մշակութային հարցերու մասին: Հայ գրականութենէն կատարած է քարգմանութիւններ՝ ողբերէն լեզուով: Ունի պատմական երկու յուշագրական երկեր — *«Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը»* եւ *«Քաղաքապետի մը յիշատակները»* — որոնք առաջին անգամ լոյս տեսած են *«Հայրենիք»* ամսագրին մէջ: Առաջինը երկու անգամ լոյս

րնծայուած է առանձին հատորով, իսկ երկրորդը՝ սոյն հրատարակութեամբ:

Իբրեւ հանրային գործիչ, հատիսեան ունէր հակառակորդներ եւ թշնամիներ: Մա՛նաւանդ անոր դէմ էին վրացի սոցիալ-դեմոկրատները, որոնք ամէն միջոցի կը դիմէին վարկաբեկելու համար զինք հատիսեան չէր կորսնցներ իր հանդարտութիւնը եւ անոնց սադրանքներուն կը պատասխանէր հետեւեալ ձեւով. «*Եթէ գործիչ մը [...]* պարկեշտ արամադրութիւններով ասպարէզ իջած է եւ վստահ է իր աշխատանքի օգտակարութեան, ան երբեք ազդուելու չէ իր դէմ եղած յարձակումներէն. ասպա թէ ոչ՝ ասպարէզին վրայ պիտի մնային թույլամորթ համբակներ, եւ ամէն հանրային ձեռնարկ դատապարտուած պիտի ըլլար ձախողման»¹¹:

4. – ՄԱՐԴԸ

Իր ժամանակակիցներն ու գործակիցները կը վկայեն, թէ հատիսեան անշահախնդիր, ծառայասէր եւ ազնուական նկարագիրի տէր անհատականութիւն մըն էր: Իր անաչառ գործունէութեան շնորհիւ բարձր պահեց հատիսեաններու գերդաստանին վարկն ու հեղինակութիւնը:

Հատիսեան կոչումը ունէր իր ազգին միջոցով մարդկութեան ծառայելու իր առաւելագոյնը

¹¹ Է. Ն., «Հանրային մարդը», «Յուսաբեր», ՀԱ. Տարի, Ապրիլ 1945:

տուաւ ան իբրեւ մարդ: Թիֆլիսի ֆազաֆապետութեան, Հայաստանի վարչապետութեան եւ ՐՍֆիրոֆի մէջ ունեցած գործունէութեան ընթացքին յաջողեցաւ կերտել հանրային մարդու հայ տիպարը:

Խատիսեան գործեց պատերազմական վիճակի մէջ. պէտք է ըսել սակայն, թէ շատ աւելին կրնար տալ խաղաղ պայմաններու տակ: Իր տաղանդն ու կարողութիւնները ի սպաս դրաւ հայ ժողովուրդի ապահովութեան եւ բարօրութեան: Աւելի՛ն. երբեք չփափափեցաւ հեռանալ ազգային կեանքէն: Փաստօրէն, ռուսական անսահման կարելիութիւններն ու փառասիրութիւնները չյաջողեցան ներգրաւել երիտասարդ Խատիսեանը, որ շատ դիւրութեամբ ի վիճակի էր բարձրանալու, փայլելու եւ ինքզինք պարտադրելու:

Բազմակողմանի զարգացման տէր հասարակական գործիչ էր: Ըստ իր դասընկերներուն եւ գործակիցներուն, անոր տեսակէտներն ու կարծիքները հիմնաւորուած եւ իւրայատուկ էին: Եւրոպական եւ ռուսական ֆազաֆակրթութիւնն ու կենցաղը պատշաճեցուցած էր ազգային-մշակութային արժէքներուն: Բացառիկ ընդունակութիւն ցուցաբերած է յատկապէս օտարներու հետ յարաբերութիւն մշակելու աշխատանքին մէջ: «Ա. Խատիսեան ինքը շատ mondain մարդ էր, որով նմանապէս տարբերուում էր միւս բոլոր գործիչներէն»¹²:

12. Ս. Թորոսեան, «Ալեքսանդր Խատիսեանի շրջանը», «Հայրենիք» ամսագիր, Լ. Տարի, Թիւ 8, Օգոստոս 1952, էջ 46:

խատիսեան «կարեւորութիւն էր տալիս ձեւին. բա-
ւական չէր, որ կատարուէր մի աշխատանք, կարեւոր
էր նաեւ կատարման ձեւը: Մանաւանդ օտարներ
հետ չփման միջոցին, ձեւը առանձին տեղ էր
բռնում»¹³:

Խատիսեան առանձնայատուկ տեղ կը գրաւէ
մեր նորագոյն պատմութեան մէջ: Իր բարոյական
մեծութեամբ, համեստ նկարագիրով եւ ժողովրդ-
դանուէր բնաւորութեամբ յարգանք պարտադրած
է իր շրջապատին եւ բոլոր անոնց վրայ, որոնց
հետ յարաբերութիւն մշակեց, գործեր վարեց կամ
աշխատանքներ հետապնդեց: Իր հակառակորդ-
ներն անգամ անվերապահ յարգանք ունէին իրեն
հանդէպ:

Անդրկովկասի մէջ յեղափոխական կուսակ-
ցութիւնները — հայ եւ օտար — աշխոյժ գործու-
նէութիւն ունէին: Ընդդիմադիրները, ինչ պատ-
կանելիութիւն ալ ունենային, կը վստահէին քա-
ղաքապետ Խատիսեանին: Ան մինչեւ իսկ կը հան-
դիսանար պետութեան եւ յեղափոխական շար-
ժումներու միջեւ հազորդակցութեան եւ յարաբե-
րութեան միջոցը:

Ցարական սահմանադրութեան համաձայն,
իբրեւ քաղաքապետ՝ Խատիսեան նախագահն էր
բանտային կոմիտէին, որուն պարտականութիւնն
էր հսկել բանտարկեալներու սնունդի ապահով-
ման: Խատիսեանի ջանքերով եւ միջնորդու-

քեամբ՝ արտօնուեցաւ նոյնիսկ բանտերու կից կրպակներու հաստատումը: Բանտարկեալները, որոնց մեծամասնութիւնը կը կազմէին յեղափոխականները, կրնային հոգալ այլեւս իրենց անմիջական կարիքները:

Թիֆլիսի ֆաղափապետութեան եւ ժողովրդային լայն խաւերու միջեւ հեռաւորութիւն գոյութիւն չունէր զրեքէ: Ասիկա շնորհիւ հատիսեանի վարած ներքին ֆաղափականութեան, որ կը յատկանշուի անաչառութեամբ եւ ժողովրդասիրութեամբ: «[] *Թիֆլիսի քաղաքային վարչութիւնը իր կազմի կրթական ցենզով համարեալ առաջինն էր ողջ Ռուսաստանի մէջ, որ կը ջանար ամէն կերպ թեթեւցնել աշխատանքի պայմանները, կրճատել բանուորական ժամանակը, ստեղծել առողջապահական տանկի պայմաններ եւ կարգաւորել երեխաներու աշխատանքի պայմանները*»¹⁴:

Խատիսեան ծանօթ էր իբրեւ հմայող հոեւոր, հմուտ եւ սրամիտ ճառախօս: Կը սիրէր ելոյթ ունենալ հաւաքոյթներու, հրապարակային հանդիպումներու եւ խնդրներու ատեն՝ ներկաներուն ուշադրութիւնը իր վրայ կեդրոնացնելու մեծ ճարտարութեամբ: 1915ին, Մոսկուայի մէջ, Քաղաքներու Միութեան ընդհանուր համագումարի ընթացքին, ճառով մը կը ներկայացնէ Անդրկովկասի իրավիճակն ու սպասումները: «Այդ ճառից

14. Այ. Խատիսեան, «Քաղափապետի մը յիշատակները», «Հայրենիք» ամսագիր, Ժ. Տարի, Թի. 9(117), Յուլիս 1932, էջ 98:

յետոյ չատերր շնորհաւորում են նրա ելոյթը և անուանում նրան «Կովկասեան Ոսկերերանը»¹⁵:

1920ին, Խատիսեան ի շարս այլ շրջաններու, այցելութիւն տուաւ նաեւ Ռուսնոյ (Պուլկարիա), ուր իջեւանեցաւ Սարգիս Գոյոյումեանի (Մայքրլ Արլէնի հօր) բնակարանը: Խատիսեան հայրենասիրական բովանդակութեամբ հրապարակային ճառ մը արտասանեց զազոյթի Օտէոն սրահին մէջ: Կր պատմեն, թէ ներկաները քարացած վիճակի մէջ ունկնդրած են Խատիսեանի մէկուկէս ժամ տեւողութիւն ունեցող ճառը:

«Պերճախօս հոեաւոր, բազմազան հետաքրքրու–
թիւններ ու ծրագիրներ հետապնդող, արտասովոր
կերպով աշխատունակ, ցոյց ու ժողովրդականու–
թիւն սիրող, ոպատախօհ և լաւ իմաստով պատահա–
պաշտ, կենդանի գործը վերացական տեսութիւն–
ներից գերադասող, հասարակական բոլոր խաւերի
լեզուն հասկացող, հանրութեան ծառայելու պատ–
րաստակամ, դիւրահաղորդ և ամենքին մատչելի,
ազնիւ նկարագրի տէր»¹⁶ անհատականութիւն մըն
էր իմատիսեան:

Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք, Խա–
տիսեան նետուեցաւ Սփիւոքի ազգային կեանքի
կազմակերպման: Այստեղ ալ ինքզինքն պարտադ–

15. Ս. Թորոսեան, «Ալեքսանդր Խատիսեանի շրջանը»,
«Հայրենիք» ամսագիր, Լ. Տարի. Թի. 10, Հոկտեմբեր 1952, էջ 25:

16. «Յուշագատում Հ.Յ. Դաշնակցութեան 1890–1950»,
Անդ., էջ 537:

րեց ան իբրեւ անխոնջ աշխատող եւ հետեւողական ներկայութիւն:

Բ. Աշխարհամարտին հատիսեան ունեցաւ դժբախտ ապրումներ: Յամառեցաւ քիկունք կանգնիլ Եւրոպայի գանազան զազութներու մէջ վտանգուած հայութեան: Իր աշխատանքին վարձատրութիւնը, աւաճ, եղաւ դաժան եւ ապերախտ: հատիսեանի ջանքերուն շնորհիւ փրկուած տարբերէն ոմանք դաւանանքցիներ մարդկային տարրական առաքինութիւններուն եւ պատճառ եղան անոր բանտարկուելուն: *«Այն մարդիկ, որոնց կեանքը նա փրկել էր բռնութեան ճիրաններէ, մտաւորօրէն բանտարկութեան եւ շարժարանքների մատնեցին նրան: Արդարութիւնը յաղթանակեց, բայց բանտային տառապանքները վերջնականապէս խորտակեցին նրա արդէն խել տկարացած ասողութիւնը»¹⁷:*

հատիսեան ունեցաւ բեզուն գործունէութեամբ յեցուն կեանք մը: Մեռաւ համեստ պայմաններու տակ՝ այնպէս ինչպէս ինք էր՝ պատմութեան ժառանգելով խոնարհ տիպարի մը յիշատակը:

5. ԱԶԳԱՅԻՆ ԴԵՄՔՐ

Ազգային կեանքի մէջ հատիսեան ցուցաբերեց արտակարգ եռանդ եւ մեծ աշխատասիրութիւն,

17. Նոյն, էջ 539-540:

յատկապէս հայ կամաւորական խումբերու կազմաւորման ատեն: Անկէ ետք եւ մինչեւ իր մահը, գրեթէ ամէն տեղ բացայայտ դարձաւ անոր ամբողջական նուիրումը: Պէտք է նշել սակայն, թէ Ա. Աշխարհամարտէն առաջ ալ հատիսեան պայքարեցաւ հայութեան շահերու պաշտպանութեան ի խնդիր:

Կ'ուզենք անմիջապէս հաստատել, որ հատիսեան իր քաղաքական իմաստաւորութեան հանգամանքով կատարեց ազգային պարտականութիւն եւ ծառայութիւն: Իր պաշտօնը երբեք չծառայեցուց անհատական նեղ հաշիւներու եւ փառանքայնութիւններու: Ընդհակառակն, հատիսեան ծառայեց իր հարազատ ազգին՝ քաղաքական պաշտօնին բնորոշէն: Ահա՛ թէ ինչու մեծապէս յարգուեցաւ եւ սիրուեցաւ ժողովուրդին կողմէ:

Հատիսեան ո՛չ միայն օգտակար եղած է հայ յեղափոխականներուն, այլեւ չէ զրացած իր օժանդակութիւնը տալու ռուս եւ վրացի յեղափոխականներու, փախստականներու եւ անիրաւուններու: Այս առնչութեամբ, հատիսեան յաջողեցաւ հաւասարակշռուած գուգահեռ մը գծել քաղաքական եւ ազգային գործունէութեանց միջեւ:

Կամաւորական խումբերու Կարգադրիչ Մարմինին մէջ հատիսեան ստանձնած էր եռեակ պարտականութիւն.— բնդհանուր քարտուղարութիւն, գործադարութիւն եւ Ազգային Բիւրոյի Կարգադրիչ Մարմինի ներկայացուցչութիւն:

1914ին, հատիսեանի նախաձեռնութեամբ Կովկասի 44 քաղաքները միացան՝ հիմնելու հա-

մար Կովկասեան Քաղաքներու Միութիւնը: Ինք
ընտրուեցաւ անոր նախագահն ու լիազօրը: Նո-
րակազմ Միութիւնը տէր էր նիւթական լայն կա-
րելիութիւններու: Միութիւնը շինել տուաւ 32
հազար անկողիններով նոր հիւանդանոցներ:
Կովկասեան Միութեան 19 հազար պաշտօնեանե-
րու երկու-երրորդը հայ էր: Միութեան գործիչ-
ներուն մաս կը կազմէին, ի շարս այլոց, Համօ
Օհանջանեան, Յ. Քաջագնունի, տոքթ. Ա. Բաբալ-
եան, Խ. Կարնիկեան, Ռ. Տէր Մինասեան, բոլորն ալ
Հայաստանի Հանրապետութեան ապագայ նախա-
րարներ¹⁸:

Իբրեւ լիազօր նախագահը Կովկասեան Քա-
ղաքներու Միութեան, հատիսեան իր կարելին
գործ դրաւ որպէսզի հայ դժբախտ գաղթականնե-
րու խնամատարութիւնը առաւելագոյն չափով
կատարուի:

Ա. Աշխարհամարտին, ռուսական բանակնե-
րու անկանոն տեղափոխութիւններու հետեւան-
ով անպատասպար կը մնան աղէտահար հայ գաղ-
թականներ, որոնց շտապ օգնութեան եւ խնամա-
տարութեան մէջ հատիսեան կ'ունենայ ուշագրաւ
դերակատարութիւն:

Հայ կամաւորական գունդերու կազմութիւնը
որոշ չափով խեղաթիւրուեցաւ ռուս պետական
շրջանակներու մօտ: Այս վերջիններուն մէջ հա-

¹⁸ Ք. Հաղհան, «Ինքնիք հայ ազատագրական շարժու-
մէն», Երեւան, էջ 307:

տիսեան՝ Բաղաֆազէտի մը յատուկ հիմնաւորումներով՝ կը յաջողի փաստել, թէ սնանկ են նմանօրինակ բոլոր վերագրումները հայ կամաւորական զոնդերու նկատմամբ: Աւելի՛ն. փոխարեւոյ Վորոնցով-Դաշկովի հետ հատիսեանի ունեցած մտերմութիւնը մեծապէս կ'արագացնէր Ազգային Բիւրոյի եւ ռուս իշխանութեան միջեւ հրատապ հարցերու բարւոյ լուծումը:

Խատիսեան բարեբար միջնորդ եղած է էջմիածնայ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան եւ Փեթերսպուրկի կեդրոնական իշխանութեան միջեւ: Իր կապերուն եւ ծանօթութիւններուն շնորհիւ, խելացի միջամտութիւններ կատարած է՝ պահելու եւ զօրացնելու համար երկկողմանի յարաբերութիւնները: Այս ծիրին մէջ, պէտք է ըսել, թէ Իզմիրլեան կաթողիկոսի վախճանումէն ետք, երկու թեկնածուներ մեծ հաւանականութիւն ունէին ընտրուելու: Առաջինը Պոլսոյ պատրիարք Մաղաֆիա Օրմանեանն էր, իսկ երկրորդը՝ Գէորգ եպս. Սուրէնեան: Փեթերսպուրկի կեդրոնական իշխանութիւնը կը ձգձգէր այս ընտրութիւնը: Խատիսեանի միջնորդութեան շնորհիւ, ընտրութիւնը տեղի կ'ունենայ: Խատիսեան պաշտպանեց թեկնածութիւնը Սուրէնեանի, որ կաթողիկոս ընտրուեցաւ դաշնակցականներու շնորհիւ:

Խատիսեան Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ կը տեսնէր հայ ժողովուրդի անկախութեան հիմնաքարը: Պետական մարդու իրատեսութեամբ՝ ամէնուրեք տարածեց անկախութեան

գաղափարը: Այլ խօսքով, հատիսեան ժողովրդականացուց անկախութեան գաղափարը, որովհետեւ քաջ գիտէր, թէ հայութեան փրկութիւնն ու Հայաստանի բարգաւաճումը կ'երաշխաւորուին միայն անկախութեամբ: Խատիսեանի հեղինակած «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը» յուշագրական հատորին մէջ կան հարուստ վկայութիւններ, որոնք կը հաստատեն անոր ունեցած անկախութեան խոր հաւատքը:

Հայաստանի անկախութեան հռչակումէն ետք, 30 Մայիս 1918ին, Թուրքիա Պաթումի մէջ բանակցութեան նստաւ նորաստեղծ հանրապետութեան հետ: Վեհիպ փաշան գծած էր Հայաստանի բարտէսը, զոր ներկայացուց հայկական պատուիրակութեան: Խատիսեան հետեւեալ տողերով կը նկարագրէ իր զգացումներն ու յուզումը՝ այդ բանակցութեանց ատեն. «Երբ մենք նայեցանք թարտխին վրայ [...] երկու սուր զգացումներ համակեցին մեզ. առաջին՝ հպարտութիւն, որ մենք ալ դարաւոր պայքարներէն ետք, վերջապէս, գէթ փոքր անկիւն մը ունեցանք աշխարհի թարտխին վրայ, եւ երկրորդ՝ դառնութեան, որ մեզի տրուած այդ անկիւնը հազիւ 9.000 քառ. քմ. կը պարունակէր, որ բացարձակապէս անբաւարար էր մեր ժողովուրդը իր մէջ առնելու համար:

«Իր կեանքը, յետոյ անցաւ այս երկու զգացումներով տողորուն, — հպարտութեան զգացումով, որ հայութիւնը պետութիւն ունէր. դառնութեան զգա-

ցումով, որ անհրաւոթիւնը կը մնար դէռ»¹⁹:

Իր ազգային գործունէութեամբ կ'ոգեկոչէր տարագիր հայ ժողովուրդի գաւակները եւ անոնց ապաւէն հայ քաջարի բանակի սխրագործութիւնները՝ Սարգարապատի, Բաշ-Ապարանի եւ Ղարա-ֆիլիսէի հերոսական կռիւներու բնրացփին:

Խատիսեանի մատուցած ազգային ծառայութիւնները անգնահատելի են եւ յատկապէ՛ս դաստիարակիչ՝ իրենց այժմէական ուժականութեան բովանդակութեամբ: Իր տիպարը ներշնչարան մըն է հայ ժողովուրդի հպարտութեան:

6. ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆՐ

Այլ խատիսեանի երէց եղբայրը, Կոստանդին, Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութեան հիմնադիրներուն մէջ կը գրաւէ կարեւոր տեղ՝ շնորհիւ իր նախաձեռնութեան ոգիին, կազմակերպական բնդունակութեան եւ հայրենասիրութեան: Հակառակ ասոր, Կոստանդին երկար չմնաց նորաստեղծ կուսակցութեան շարքերը եւ քաջութեամբ ասպարէզէն: Կոստանդին իր գործունէութեան գլխաւոր ասպարէզը դարձուց Բագուի մշակութային միութիւնը²⁰:

19. «Մեծ կորուստի մը առջեւ» (խմբ.), «Յուսարքեր», ՀԱՏարի, 7 Ապրիլ 1945:

20. Գ. Հագեան, «Դէմքեր հայ ազատագրական շարժումէն», անդ., չջ 303:

Այլ խատիսեան իր եղբօր հակառակ ընրացք ունեցաւ 1905ին դիմեց Հ.Յ.Դաշնակցութեան շարքերը, սակայն Ռոստոմի, Հ. Օհանջանեանի եւ այլ պատասխանատու ընկերներու թելադրանքին անսալով՝ շանդամագրուեցաւ Քաղաքապետի հանգամանք արգելք կ'ըլլար իր փափաքին իրականացման. մանաւանդ որ, հայութեան պայմաններն ու պահանջները այդպէս կը ստիպէին: Խատիսեան *«Նախընտրեց [...] մնալ կէտնքի անձուկ պայմաններում, որովհետեւ սիրում էր իր ժողովուրդը, նրա տառապանքն ու նուիրական դատը»*²¹ Տասներկու տարի ետք, 1917ին, երբ Խատիսեան Թիֆլիսի քաղաքապետ չէր այլեւս, համայն կովկասի դաշնակցական բացառիկ համագումարի ատեն, Խատիսեան վերստին դիմում կատարեց Դաշնակցութեան եւ անդամագրուեցաւ:

Մեծ եղաւ Խատիսեանի դերակատարութիւնը կովկասահայութեան բարօր զարգացման եւ Դաշնակցութեան դատաւարութեան մէջ: 1900ական քուականներուն, Ռոսաստանի ցարական կառավարութիւնը հալածանքի եւ հետապնդումի քաղաքականութիւն մը կը վարէր յեղափոխականներու հանդէպ. կուսակցութիւններու զործունէութիւնը ունէր բացարձակ զաղտնի եւ ընդյատակեայ բնոյթ: Հետեւաբար, կուսակցութիւններու անդամակցիլն ալ խիստ պայմաններու ենթակայ էր:

21. Վ. Նաւասարդեան, «Ալեքսանդր Խատիսեան», «Յուսարբեր», ՀԱՍ. Տարի, 7 Ապրիլ, 1945:

Ֆարական Ռուսաստանը որոշած էր լուծարփի ենթարկել Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը: Այս կապակցութեամբ, ցարական զաղտնի ոստիկանութիւնը, ծանօթ Օխրանա անունով, մշակած էր կեղծ փաստաթուղթեր եւ վկայութիւններ, որպէսզի ձերբակալէ դաշնակցական գործիչները: 160 «մեղաւոր» դաշնակցականներ յանձնուեցան դաշնակցութեան դատավարութեան, որուն գլխաւոր բնիչ նշանակուած էր տխրահռչակ Լիժնին: Այլ հատիսեան պարտականութիւն կ'ունենայ պաշտպանելու Հ.Յ.Դաշնակցութեան որդեգրած օրուան փառափականութիւնը, որ ուղղուած էր Օսմանեան բռնակալութեան դէմ: Դաշնակցութեան յեղափոխական գործունէութիւնը չէր միտեր խանգարել ցարական Ռուսիոյ ներքին անդորրութիւնը կամ հարուածել անոր շահերը:

Դատավարութիւնը տեւեց երկար հատիսեան երկուփուկէս ժամ հարցաքննութիւնէ ետք՝ կր յայտնէ իրեն վերապահուած առաջնութեան մէջ: Դատավարութիւնը կր բացայայտէ բնիչ Լիժնին նենգամիտ եւ խաբեքայ գործունէութիւնը:

Այլ հատիսեանի մուտքը դաշնակցութեան մէջ այնքան ալ լաւ ընդունելութիւն չգտաւ կուսակցական զանազան շրջանակներու կողմէ: Ընկերներէն ոմանք նոյնիսկ չփաշտեցան իրենց դժգոհութիւնն ու վերապահութիւնը յայտնելու: Ասոր գլխաւոր պատճառը այն էր, որ հատիսեան Թիֆլիսի փառափառ ընտրուած էր առաւելաբար հայ փաղեհներէն իրենց փութնեքուն շնորհիւ երբ ինք տակաւին անծանօթ կր մնար հայ աշխատաւորու-

թեան: Պարզուած երեւոյթը, անյարիւր էր դաշ-
նակցութեան բարեբերուն եւ աւանդութիւննե-
րուն: Ասիկա ընդունելի յանցանք էր: «[...] Սոսքը
1945 թուականի մասին չէ, երբ բառերը իրենց արժէ-
քը կորցրած են արդէն, այլ 1917ի Կովկասի մէջ: []
Հակառակորդները մէջ էր նաեւ տողերիս հեղինակը,
որ խառնակութեան մէջ գտնուի էր օգտապաշտ հանրա-
յին գործիչը, բայց անյարմար դաշնակցականը»²²:

Խատիւսեան տոկաց խստապահանջ քննու-
թեան: Փափաքեցաւ իր թեկնածութիւնը դնել հա-
մառուսական Սահմանադիր ժողովին՝ իբրեւ Շի-
րակի հայութեան պատգամաւոր: Դաշնակցու-
թիւնը չընդառաջեց անոր փափաքին: Խատիւ-
սեանը ղժգոհութեան կամ քողովի ոչ մէկ ար-
տայայտութիւն ցոյց տուաւ Կարգապահու-
թեամբ անսաց դաշնակցութեան կամքին եւ շա-
րունակեց իրեն վստահուած գործը: Քաղաքացեալ
խատիւսեան դաշնակցութեան մէջ միաձուլուեցաւ
անոր աւանդութիւններուն եւ ընկերական մթնո-
լորտին: Գերակայութեան բարդոյթ չունեցաւ եր-
բեք:

Լազեան կը վկայէ, թէ խատիւսեան Փարիզի
կուսակցութեան աշխատանքներուն ընթացքին
շարունակեց մնալ իբրեւ ազնիւ, անձնուէր եւ հա-
մեստ նկարագրով մարդ մը: Դաշնակցութեան մէջ
ան չունեցաւ դիրք գրաւելու մարմաջ: ազգային
եւ շրջանային իմաստով՝ արդէն իսկ հասած էր
բարձր դիրքի: Խատիւսեան դաշնակցական եղաւ՝

22. Վ. Նաւասարդեան, նոյն:

աւելի ծառայելու եւ աւելի իր նպաստը բերելու
Հայաստանի եւ հայութեան

Շնորհիւ իր առարկայական դատողութեան
եւ քաղաքական փորձառութեան, խառնիսեան յա-
ջողեցաւ հաւասարակշռութիւն մը, զծել պետա-
կան եւ կուսակցական հրամայական անհրաժեշ-
տութիւններու միջեւ ինքզինքն արժեւորեց մա-
նաւանդ անով, որ քէ՛ իբրեւ պետական անձնաւո-
րութիւն եւ քէ իբրեւ պատասխանատու անհատ՝
մնաց սկզբունքի տէր անհատականութիւն մը:
Ներդաշնակութիւնն ու մերումը հասցուց իրենց
լրումին: Մէկ կողմէ՝ ապահովեց պետական շահե-
րը առանց վնաս հասցնելու կուսակցութեան պա-
հանջներուն, իսկ միւս կողմէ՝ գործադրեց կու-
սակցութեան հրահանգները՝ առանց շահագոր-
ծելու պետութեան տարրական կարելիութիւն-
ները:

Ահա այս իրողութեան մէջ պէտք է տեսնել
հայ եւ օտար պետական եւ ժողովրդային խաւերու
մէջ իր վայելած վարկին գաղտնիքը:

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ալ. Խատիսեան հետեւած է ժամանակագրական ոճին իր յուշագրութեան մեծ համեմատութիւնը նուիրում է Անդրկովկասին, անոր ընկերային, տնտեսական կառոյցին, կովկասեան երեք ժողովուրդներու փոխ-յարաբերութիւններուն, Ռուսիոյ ցարական ֆաղափականութեան՝ Անդրկովկասի մէջ, Թիֆլիսի եւ Փեթերսպուրկի միջեւ տեղի ունեցած կապերուն:

Հեղինակը՝ Ալ. Խատիսեան, ի յայտ կը բերէ օրուան դէպքերն ու հոգեբանութիւնները դիտելու եւ վերլուծելու իւրաքանչեւ մօտեցում մը: «*Քաղաքապետի մը յիշատակները*» դէպքերու պարզ թուումէ աւելի ֆաղափապետի կողմէ օրուան հարցերը փնտրելու մօտեցումով ներկայացուած դէպքեր եւ դէմքեր են: Այս վերջինները անպայմանօրէն չեն սահմանափակուիր հեղինակին սեփական կեանքով: Ժամանցի համար եղած գրութենէ անդին կ'անցնին իր յիշատակները, թէեւ ինք գանձնէ կ'անուանէ պատմութիւն (պատմութեամբի առումով, շատ հաւանաբար):

Երբ Ալ. Խատիսեան մուտք կը գործէ ֆաղափական ասպարէզ, Անդրկովկասը կը բլուրէր ֆաղափականօրէն շատ հասունցած եւ զարգացած ժամանակաշրջան մը: 1905ի ռուս-ճափոնական պատերազմէն մինչեւ 1917ի Պուլշեիկեան յեղա-

շրջումը. Անդրկովկասի երեք ժողովուրդները կ'ապրէին ազգային գիտակցութեան շեշտաւոր-եալ զարթոնքի եւ թիրախ կր դառնան ցարական «բաժնէ, որ տիրես»ի փառափառականութեան, որուն բացայայտ ապացոյցն են հայ-թաթարական կռիւները:

Իրերու հոլովոյթի թափը շատ արագ կ'ընթա-նայ: Երեք ժողովուրդներէն իւրաքանչիւրը կր տուայտի ինքնավարութեան եւ փոխարկուող ան-կախութեան ձգտումներուն միջեւ: Այլ հատիս-եանի տուած ծանօթութիւններն ու վիճակագրա-կան տուեալները եւ մանաւանդ անհանդուրժող հոգեբանութեան տուն տուող պատճառ-պատճառ-ւակ յարակցութեան մատնանշումները բաւարար չափով առարկայական են, երբ նկատի ունենանք, որ գիտականօրէն կը փորձէ նկարագրել կամ ներ-կայացնել ազգամիջեան ատելութիւնները, այլա-մերժութիւնը եւ բախումները:

Ուրեմն, Այլ հատիսեան իր յիշատակները գրի առնելով՝ կը ջանայ ժամանակագրական յաջոր-դականութեամբ փոխանցել պատմական կշիռքի եւ նշանակութիւն ունեցող «չափական անցուղարձե-րը» ինչպէս ինք պիտի ըսէր:

Այլ հատիսեան Թիֆլիս փառափառ ազգաբնակ-չութեան մասին խօսելով՝ կ'ըսէ, թէ հայերը կը կազմէին գիւղացիութեան, փառքներէն, ար-հեստաւորութեան եւ մտաւորականութեան չորս դասակարգերը: Մինչ վրացիները՝ գիւղացիու-թեան, կալուածատիրութեան եւ մտաւորականու-թեան դասակարգերը: Հայերու մէջ ամէնէն ազդե-

ցիկ եւ հմայք ունեցող կուսակցութիւնը եղած է Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը, իսկ վրացիներու մէջ՝ Սոցիալ-Դեմոկրատները, որոնք հետագային բաժնուեցան Մենշեւիկ (փոքրամասնական) եւ Պոլշեւիկ (մեծամասնական) թւերու: 1917ի յեղաշրջումէն ետք վերջինը դարձաւ բանուորական մենատիրութեան միահեծան իշխանութիւնը:

Սոցիալ-դեմոկրատները կը պայքարէին ֆազ-ֆենի դասակարգին դէմ՝ եւ որովհետեւ Թիֆլիսի ֆադֆենիուրեան մեծագոյն մասը կը բաղկանար հայերէ, ուստի դասակարգային պայքարը անխո-հեմաբար եւ տհասօրէն կը շփոթուի ազգային պայքարին հետ. որմէ հաւասարապէս կը տուժեն հայերն ու վրացիները:

Հայ-թրքական ընդհարումները, որոնք կը տեսնեն երկու տարի. ունէին կարգ մը ներքին դրդապատճառներ. վրացիները իրենց չէզոքութեամբ եւ լուրսեամբ զօրավիգ են թաթարներուն, իսկ ռուս իշխանութիւնը ուղղակիօրէն կը ֆա-ջալերէ թաթարներու նախայարձակ ախորժակնե-րը:

Հ.Յ.Դաշնակցութեան դատավարութիւնը Ալ-հատիսեան կը բացատրէ Ռուսիոյ օրումն ֆազա-ֆականութեան հետապնդած նպատակներու լոյ-սին տակ: Ռուսիոյ ֆազաֆականութիւնը կը գրգռէ հայերու յրբաւեաց տրամադրութիւնը՝ ռուս-օսմանեան պատերազմներու (1877, 1914-17) ըն-թացքին, իսկ կը հալածէր հայերը՝ խաղաղ օրե-րուն: Այս ձեռով, ցարական իշխանութիւնը կը փորձէր ճզմել Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը:

Փոխարինայ վորոնցով-Գաշկով հայերու ուս-
սասիրութիւնը կը բացատրէ անով. որ «ան [Հայ
Ժողովուրդը] կը սիրէ Լըւէ բան՝ զպրոց, Եկեղեցի եւ
զրամ: Այսպիսի մէկ ժողովուրդ չի կարող յեղափո-
խական լինել, մանաւանդ որ Լըւէրի աշխարհապա-
կան գիրքը նպաստաւ որ չէ այդ տեսակէտէն: [] Եւ
կը սիրեմ Հայ ժողովուրդը, որպէս այդպիսին: [] Կը
նայիմ Հայերու վրայ որպէս ուսն ազդեցութիւնը
տարածող յաւաքոյն տարրի մը, եւ ասոր մէջ է որ
պէտք է փնտռել Հայերու ուսասիրութեան աղբիւ-
րը»¹:

Ռուսիոյ ներքին գործոց նախարար Բուլիգին
կը կազմէ իր անուամբ հանրայայտ յանձնախումբ
մը՝ ծանօթանալու համար ժողովրդային պա-
հանջներուն եւ ձգտումներուն: Այս յանձնա-
խումբի կազմութիւնը կը կանխէր Պետական Դու-
մայի, այսինքն՝ ուսական խորհրդարանի կազ-
մութիւնը: Վերջինը ծնունդ կ'առնէ 17 Հոկտեմբեր
1905ին, երբ ցարը հրովարտակով մը կը շնորհէ
Սահմանադրութիւնը:

1906ին. տեղի կ'ունենայ առաջին բնդհանուր
ուստահայկական համագումարը. կովկասահայ
կեանքի մէջ աննախընթաց երեւոյթ մը: Թէեւ հա-
մագումարը քերի է իր բնութեան ձեւին մէջ,
բայց ինչպէս ինք կ'ըսէ, հայ բազմական մտքի
հոսանքները իրենց ներկայացուցիչներով ներկայ
կ'ըլլան յիշեալ համագումարին

Համագումարէն բխած հայկական պահանջ-

1.— Ժ. Տարի, Թիւ 8(116) Յունիս 1932, էջ 126 ա. սիւնակ:

ներր կր խտանան երեք հարցերու մէջ. «ա. հայերը փաստօրէն կ'ուզէին հատարել ուսնաբարձարացիներուն հետ, բ. կ'ուզէին բարեկարգել գիւղացիներու վիճակը, եւ գ. ձեռք բերել հայ մշակոյթը զարգացնելու համար տանելի պայմաններ»²:

Ինչպէս կր տեսնուի վերոգրեալ երեք պահանջներէն, հայ ֆազաֆական միտքը իր ուշադրութիւնը կեդրոնացուցած է Թրքահայաստանի գաւառներուն վրայ եւ բնա՛ւ յիշատակութիւն չկայ ինքնավարութեան կամ անջատման մասին:

Մինչ վրացիները շատ յստակօրէն կր դնեն իրենց պահանջները. անոնք կր պահանջեն օրէնսդրական խորհրդարան եւ վրաց ուղղափառ եկեղեցւոյ բաժանումը ռուս եկեղեցիէն:

Ռուսիոյ հայահալած ֆազաֆականութեան հիմնաւորումները Ալ. Խատիսեան կր տեսնէ հայերու ուժեղ եւ լաւ կազմակերպուած, ինչպէս նաեւ խորամանկ ըլլալու յատկութիւններուն մէջ:

Կովկասի մէջ, 1905 թուականի յեղափոխութեան ընթացքին, հրապարակի վրայ են Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը եւ վրաց սոցիալ դեմոկրատ մենշեւիկեան կազմակերպութիւնը: Ասոնց կը հետեւի սոցիալ դեմոկրատ պոլշեւիկները, սոցիալիստ յեղափոխականները, հնչակեաններն ու ազգայնական փեղերալիստները:

Բաւական օգտակար մանրամասնութիւններ յիշուած են՝ յեղափոխական կուսակցութիւններու եւ անոնց ակներեւ դեկավար դէպքերու կամ գոր-

2.- Նոյն, էջ 132 բ. սիւնակ:

ծունեայ հեղինակներու մասին: Լայն տեղ կու տայ հետազային պոլշեիկ իշխանութիւն հիմնած սոց-իալ-դեմոկրատներու գործունէութեան մասին:

Յեղափոխական կազմակերպութիւնները կը գործեն երկու ձեւերով, առաջինը՝ արհեստակցական միութիւններու միջոցը, իսկ երկրորդը՝ դասախօսութիւնները՝ ժողովրդական համալսարանի բոգին տակ:

Հայերու եւ վրացիներու ներքին բախումներու պատճառները եւ երկու դրացի ազգերու բացասական վերաբերմունքն ու անվստահութիւնը՝ մէկը միւսին, ունին օտարամուտ բնոյթ: Օտար պետութիւններու գծած քաղաքականութեան հետեւանք բռնութիւնները եթէ վերնան, կը վերնայ նաեւ երկու ազգերու մէջէն բշխամական յարաբերութիւնները:

Պետական Դումայի ընտրութիւններուն, Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը կը գործակցի սոցիալ-դեմոկրատներուն հետ եւ իր քուէն կու տայ այս վերջինի թեկնածու Ջիւէիճէինին:

Ռուսիոյ մէջ քաղաքային եւ գաւառային ինքնավարութիւնները կը կատարեն խորհրդարանի դեր: Կովկասի հայկական շրջաններու ինքնավարութիւնները, յարաբերաբար միւս ոչ-հայկական ինքնավարութիւններուն, կը վայելեն աւելի նուազ իրաւասութիւններ:

Թիֆլիսը կը նկատուի համայն Կովկասի կրթական կեդրոնը: Գոյութիւն ունի 20 քաղաքային դպրոցներ եւ 12 գիմնազիոններ՝ 6ը աղջկանց եւ միւս 6ը մանչերու համար, ինչպէս նաեւ՝ կանանց

բարձրագոյն եւ մանկաբարձական դասընթաց-
ներ:

Թիֆլիսի ֆաղափային տնտեսութիւնը Մոսկր-
ւայէն յետոյ կը նկատուի առաջինը: Այս հանգա-
մանքին մէջ մեծ դեր ունին հայ ֆաղափապետներ,
հարտարապետներ, բժիշկներ եւ ֆաղափային գոր-
ծիչներ:

Գիւղական շրջանները բոլորովին անտես-
ւած են: չկան դպրոցներ, չկայ ֆաղափակրրու-
թեան ոչ իսկ մէկ նշոյլ: Յեղափոխական կուսակ-
ցութիւններ մնայուն կապ հաստատած են այդ
շրջաններուն հետ: հայ գիւղացին իր դաստիարա-
կութիւնը կը ստանայ Հ.Յ.Դաշնակցութենէն, վրա-
ցին՝ սոցիալ-դեմոկրատէն, իսկ թուրքը՝ բէկերէն,
աւատապետերէն եւ յատկապէս հոգեւորականնե-
րէն:

Ազգաբնակչութիւնը խառն է: Այս դժուարու-
թիւնը արգելք կը հանդիսանայ ինքնավարական
հիմնարկներու հաստատման: Ասիկա կը հանդի-
սանայ Կովկասի ամէնէն դժուարին յուժեղի հար-
ցերէն մէկը: Երէ Կովկասի ազգաբնակչութիւնը
բաժնուի, ըստ գաւառներու, կը տեսնուի, որ 47
գաւառներէն միայն 6ին մէջ հայերը մեծամաս-
նութիւն կը կազմեն:

Շատ հիմնական հարց է, որ կը դրուի Ալ. Խա-
տիսեանի կողմէ: Ժողովուրդներու խառնարանը
առիթ կու տար ազգամիջեան լարուածութիւն-
ներու, սահմանային վէճերու եւ տարակարծու-
թիւններու, մինչեւ իսկ զինեալ բախումներու եւ
կոռիւներու:

Բագուն՝ նախահորերու ֆազաֆը, իր մեծա-
հարուստ ընտանիքներու շարանով կովկասի մէջ
կը գրաւէ նիւթապէս ամէնէն առաջնակարգ դիր-
քը: Հաւանաբար հայկական քաղամասի մէջ հա-
մալսարանի մը հիմնադրութեան գծով, պատուի-
րակութիւն մը՝ բազկացած Ալ. հատիսեանէն.
հայազգի իշխան Թումանովէն՝ ռուսական «Նա-
վոյէ օրոյթէնի» թերթի խմբագիրէն եւ վրացի
գօտուանէն՝ վրացական «Վերածնունդ» թերթի
խմբագիրէն «հանգանակութեան համար» կը մեկ-
նի Բագու, ուր կը գործէր նախարդինաբերող-
ներու վարչութիւնը: Այս վերջինին մէջ կը գերիշ-
խէին հայերը:

Բաթումը, Երեւանը, Քութայիսը կը մասնակ-
ցին երկու հազար ռուբլիով կամ 10 հազար
ռուբլիով, քստ իրենց կարողութեան: Բագուի ֆա-
զաֆային վարչութեան անդամ Հանի Զէյնալ Աբ-
դուլ Թազիբի (թաթար ծագումով) առանձինը կը
նուիրէ 400.000 ռուբլի: Իսկ նախարդինաբերող-
ներու վարչութիւնը՝ 400.000 ռուբլի:

Ալ. հատիսեանի յուշերէն ֆազելով՝ համա-
լսարանի կառուցումը կը յետաձգուի Ա. Աշխար-
համարտին պատճառաւ: Փետրուարեան Յեղա-
փոխութենէն (1917) ետք, կը կազմուին կովկաս-
եան հանրապետութիւնները: Թիֆլիսը կ'ունենայ
երկու համալսարան եւ մէկ արհեստից վարժա-
րան. Բագուն՝ մէկ համալսարան, իսկ Հայաստան՝
մէկ համալսարան. Ալեքսանդրապոլի մէջ:

Ալ. հատիսեան շահեկան տեղեկութիւններ
կու տայ տանկական մշակոյթի. ինչպէս նաեւ՝

ոռուսական եւ քրքական տիրապետութիւններու տարբերութիւններու մասին. տանկական մշակոյթ գոյութիւն չունենալով տանկահայ մտաւորականութիւնը կտրուած էր քրքական կեանքէն, մինչ «*Արդար լինելու համար պէտք է ըսենք, թէ ոռուսական բարձր մշակոյթը, լեզուն, ոռուս կնոջ հմայքը կը տարածէին ոռուսական ազդեցութիւնը հայ ժողովին եւ մտաւորական գասերուն մէջ*»³ Այս երեւոյթին մէջ տանկահայ մտաւորականները կը տեսնէին ապագայնացման վտանգ: Թաթարները սերտօրէն կապուած են քրքական մշակոյթին, հակառակ անոր, որ թաթար մտաւորականութիւնը իր ուսումն ու կրթութիւնը կը ստանար ոռուսական համալսարաններու մէջ: Թաթար ժողովուրդը՝ իր գօրաւոր աւանդապահութեան եւ պահպանողականութեան հետեւանքով, կը գտնուէր խաներու եւ հոգեւորականներու ազդեցութեան տակ:

Կովկասահայ երիտասարդութիւնը կը կազմաւորուի ոռուսական մեծ բաղաճներու մէջ եւ կ'ազդուի ոռուսական գաղափարներէն: Լ.Յ.Գաշնակցութիւնը, իր հիմնադրութեան օրերուն մանաւանդ ծրագրապէս շատ մօտ է ոռուս-սոցիալիստ յեղափոխականներու կուսակցութեան: Անկէ ետք, ծրագիրները կրեցին փոփոխութիւններ, ու-

3.— Այլ. *Խատիսեան*, «Քաղաքապետի մը յիշատակները». «Հայրենիք» ամսագիր, Ժ. Տարի, թիւ 11(119), Սեպտեմբեր, 1932, գլուխ IX, էջ 118:

ւելի ճիշդը բարեփոխումներ, որոնք *«արդիւնք էին
առարկայական պայմաններու պարզացման և ժողովուրդի
ճշակութային վերելքին»*¹: Հետզհետէ,
կեանքի փորձառութեան լոյսին տակ հայ քաղա-
քական միտքը կը զարգանայ, կը բիրեղանայ, սա-
կայն շարունակ կը մնայ երկընտրանքներու մէջ,
ինչպէս հեղինակը ի՛նքն պիտի ընդգծէր:

Թիֆլիսի մէջ բով բովի ապրող երեք ժողո-
վուրդներն ալ քաջուած են իրենց ազգային պատ-
եանին մէջ: Կայր վրացական բերք չի կարդար.
վրացին՝ հայերէն թերթ: Իսկ թաթարները կ'ան-
տեսեն թէ՛ հայր եւ թէ վրացին:

Թիֆլիսի մէջ, ռուս ականաւոր քաղաքացէտ-
պատմաբան Միլիկով հայկական հարցի մասին
դասախօսական երեկոյթի մը ընթացքին դիտել կու
տայ, թէ Ռուսիոյ Մերձաւոր Արեւելեան քաղաքա-
կանութիւնը կը մեկնի ռուսական ընդհանուր շա-
հերէն կամ պահանջներէն, որոնց լուսարձակին
ներքեւ պէտք է տեսնել կամ գետեղել հայկական
մասնակի պահանջները:

Այ՛, Խատիսեան առանձնապէս կը կեդրոնա-
նանայ հայ կամաւորական շարժման վրայ: Կա-
մաւորական իւրմբերու նախապատրաստական
աշխատանքները, անոնց կազմակերպումն ու
մարզումը լայն տեղ գրաւած են իր յիշատակնե-
րուն մէջ: Լայնօրէն կ'անդրադառնայ կամաւորա-
կան շարժման ստեղծման քաղաքական եւ հոգե-
բանական ազդակներուն եւ պատճառներուն, ինչ-

¹— Նոյն, գլուխ X էջ 119:

պէս նաեւ՝ Լ.Յ. Դաշնակցութեան դերակատարութեան եւ ռուս պետութեան յարափոփոխութեան մասին: Հայ կամաւորական շարժումը դարձաւ մեր ֆաղափական անկախութեան բանակի կորիզը, որուն շուրջ համախմբուեցան նորաստեղծ Հանրապետութեան փիչ թէ շատ զէնքի վարժ մարտիկները:

Ռուս ֆաղափականութիւնը կը դրժէ իր խոստումները եւ կը պահանջէ հայկական վիլայէթները առանց հայու, որպէսզի ռուսացման իր ֆաղափականութիւնը իրագործուելով՝ իրականանայ ընդարձակուելու եւ տաք ջուրներ հասնելու իր պատմական նպատակը:

Հայկական կոտորածներու մասին կու տայ վիճակագրական տուեալներ եւ թուրք գորավարներու մտածումները: Հայկական քարդերու մասին արտայայտուելով՝ էնվէր փաշան Ալ. Խատիւսեանին կ'ուղղէ հետեւեալ խօսքերը. *«Զիս կ'անուանէին Հայ ժողովուրդի քարդարար: Ես անարդար կը գտնեմ այդ սրակումը: Երբ գորքերու հրամանատարը յաղթականօրէն կը քարդէ թշնամին եւ կ'ոչնչացնէ՝ միեւնոյն ժամանակ զոհարելով եւ իր գինու որները, գայն պատուով կ'ընդունեն՝ եւ յուշարձան կը կանգնեցնեն անոր համար: Բայց երբ առանց մի թուրք գինու որի կորստի, եւ ոչնչացուցի թրքութեան թշնամի հայերը, գիս քարդարար կ'անուանեն»*⁵:

5.— Ալ. Խատիւսեան, «Քաղաքապետի մը յիշատակներ», «Հայրենիք» ամսագիր, Ժ. Տարի, Թիւ 12(120), Հոկտեմբեր 1932, գլուխ XI, էջ 158:

Այլ հատիսեան կու տայ Արամի մտածումները փութերուն մասին: Ըստ Արամին, փութերը խարդախ են եւ ապերախտ: Իսկ ինք կ'ընդգծէ. թէ մեր դատը արդար ըլլալով հանդերձ, ի վիճակի չենք լուծելու գայն, որովհետեւ երէկուան պէս տկար ենք:

Իր յիշատակներուն մէջ տեղ գտած են ցարի կովկաս եռօրեայ այցելութիւնը եւ իր հանդիպումը անոր հետ: Նոյնպէս՝ զօրավար Իդենիչի սխրագործութիւնները՝ ռուս-թրքական պատերազմի ընթացքին: Այս զօրավարին կը պատկանի Թրքահայաստանը կողակներով բնակեցնելու գաղափարը:

Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին եւ վերջը 300.000 զաղթական հայեր տեղաւորուեցան կովկասի մէջ: Անոնք հետագային կազմեցին Հայաստանի ազգաբնակչութեան մէկ կարեւոր համեմատութիւնը:

Խառնաշփոք եւ անորոշ կացութեւնն օգտուելով՝ Պոլշեիկները աննկատ կերպով ստորերկրեայ աշխատանքներ կը տանին. առ ի երեւոյթ՝ անոնք հրապարակէն փաշուած են: Սակայն, անոնք տենդագին պատրաստութիւն կը տեսնեն:

Այլ հատիսեան մանրամասնութիւններ կու տայ նաեւ կիսագրագէտ Ռասպուտինի տիպարի մասին: Այս ծերունին կարեւոր դեր կ'ունենայ Ռուսիոյ միապետութեան եւ գահին անկման մէջ:

Այլ հատիսեան կը բացատրէ, թէ ինչպէս ռուսական պատմութեան մէջ յեղափոխութիւնները

կապուած են պատերազմներու, երբ պետական յետադիմութեան թերութիւնները անակնկալօրէն կը դրսեւորուին:

Մոսկուայի մէջ 1916ին, Ալ. Խատիսեան քաղաքային եւ գաւառային գործիչներու համառոտական համագումարին արտասանած նշանաւոր ճառին մէջ կը զարգացնէ հետեւեալ կէտերը.

ա. Կովկաս-Ռուսաստան բարոյապէս եւ քաղաքականապէս իրարու կապուած են:

բ. Կովկասը հաւատարիմ է ռուսական բանակին:

գ. Կովկասի բոլոր ժողովուրդները հոգեկան ամուր կապերով կապուած են ռուս բարձր մտքին եւ մշակոյթին:

Դեկտեմբեր 1916 թուին, իշխան Լվովի բնակարանին մէջ տեղի կ'ունենայ զաղտնի ժողով մը, որուն կը մասնակցի նաեւ Ալ. Խատիսեան, այլոց կողմէն: Հաւաքին կ'որոշեն, որ ցարը զահրակէց ընեն եւ գինժ փոխարինեն Կովկասի նոր փոխարքայ մեծ Իշխան Նիկոլայ Նիկոլաւիչով: Ժողովականներու մտադրութեան՝ փոխարքային փոխանցումը կը վիճակուի Ալ. Խատիսեանին: Այս վերջինը կը կատարէ իր ուսերուն դրուած պարտականութիւնը. փոխարքան սակայն կը մերժէ նման առաջարկ մը:

Ալ. Խատիսեան իր յիշատակներու վերջաւորութիւնը կը յատկացնէ 1916-1917 երկարող Ռուսաստանի քաղաքական իրադարձութիւններու, Պետական Դումայի գործունէութեան, Ռասպուտսինի եւ Յարուհիի յարաբերութեան, 1917ի Փե-

տրբուարեան Յեղափոխութեան, ինչպէս նաեւ Կովկասի ժողովուրդներու ազգային զարթոնքին եւ յոյսերուն: Յոյսեր, որոնք ազգայնապէս աւելի ազաւթ պայմաններու ձեռնտուութիւնը կը ներշնչէին:

1917ի Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը Կովկասի երկիրները կը դնէ նոր կացութեան մը դիմաց: Իւրաքանչիւր ազգ կը ջանար իր ձայնը լսելի դարձնել Սահմանադիր ժողովին մէջ: Տեղի կ'ունենան ընտրութիւններ: Առօրեայ քաղաքական երեւոյթները, ժողովները, հանդիպումներն ու հատերը ամէնուրեք խանդավառութիւն կը ստեղծեն: Անակնկալօրէն պոլշեւիկներու ղեկավարութեամբ կը պայթի 1917ի Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնը՝ Ռուսաստան կ'անջատուի Կովկասէն. *«Կովկասեան ժողովուրդները չէին, որ զատուեցան Ռուսաստանէն, այլ Ռուսաստանն էր, որ զատուեցաւ Կովկասէն: [...] Կովկասը փաստօրէն կտրուեցաւ հիւսիսէն»*⁶:

1918 թուականին քէ՛ հայերը եւ քէ՛ վրացիները կ'ապրին աննախընթացօրէն հոգեբանական մեծ փոփոխութիւններ: Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը կ'ընդունի Հայաստանի անկախութեան հռչակումը: Նոյնը՝ վրաց սոցիալ-դեմոկրատները, որոնք հակառակ էին Վրաստանի ան-

6.— Լէր. Սառիսեան, «Քաղաքացեալի մը յիշատակները». «Հայրենիք» ամսագիր, գլուխ XVII, ԺԱ. Տարի, Թիւ 5(125), Մարտ 1933, էջ 145:

կախութեան եւ կր ծաղրէին անկախութեան գա-
ղափարը:

Վերջապէս, հատիսեան կր հիմնաւորէ եւ կր
բացատրէ, թէ ինչո՛ւ վրացիները հայերէն աւելի
բախտաւոր դուրս եկան՝ 1917ի գահազէծ իրա-
դարձութիւններէն եւ խառնակ կացութենէն:

ՔԱՂԱՔԱՊԵՏԻ ՄՐ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐԸ

ՆԱԽԱԲԱՆ*

1897 թուականին, ես աւարտեցի ուսական համալսարանը եւ ստացայ բժիշկի տիտղոսը, իսկ 1900ին, վերջացնելով համալսարանական կրթութիւնս Պերլինի եւ Փարիզի մէջ, ուր զնացել էի կատարելագործուելու համար, վերադարձայ Թիֆլիս, ուր 100 տարիէ աւելի բնակուել են իմ նախնիքները:

Թիֆլիսը իմ հայրենիքս էր: Մեր ընտանիքի անդամները, ինչպէս հօրս, այնպէս ալ մօրս կողմէն (ծնեալ Ղամբարեան) ամբողջ կովկասի մէջ վարել են պատասխանատու պաշտօններ՝ որպէս դատախազներ, պետական կալուածներու կառավարիչներ, պետական դրամատան վարիչներ եւ այլն:

Այն ատեն, 22 տարեկան էի եւ միակ ձգտումս էր նետուել հասարակական ասպարէզ: Նոյն թւին, ընտրուեցի Թիֆլիսի Քաղաքային հորհուրդի անդամ, մտայ հայ կրթական եւ բարեգործական վարչութիւններու մէջ եւ սկսեցի յօդուածներ գետեղել պարբերականներու մէջ:

(*) Եմբախորագիրը աւելցուած է մեր կողմէ:

Շուտով մեկնեցի Ախալալափի գաւառը՝ պայքարելու բժաւոր տիֆի դէմ եւ առաջն առնելու այն բոլոր շարիֆներուն, որոնք հետեւանք էին սոսկալի երկրաշարժին: Այնտեղ մնացի մէկ տարի:

Զորս տարի ետք, Քաղաքային Վարչութեան անդամ էի: 1907ին, ընտրուեցի քաղաքագլխի փոխանորդ. իսկ 1910էն մինչեւ 1917, համարեա՛ւ տասր տարի շարունակ, վարեցի Թիֆլիսի քաղաքագլուխի պաշտօնը, որուն շնորհիւ մօտէն ծանօթացայ Կովկասի վարչական եւ քաղաքական բովանդակ կեանքին:

Կովկասի փոխարքայի հետ ունեցած իմ պաշտօնական եւ անձնական մտերմութիւնը առիթ կու տար ինձ տեսնելու եւ լսելու այնպիսի բաներ, որոնք ծածկուած էին շատ ականջներու եւ աչքերու համար:

Այս յիշատակներուս նպատակն է պատմել այն շահեկան անցուղարձները, զորս տեսած եմ այդ շրջանին եւ որոնց երբեմն ալ մասնակից եմ եղած:

Պատմութիւնս պիտի ընեմ տարեգրական կարգով:

Գլուխ Ա.

ԹԻՖԼԻՍԸ

Հայ-վրացական յարաբերութիւններու վերաբերեալ շատ կարեւոր հարցեր ոչ միայն անցեալին մէջ, այլեւ այսօր հասկնալի կը դառնան, եթէ ուսումնասիրենք Թիֆլիսի իրայատուկ պայմանները:

Թող չափազանցութիւն չըլլայ, եթէ ըսենք, որ ապագային ալ, հայ-վրացական յարաբերութիւնները մեծ մասով պայմանաւորուած պիտի ըլլան Թիֆլիսի քաղաքական եւ տնտեսական կազմուածքով, որպէս մէկ կողմէն վրացական մայրաքաղաքի, միւս կողմէն՝ ամբողջ Կովկասի կեդրոնի:

Աւելի քան 125 տարի առաջ, Թիֆլիսը անկախ Վրաստանի թագաւորանիստ մայրաքաղաքն էր. այնպէս որ, վրացիների աչքին Թիֆլիսը իրենցն է՝ պատմական բոլոր տուեալներով: 125 տարի առաջ, Վրաստանը կորցնելով իր անկախութիւնը՝ միացաւ Ռուսիոյ եւ Թիֆլիսը դարձաւ ռուսական քաղաք, Փոխարքայի բնակատեղին. այնպէս որ, ռուսներու աչքին, վարչական տեսակէտէն, Թիֆլիսը ռուսական քաղաք էր՝ կեդրոնը ամբողջ Կովկասի:

Բայց եթէ ի նկատի առնենք այն հանգամանքը, որ Թիֆլիսի 15 հազար շէնքերէն 11 հազարը կը պատկանէին հայերուն. որ բոլոր մեծ հիմնարկութիւնները՝ թատրոն, գրադարան, դրամատուն, խանութ կը պատկանէին հայերուն. որ 300 հազար ազգաբնակչութեանէն 120 հազարը հայեր էին, 80 հազարը՝ վրացիներ, 70 հազարը՝ ռուսներ եւ 30 հազարը՝ այ-

լազգիներ, հասկնալի կը դառնայ որ որոշ չափով Թիֆլիսը հայկական քաղաք էր: Ահա այստեղ պետք է փնտռել հայ-վրացական փոխ յարաբերութիւններու կնճիոր:

Ռուսական օրէնքներու համաձայն, ընտրական իրաւունք կը տրուէր միայն վաճառականներուն և անշարժ կայք ունեցողներուն: Հայերը մեծապէս կ'օգտուէին այդ իրաւունքին և Թիֆլիսի պաշտօնէութեան բացարձակ մեծամասնութիւնը կը բաղկանար հայերէ. օրինակ՝ քաղաքագլուխը, վարչութեան անդամները, քաղաքային բժիշկները, աստօցիները: Քաղաքային պաշտօնէութեան թիւը կը հասնէր 3,000ի:

1870էն 1916, այսինքն՝ 46 տարիներու ընթացքին՝ Թիֆլիսը ունեցել էր 11 քաղաքագլուխներ, որոնցմէ ինը հայեր էին (Մատինեան, Իգմիրեան, Եւանկուլեան, Խատիսեան, և այլն) և միայն երկուքը՝ վրացիներ (Կիպիանի և Չերկեզով):

Այս հանգամանքը կը վերաւորէր վրացիներու ինքնասիրութիւնը, մա՛նաւանդ որ Թիֆլիսը՝ ըլլալով ամբողջ Կովկասի կեդրոնը՝ կարեւոր ազդակ մըն էր Թուրքիոյ և Պարսկաստանի յարաբերութիւններուն համար: Թիֆլիսի դերը մեծ էր ամբողջ Կովկասի առևտուրի համար: Անոր դրամատունները, վարկային ընկերութիւնները, բարեգործական և կրթական հաստատութիւնները առաջնակարգ դեր կը կատարէին Կովկասի կեանքին մէջ: Թիֆլիս կը գտնուէին քաղաքական կուսակցութիւններու գլխաւոր կեդրոնները, որոնց մէջ նաև հայկական ամէնէն ուժեղ կուսակցութեան՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրոն

եւ վրացական ամենամեծ կուսակցութեան՝ սոցիալ-դեմոկրատներու կեդրոնական կոմիտէն:

Պայքարի ազդեցութիւնները կը տարածուէին եւ յայն խաւերու մէջ: Քաղաքային ընտրութիւններու ընթացքին, պայքարը աւելի կ'ուժեղանար: Վրաց սոցիալ-դեմոկրատները կ'աշխատէին Ն. Յ. Դաշնակցութեան ձեռքէն խլել հայ զանգուածը, բայց չէին յաջողեր: Հայ գանդուածը միշտ հաւատարիմ կը մընար իր պաշտպան՝ Ն. Յ. Դաշնակցութեան: Պայքարը կը տարածուէր եւ՝ գաւառներու մէջ, թէեւ, ի հարկէ աւելի փոքր չափերով:

Այլ էր պատկերը կովկասի միւս քաղաքներուն մէջ, ինչպէս՝ Բագու, Գանձակ, Բաթում: Այստեղ պայքարի ընոյթը հայ-թաթարական էր:

Հայ-թաթարական յարաբերութիւններու ամենակենդոտ վայրը Բագուն էր, ուր ղեռ երէկուան թուրք մշակները դարձեր էին միլիտնատէրներ, ինչպէս՝ Թաղիւնը, Սիրրարաւուր եւ ուրիշներ: Հայ ունեւոր դասակարգն այսպատեղ իր ստացուածքը հասցուցած էր միլիտններու: Ահա այստեղլն առաջ կու գար պայքարը: Տեղական վարչութեան հրամանով, ինչպէս նաեւ Փեթերպուրգի ոստիկանութեան ու ժանտարմերիայի համաձայնութեամբ, թուրքերը յարձակեցան հայերուն վրայ:

Բագուի մէջ թուրքերը կ'աշխատէին իրենց ձեռքն առնել քաղաքային իշխանութիւնը. սակայն համաձայն ոռու ցարական օրէնքներու, քաղաքային խորհուրդներու մէջ ազգաբնակչութեան ոչ-քրիստոնեայ տարրը իրաւունք չունէր ձայներու կէսէն աւելին չահելու: Այնպէս որ՝ չունենալով մեծամաս-

ձախակողմեան մամուլը ուրիշ ուղղու թեամբ կը տա-
նէր իւր պայքարը:

Պետք է ըսել, որ Թիֆլիսը, բացի իր քաղաքակրթ-
ութեան հանգամանքէն, ունէր մէկ ուրիշ առաւելու-
թիւն. այն, որ Կովկասի վարչական կեդրոնն էր, ուր
համախմբուած էին երկրի ամենաբարձր հիմնարկու-
թիւնները՝ փոխարքայութիւնը, գորքերի հրամանա-
տարութիւնը, դատական եւ ստատիկանական բարձր
իշխանութիւնները: Քաղաքագլուխը միջնորդ էր
անոնց եւ ժողովուրդի միջեւ: Ուրիշ խօսքով՝ երբ ժո-
ղովուրդը կ'ուզէր իր բաղձանքները յայտնել իշխա-
նութեան, ան պիտի դիմէր Քաղաքային Խորհուրդին,
այսինքն՝ հայերու միջոցով:

Հայերը ունէին շորս պատակարար՝ պիւլաքիու-
թիւն, քաղքենի - բուրժուական դասը, արհեստա-
ւորներ եւ մտաւորականութիւն: Իսկ վրացիները կը
բաժնուէին երեք պատակարարութիւն՝ պիւլաքիութիւն,
կալուածատիրական դաս եւ մտաւորականութիւն:
Գլխաւորապէս մտաւորականութեան ազդեցութեան
տակ, պիւլաքիութեան մէկ մասը եւ բաժնուորութեան
պիւլաքիութեան մասը կազմէր ինչ Սոցիալ-Դեմոկրատ կու-
սակցութիւնը, որուն կ'անդամակցէր ռուսական
այժմեան զիկտատար Ստալինը, իր իսկական Զու-
ղաշվիլի ապստամբը:

Մինչեւ 1917, Սոցիալ-Դեմոկրատ կուսակցու-
թիւնը մաս կը կոպմէր ռուսական Սոցիալ-Դեմոկ-
րատ կուսակցութեան. բայց մեծ յեղափոխութենէն
ետք անջատուեցաւ՝ կազմելով վրաց Սոցիալ-Դե-
մոկրատ կուսակցութիւնը: Միեւնոյն ժամանակ

կորցնելով իր բանուորական միջազգային բնոյթը, դարձաւ գոյտ վրացական եւ ազգայնական կուսակցութիւն:

Որպէս բանուորական կուսակցութիւն՝ իր պայքարը քաղաքների դասի դէմ էր: Եւ որովհետեւ քաղաքների դասին կը պատկանէին հայերը, պատակարարային պայքարն ալ կամաց-կամաց վերածուեցաւ ազգային պայքարի: Պայքարը կը տարուէր բոլոր ճակատներու վրայ՝ թերթերու, խմբագրատաներու, ասանձին հրատարակութիւններու մէջ:

Կար ուրիշ հանգամանք մը եւս. վրաց կայուածատէր պատակարար կը սնանկանար եւ իր կայուածները կը ծախէր կամ գրաւ կը դնէր հայ հարուստ վաճառականներու մօտ: Սովորական երեւոյթ մը՝ աւատաւետական կարգեր ու նեցուկ երկիրներու մէջ: Սակայն սնանկացողը վրացին էր, իսկ պնդ քաղաքներն՝ հայ: Այս երեւոյթը աւելի կը գրգռէր կիրքերը:

Ես չգիտեմ, թէ ի՞նչ ուժիմ պիտի հաստատուի բոլշևիկներէն յետոյ: Գիտեմ միայն, որ այս հարցը գորիկ չէ դեռ իր այժմէականութենէն: Այսօրուան խորհրդային իշխանութիւնը խեղդած է երկու պատակարարներն ալ եւ փաստօրէն թուլացուցած վէճը, սակայն ոչնչացուցած չէ զայն իսպառ:

Շատ փաստեր կրնամ բերել այս ուղղութեամբ: Օրինակ. իշխան Բարատովներու կայուածքը գրաւի փոխարէն ինկաւ հայ հարուստ Արամեանցի ձեռքը: Իշխան Բարատովները գիմեցին Փոխտրքային, որ ստիպել Արամեանցը՝ վերադարձնելու իրենց կայուածքը:

Փոխարքան ինձ առաջարկեց խօսիլ Արամեանցի
հետ: Արամեանցը համաձայն էր վերադարձնել կալ-
ածքը՝ իր տուած փոխարժէք 600 հազար ռուբլին
վերադարձնելու պայմանով: Բարատոտիները այդ-
պիսի գումար անկարող էին գտնել, իսկ մուրհակ-
ները արժէք չունէին: Տունը մնաց Արամեանցին:
Շատ սովորական երևոյթ մը՝ բոլոր երկիրներու հա-
մար. սակայն, Կովկասի մէջ այդ երևոյթները ուրիշ
գունաւորում կ'առնէին: Վրաց իշխանի պատմական
կալուածքն էր, որ հայտ սեփականութիւն կը դառ-
նար:

Ուրիշ գէպք մը եւս:

Հայ մեծանուն հարստ Սեփարուհի Մանթաշ-
եան գնեց Թիֆլիսի կեդրոնում լաւագոյն շէնքերէն
մէկը, որ կը պատկանէր ազնուականութեան առաջ-
նորդ իշխան Մախրանսկուն: Թիֆլիսի Ազնուական-
ներու դրամատունը առաջարկեց Մանթաշեին վե-
րադարձնել այդ տունը՝ հարկաւ ստանալով փոխար-
ժէքը. սակայն Մանթաշեւը մերժեց: Նորէն սկսաւ
պայքարը:

Երևոյթը պարզ էր: Վրաց ազնուական դասա-
կարգը կը մեռնէր: Ուրպէս ազնուականներ, ուստի առ-
նակին մէջ կը վարէին բարձր պաշտօններ. նոյնը եւ
վարչական կազմին մէջ: Անոնք կ'ապրէին ճոխ
կեանք մը, չէին նեղեր իրենք գիրենք, կը սնանկա-
նային եւ ձեռքէ կը թողէին հօրենական կարողու-
թիւնները: Հայ բուրժուան, որ գիւղացի դասէն էր
էլած, գիտէր խնայել, կշտել իր ծախքերը եւ յապթոյ
դուրս կու գար տնտեսական մարզին մէջ:

Ինձ կը մնար՝ որպէս քաղաքագլուխի՝ պարզելու ու իշխանութեան եւ աշխատանքի գանգոյնը՝ որ եղածը սովորական երեւոյթ մըն է, որ աւատակետական դասակարգը բնականօրէն իր տեղը պիտի գտնուի քաղաքացիական պահանջներու եւ որ հայ գիւղացիութիւնն ու մտաւորականութիւնը ոչ մէկ աղբիւրութիւն ունին այդ երեւոյթին հետ: Կարելի էր այս հանգամանքը որոշակաւ ինչպէս բնական, սակայն ոչ չափազանց վրաց-թաթարական միութիւն՝ ընդդէմ հայերու:

Յարական ծանր ուժերը հաստատուելու կը մնչէր բոլոր քաղաքացիները, սակայն ան աւելի ծանր էր հայերու համար: Իշխան Գոյիցիներ կը կարծէր, որ պէտք է հայերը աւելի մնչել, որոշակաւ անոնք աւելի կազմակերպուած եւ աւելի ուժեղ կ'երեւային իր աշխարհին: Յատուկ օրէնքներ հրատարակուեցան հայերու համար: Փակուեցան հայկական զոյրոցները, հայ բարեկրօնական հիմնարկութիւնները: Փրատուեցան հայ եկեղեցական կայուածները: Ամէնուրեք բողոքի ձայներ լսուեցան:

Եւ ահա սկսան ահաբեկչական աքտերը իշխանութեան դէմ: Թիֆլիսի քաղաքային վարչութիւնը 1902ին ամբողջ կազմով գաղտնի յանձնուեցաւ որպէս զեղծարար եւ անպամ ուսական դատարանը անպարտ արձակեց վարչութեան ամբողջ կազմը: Իշխան Գոյիցին գաղտնիքով վերադարձուեցաւ հայ յեղափոխականներու կողմէ եւ մեկնեցաւ Ռուսաստան:

Սակայն, անոր ցանած սերմերը տունն որոշ արգիւնքներ: Կովկասի մէջ սկսան հայ-թրքական կո-

տորածները, որոնց նկարագրութիւնը պիտի ընեմ,
քանի որ պատմութիւնս պիտի տանիմ տարեգրական
կարգով:

1905ին, որպէս Գոլիցիների փոխանորդ, Թիֆլիս
եկաւ կոմս Վորոնցով-Դաշկովը, երկու ցարերու ար-
քունիքի նախարարը, և այնուհետեւ Կովկասի նա-
մար նոր շրջան մը սկսաւ:

ՀԱՅ-ԹՐԳԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԸ

1905 թուի յեղափոխութիւնը ճնշելու վճիռը ստիպեց ուսկառավարութիւնը կտրուկ միջոցներու դիմել իշխանութեան հակառակորդ տարրերու դէմ: Վճռուեցաւ թուրացնել եւ՛ հայկական կադմակերպութիւնները: Փեթերպուրգէն ժանդարմերիայի վարչութեանէն այդ մասին յատուկ հրահանգ կը րստացուած:

Առաջին քայլն առաւ Բագուն: Կ'ըսեն, որ նահանգապետ իշխան Նակաչինձէն (որ յետոյ սպաններուցաւ հայ յեղափոխական Դ.Ի* ու մրով) իր քով կը կանչէ Բագունի ազդեցիկ թուրքերը եւ կը խնդրէ անոնցմէ օգնել իշխանութեան եւ թագաւորին՝ պայքարելու երկրին թշնամի հայերու դէմ: Թուրքերը հասկցած էին ակնարկը եւ յարձակած հայերու վրայ՝ սրի ու կրակի մատնելով հայերու կեանքը եւ րստացուածքը:

Ինչպէս ընթերցողը տեսաւ նախորդ գլուխին մէջ մէջ, այդ պիտի ընդհարման համար գոյութիւն ունէր արդէն պատրաստի գետին: Մեր խնդրէն դուրս կը մնայ այսօր կանգ առնել այդ ընդհարումներու մանրամասնութիւններուն վրայ: Կոխներու փաստա-

(*) Դրաստամատ Կանայեան — Դրօ: Տեսնել ծանօթագրութիւններու բաժինը:

կան նկարագրութիւնը պրօւած է շատոնց: Կանգ պիտի առնեմ միայն շարք մը ներքին դրդապատճառներու վրայ եւ պիտի պատմեմ այն, ինչ որ տեսած ու յսած եմ պաշտօնիս ընթացքով:

Բագուի հրդեհը շուտով տարածուեցաւ Անդրկովկասի միւս մասերուն մէջ, ինչպէս՝ Շուշի, Գանձակ, Երևան եւ մինչեւ անպամ Թիֆլիս: Բայց այս անգամ տեղական պայմանները եկան աւելի բարդացնելու կնճիոր եւ հրդեհներու բոցի մէջ փորձել յուծելու ցաւոտ հին խնդիրներ՝ սպառնալից խառն բաժանուի մը Կովկասի մէջ, տնտեսական մրցակցութեան խնդիրները, ջուրի իրաւունքը, «եայլադի» իրաւունքը եւ այլն:

Պէտք է ըսել, որ թուրքերը կ'ապրէին դաշտերու վրայ, իսկ հայերը բռնած էին լեռնային մասերը: Հայերը կը վախճային իջնել դաշտերը, իսկ թուրքերը հայերու ահէն կը վախճային բարձրանալ սարերը «եայլադի», որով մեծապէս կը տուժէին տաքէն եւ իրենց անասունները կ'ոչնչանային:

Ընդհանուր առմամբ յարձակուող կողմը թուրքերն էին: Բայց երբեմն ալ հայերը, ի նկատի առնելով փտանպը, նախաձեռնութիւնը իրենց ձեռքը կ'առնէին:

Հայ-թրքական ընդհարումներու մասին կարելի է մեծ հատորներ գրել: Երկու տարի տեսող պարտիզանական (հրոսակային) պատերազմ մըն էր, որ կը տարուէր երկու կողմերէն: Վրացիները չէպէտ զիրք բռնած էին, իսկ ցարական իշխանութիւնը թուրքերու կողմն էր անցած: Թուրքերը կրցած էին կաշառել շարք մը պաշտօնեաներ: Մանր ոստիկանութեան մէջ

կ'աշխատէին մեծ թիւով թուրքեր: Ռուս կառավարութեան աչքին, թուրքերը յեղափոխական տարր մը չէին, զոր պէտք է ոչնչացնել: Ընդհակառակը, անոնք կը համարուէին օժանդակիչ ուժ մը կառավարութեան կողքին՝ յեղափոխութիւնը զսպելու համար:

Երկու տարրեր ուժեր պրապած էին հայ ժողովուրդի պաշտպանութեամբ: Մէկը պիղաքիութիւնն էր, ղեկավարութեամբ Հ. Յ. Դաշնակցութեան մարտիկներու, որոնք կոտի դաշտին մէջ դէմ պիմաց կանպնած էին թշնամի բանակին, իսկ միւսը՝ հոգևորականութիւնը և քաղաքային գործիչները, որոնք իշխանութեան միջամտութիւնը կ'ապահովէին հայկերու պաշտպանութեան համար:

Բազմիցս անգամներ եղած էմ փոխարքայ Վորոնցով-Դաշկովի մօտ և մմէն անգամ ալ, ինձ ընդունած է, մանրամասն լսած է իմ պեկուցումներն ու առաջարկները և համապատասխան կարգադրութիւններ րրած հայ ժողովուրդի պաշտպանութեան համար՝ պիղերու և քաղաքներու մէջ: Սակայն, զօրքի հրամանատարները, նահանգապետներն ու ոստիկանապետները սրար պերպով թուրքերու կողմ կ'անցնէին: Կ'ըլլային ղէպքեր, երբ իշխանաորները կը յայտարարէին, թէ իրենց ենթակաները չեն հպատակիր այլևս իրենց:

Երկու ղէպք պիտի պատմեմ, երբ որոշ միջամտութեամբ անգամ մը կոտորածէ խուսափեցաւ հայ ժողովուրդը, իսկ միւս անգամ եղած կոտորածը զպալիօրէն թուլացաւ: Առաջին ղէպքը կը վերաբերի Թիֆլիսին, իսկ երկրորդը՝ Գանձակին: Առաջին ղէպքի մասին ևս կը պատմեմ համաձայն այն պրու-

Քիւններու, զորս գրած էմ դէպքին ատեն, թարմ յիշողութեամբ:

«Հրդեհի առաջին կայծը փայլատակեց Բագուի մէջ, ուրկէ արագօրէն հրդեհը տարածուեցաւ Գանձակ, Շուշի, Երեւան եւ Նախիջեւան: Կ'այրուէին ամբողջ ֆաղափամասեր: Հարիւրներով կը մեռնէին մարդիկ...: Հրդեհուած էին ամբողջ նահանգներ. արիւնոտ կոշմարի մէջ կը զարնուէին մարդիկ: Հազար ու մէկ պատճառներէ դրդուած, երէկուան խաղաղ դրացիները իրար դէմ պայքարի են ելած: Թիֆլիսն է միայն, որ ընդհանուր հրդեհի մէջ մնացեր է խաղաղ: Սակայն, այս կացութիւնը երկար չտեւեց: Լուրեր տարածուեցան, որ Բորչալուի շրջակայ թուրքերը պիտի յարձակին ֆաղափ վրայ՝ օգնելու համար ֆաղափի մէջ բնակչուոյ փոքրաթիւ թուրքերուն: Կ'ըսէին, որ թալանի տենչը կը մզէ գիրենք ֆաղափ: Թիֆլիսը կը վախճար, իսկ իշխանութիւնը կը տատանէր:

«Ընդհանուր իրարանցումին մէջ, տեղի ունեցաւ յեղափոխական կուսակցութեանց մարմիններու խռն ժողով, որուն կը մասնակցէին վրացական Սոցիալ-Դեմոկրատ կուսակցութիւնը (այն ժամանակ ուսական կուսակցութեան հատուած մը միայն), Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, էս-էրներու կուսակցութիւնը եւ վրաց ֆեդերալիստները: Ժողովը այն համոզման եկաւ, որ ազէտը ամէն ժամ կրնայ պատահիլ եւ ասոր առաջին առնելու միակ միջոցն է զինել վրացի բանուորները: Ժողովին հրաւիրուեցաւ ոստիկանապետ Մարտինովը, որուն յանձնարարուեցաւ տեսակցիլ Փոխարքա-

յին հետ, գեկուցել անոր, որ վրացի բանուորները պատրաստ են իրենց վրայ առնել կարգի պաշտպանութիւնը՝ պայմանաւ որ պետական պահեստներէն իրենց յանձնուին 600 հրացաններ:

«Մարտինովը մեկնեց: Միեւնոյն ժամանակ տեղի կ'ունենար Քաղաքային հորհրդի նիստը: Անդամները մտահոգուած էին նոյն խնդրով: Քաղաքի ծայրամասերէն կը հասնէին մտահոգիչ լուրեր: Հայկական Հաւաքար եւ քրֆական Մայդան քաղերու մէջ կը պտտին զինուած մարդիկ: Բաւական է, որ մէկ հատ հրացան պարպուի:

«հորհուրդը որոշեց յանձնախումբ մը ուղարկել Փոխարքայի մօտ եւ խնդրել անոր պաշտպանութիւնը փառաքին սպանացող վտանգին հանդէպ: Փոխարքան մեզ ընդունեց, խոստացաւ իր աջակցութիւնը եւ խնդրեց, որ ես մնամ իր մօտ: Փոխարքան պալատ կանչեց զօրքերու հրամանատարը եւ նահանգապետը: Վերջինս հաստատեց, որ կացութիւնը ծանր է, իսկ զօրքերու հրամանատարը յայտարարեց, որ ոչ մէկ վստահութիւն ունի իր ջ հազար հոգիէ բաղկացած բանակին վրայ: Փոխարքան հրամայեց ամէն պարագայի պատրաստ պահել զօրքերը:

«Երեկոյեան ուշ, պալատ եկաւ ռուսականապետ Մարտինովը եւ գեկուցեց Փոխարքային յեղափոխական կուսակցութիւններու որոշումը: Առաւօտեան համար պալատ կանչուեցան զինուորական պահեստի պետը եւ Իսիդոր Ռամիշվիլին, հիմ սոցիալ-դեմոկրատ: Նանք գիշեր անցու-

ցին փաղափացի: Առաւօտեան բոլոր հրաւիրեալները պալատ կը գտնուէին:

«Ամէնէն առաջ բնդունուեցանք ես եւ Ռամիշ-վիլին: Փոխարփայի խելացի դէմքը խաղաղ էր: Բարեւէն յետոյ ան դիմեց մեզ այսպէս. «*Ինձ յայտնեցին, որ սոցիալ-դեմոկրատ բանուորութիւնը յանձն կ'առնէ իր վրայ վերցնել քաղաքի պաշտպանութիւնը: Երկուքիդ վրայ ալ ես կատարեալ վստահութիւն ունիմ: Թող պրն. Սատիսեանը ինձ ապահովեցնէ, թէ այդ միջոցը կրնայ օգտակար ըլլալ, իսկ պրն. Ռամիշվիլին թող ինձ վստահեցնէ, որ կառավարութեան կողմէ բաժնուած զէնքերը պիտի չօգտագործուին կառավարութեան դէմ»:* Ես վստահեցուցի Փոխարփային, որ այդ միջոցը լաւագոյնն է՝ չարիքին առաջք առնելու համար, իսկ պրն. Ռամիշվիլին ըսաւ, որ հրացանները իրենց նպատակին պիտի ծառայեն միմիայն, որ անոնք գործածուելու չեն կառավարութեան դէմ, չնայած որ պայքարը բնդդէմ իշխանութեան միշտ պիտի շարունակուի:

«Մենք երկուքս ալ ստորագրեցինք մեր յայտարարութիւններուն տակ: Փոխարփան ներս կանչեց գինուորական պահեստի պետը եւ կարգադրեց 600 հրացան յանձնել Թիֆլիսի բանուորներուն, ի զարմանս գինուորական եւ փաղափացիական իշխանաւորներուն:

«Մէկ ֆանի ժամ ետք, գինուած բանուորներու պահակները տողանցք կ'ընէին փաղափի միջով՝ դէպի գլխաւոր ռազմագիտական կէտերը: Քաղաքի վտանգաւոր մասերը գրաւուեցան վրացի

բանուորներով: Տեղ-տեղ երեսացին եւ փոքրիկ զօրամասեր: Քաղաքը կը հանդարտէր: Քանի մը հրացանի պայթիւններ լսուեցան միայն, երեսի մուր քրի մէջ ձուկ որսացողներ էին. որ կը կրակէին: Պատահական գնդակէ մը սպաննուեցաւ վրացի բանուոր Ստուրսան եւ այս մէկ անմեղ զոհով վերջացան Թիֆլիսի սարսափի օրերը: 600 հրացանէն պետական պահեստը մտան միայն հարիւր հրացան:

«Ժողովուրդի հոծ բազմութիւն մը, գանազան պատուիրակութիւններ, դրօշակներով դէպի գերեզմանատուն կ'առաջնորդէին Ստուրսայի մարմինը: Թարմ ծաղիկներով ծածկուած փոքրիկ հողակոյտի մը առջեւ, բոլոր լեզուներով ճառեր արտասանուեցան ժողովուրդներու եզբայրութեան եւ ազատութեան մասին: Ես խօսեցի Թիֆլիս քաղաքի անունէն»:

Զինքերու բաժանումը բանուորներու պատմութեան մէջ մտաւ: Ամբողջ Ռուսաստանը կը զբաղէր այդ խնդրով:

Երկրորդ զկպքը կը վերաբերէր Գանձակին, ուր եւ ստիպուած եղայ մեկնել:

Գանձակը նահանգային քաղաք մըն էր (6) հազար բնակչութեամբ, որուն կէսը հայեր էին, իսկ մնացեալ կէսը՝ թուրքեր: Վերջինները կը բնակէին դաշտավայրի շրջանը, երկաթուղապծի եւ կայարանի շրջ. հանգամանք մը, որ աւելի ուժ կու տար անոնց: Հայերը կը բնակէին լեռնային մասերուն մէջ:

Գանձակի հայութիւնը դիմած էր ինձ՝ խնդրել Փոխարքայի աջակցութիւնը: Փոխարքան կարգադ-

րեց, որ Նիժնեկորոդսկի հոշակաւոր հեծելազօր
գունդը անմիջապէս մեկնի Գանձակ: Իսկ նոյն գի-
շեր, խմբապետ Համազասպի (1921ին սպաննուած
բոլշևիկներու կողմէ) և քաղաքային վարչութեան
անդամ՝ Կոզդիանի ընկերակցութեամբ մեկնեցինք
Գանձակ:

Ինչ հետ կը տանէի մեծ քանակութեամբ զրամ՝
յանձնելու համար ինքնապաշտպանութեան կոմի-
տէին (Կորիւն վարդապետին և ուրիշներուն): Առա-
ւօտեան հասանք Գանձակ: Կայարանի մէջ կը լսուի-
ին հրացանի զարկեր: Քանի մը տուներ կ'այրէին:
Մոխր բռնած կը երկինքը: Նոյն պատկերը, 1905-6
տարիներուն, դժբախտաբար ամէն տեղ կը, ուր կը
բնակէին հայերն ու թուրքերը:

Մենք որոշեցինք իջնուանիլ թրքական մասի մէկ
հիւրանոցին մէջ՝ ապացուցանելու համար, որ ևս
եկած եմ ոչ իբրեւ հայ, այլ որպէս պատգամաւոր
Թիֆլիսէն, խաղաղասիրական միտումներով: Համա-
պասպր կը համբարկըր պաղտնի: Փաթաթուած իր
«եափունչիին» մէջ և զուրս չկը ելլեր զնացքէն:
Կառք առնելով հասանք հիւրանոց: Թուրքերը չար կը
նայէին մեր վրայ:

Մեր առաջին քայլը եղաւ իմացնել Գանձակի
քաղաքապետութիւն մեր գալու մասին: Շուտով հիւրա-
նոց եկան Գանձակի սոսա քաղաքապետ Վոպնովեց-
կին և նահանգապետարանի մէկ պաշտօնեան: Ու-
րոշուեցաւ հայերէ և թուրքերէ բաղկացած ժողով մը
հրաւիրել՝ հաշտութիւն կնքելու համար:

Գիշերը վատ անցուցինք: Երբեմն երբեմն կը
լսուէին հրացանի համազարկեր: Լուսամուտէն կը

տեսնելինք, թէ ինչպէս տուները կ'այրելին: Ոստիկանութիւն չկար. նահանգապետը քաղաքին մէջ չէր:

Միւս օրը, դուրս ելանք քաղաք: Մեզ կը խնդրէին քայլել պատերու տակէն, որպէսզի զերծ մնայինք պատահական գնդակներէ: Քաղաքի գլխաւոր հրապարակի վրայ տեսանք հեծեալ զօրամաս մը, հայ սպայ գնդապետ Մելիք-Ալլահօվերտեանի գլխուստը: Սպան գանգատեցաւ, որ իրեն արգելած են որեւէ միջամտութիւն՝ իրեն վերապահելով միայն գիտուի զերը: Զօրքերը կը տեսնէին, թէ ինչպէս մարդիկ նաւթ կը լեցնէին տուներու վրայ՝ այրելու համար գանոնք, բայց անկարող էին միջամտել:

Զինուորական իշխանութիւնը կը պատճառաբանէր, որ եթէ զօրքերը կրակ բանալու ըլլան ժողովուրդի վրայ, կիրքերը աւելի պիտի բորբոքուին եւ արիւնահոյութիւնը պիտի ստատկանայ:

Շարու նակելով ճամբաս՝ պատահեցի դատախազի օգնական Կողբէիչին, որ կը ճանաչէի Թիֆլիսէն եւ որ իր ափերու մէջ բռնած տնէր մեծ քանակութեամբ ժամացոյցներ: Զամչնալով՝ Կողբէիչը բնաւ, որ այդ ժամացոյցները գնած է չատ չնչին գնով՝ թուրքի մը ձեռքէ: Պարզ էր, որ հայու մը խանութ էր կողոպտուած եւ դատական իշխանութեան ներկայացուցիչը, փոխանակ հետապնդելու ոճրագործը, իր չափին մասին է որ կը մտածէր:

Ժամը 12ին, եկան հայ պատգամաւորները, Կոթիւն վարդապետը, քաղաքային վարչութեան անդամները: Եկան եւ թուրքերը, քաղաքացիութիւն, նահանգապետարանի պաշտօնեաները, զօր. Տակայաչ-Վիլին (վրացի):

Ճառով մը ևս դիմեցի երկու կողմերուն, որ զաղբեցնեն աւելորդ արիւնահեղութիւնը: Ինչպէս միշտ, երկու կողմերն ալ կը ճառէին զարաւոր բարեկամութեան մասին, որ իրար կը կապէ երկու ժողովուրդները, որ «Շէյթանի» գործ է երկու ժողովուրդները իրար վրայ նետելը: Հենց այստեղ որոշուեցաւ պինադալար կնքել՝ կամուրջը նկատելով որպէս չէզոք գօտի: Ինձ խնդրեցին պատիլ քաղաքը և ամենուրեք յայտարարել խաղաղութեան մասին:

Քիչ մը մանրամասն կանպ առի այս ժողովի վրայ, որովհետեւ անկէ ետք, շատ վայրերու մէջ, ուր կ'իշխէին հրդեհն ու ծուխը, գումարուեցան նոյնանրման ժողովներ, որոնք պապեցին մարդկանց պազանացած կիրքերը:

Երբ քաղաքը չըջկէն վերադարձանք, մեծ միութիւն մը գումարուեցաւ Եղան ճառեր: Գանձակէն մեկնեցանք՝ թողնելով այնտեղ Համագասպը:

Այնուհետեւ ինձ վիճակուեցաւ քանի մը ուրիշ վայրեր ալ հանդիպիլ և նոյնպէս խաղաղութիւն կնքել տալ երկու կողմերուն:

Հայ-թրքական ընդհարումներու հրդեհի բոցը վայրկեան մը լուսաւորեց կովկասահայ կեանքի ցաւոտ բոլոր կողմերը և հանրութեան առաջ դրաւ շարք մը խնդիրներ: 1906-ին սկսած մինչև 1917, այդ խնդիրներէն շատերը քննութեան առարկայ դարձան: Քանի մը հարցեր Լեթարկուեցան ինքնավարութեան խորհրդակցութիւններու, քանի մը հարցեր կովկասեան ժողովուրդները մղեցին զէպի նոր կոիւններ, իսկ քանի մը հարցեր ալ մնացին անլուծելի, որոնք ապագային նորէն ասպարէզ պիտի գան:

Հայ-թաթարական ընդհարումները ուրիշ հետևանք ալ ունեցան: Նախ քան ընդհարումները՝ հայերը անգլն էին, իսկ թուրքերը միջոյաւ գինուած: Պէտք էր զէնք ձեռք բերել Ռուսաստանէն, արտասահմանէն, պետական պահեստանոցներէն: Զէնքերը կը փոխադրուէին երկաթուղիով, խճուղիներով, սարերու վրայով, զաղանի բոլոր միջոցներով: Զէնքերը կը հայթայթուէին յեղափոխական կազմակերպութիւններու միջոցով, բայց յաճախ փոխադրութեան ընթացքին կը բռնուէին կառավարութեան կողմէ: Իշխանութեան ձեռքը կ'անցնէին ցանկեր եւ հաշիւներ եւ ոռոս կառավարութիւնը այս անգամ կ'ընդզրկէր պայքարի ուրիշ ուղի:

Առաջին անգամ հայերու ղեմ ան պայքարեցաւ իշխան Գոլիցինի ատեն, յատուկ օրէնքներով, կայտածներու պրաւումով: Պայքարի երկրորդ ուղին հայ-թրքական ընդհարումներն էին, իսկ երրորդ ուղին դատական հետապնդումներն եղան, այսպէս տասն շ. Բ. Դաշնակցութեան դատը:

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հայ-ոսոսական փոխյարարերու թիւններու մասին կարելի է տարրեր տեսակէտեր ունենալ, սակայն կան պատմական փաստեր, որոնք պէտք չէ անտես առնուիլն:

Օրինակ, երբ հայերը կը տառապէին սուլթանական ռեժիմէն, բնականաբար իրենց յոյսերը կապել էին ոսոս ժողովուրդի հետ, կարծելով, թէ ոսոս կառավարութիւնը կրնայ ուժ գործ դնել տաճիկներու վրայ՝ իրենց դրութիւնը բարելաւելու համար: Տաճկահայութիւնը ուրախութեամբ կը զիմաւորէր ոսոսական բանակները Տաճկահայաստանի մէջ, իսկ Ռուսաստան փոխադրուելով՝ տաճկահայր կը գտնէր տնտեսապէս եւ մասամբ ալ կուլտուրապէս զարգանալու համեմատաբար ազատ միջոցներ:

Կովկասի մէջ հայերը, սկսած անցեալ դարու իննսունական թուականներէն, մասնաւորապէս Կուկունեանի արչաւանքէն ղէպի Տաճկահայաստան, առաջ կը բերէին յեղափոխական կազմակերպութիւններ՝ բնոյզմ Տաճկաստանի: Ռուս կառավարութիւնը Տաճկաստանի հետ վարած պատերազմներու ընթացքին (1877, 1914-17), կը գրգռէր հայերու թշնամութիւնը ղէպի թուրքերը, իսկ խաղաղութեան օրերուն կը հալածէր հայերու թրջատեաց քաղաքականութիւնը:

Ու կր ստացուէր բարդ կացութիւն մը՝ բարեկամի եւ թշնամու : Մէկ օր բարեկամ, միւս օրը՝ թշնամի : Ու եթէ ի նկատի առնենք եւ այն պարագան, որ Հայ յեղափոխական կազմակերպութիւններու գործունէութիւնը կը տարածուէր նաեւ ռուսական սահմաններուն մէջ, պարզ կը լինի, թէ ի՞նչ առիթներէ օգտուելով՝ ռուսական կառավարութիւնը կը դիմէր պայքարի երրորդ միջոցին, այն է՝ ընդհանուր դատական հալածանքի Հ. Յ. Դաշնակցութեան դէմ :

1905 թուի յեղափոխութեան պարտումէն ետք, ռուս կառավարական ունեւորն ուժը աւելի սաստկացաւ . ահա այդ թուականներէն է, որ կը սկսի Հ. Յ. Դաշնակցութեան դատաւարութեան գործը : Իշխանութիւնը մէկ նպատակ կը հետապնդէր . ժողովուրդէն խլել այն, ինչ որ ձեռք էր բերած 1905ի յեղափոխութեան շնորհիւ :

Իմ վիճակը բաւական ծանր էր : Ես, որպէս քաղաքագլուխ, պէտք է մէկ կողմէն չկորցնէի իշխանութեան ղեկի ինձ ունեցած վստահութիւնը, իսկ միւս կողմէն՝ պէտք է ինձ վստահէր եւ ժողովուրդը : Ու ինձ կը թուէր, թէ այդ ծանր պայմաններու մէջ, ես կրցայ կատարել իմ պարտքս ժողովուրդին տուելու Փաստը այն է, որ Կովկասի կեանքի ամենածանր պայմաններու մէջ, երբ յեղափոխական կուսակցութիւնները ազատ գործելու հնարաւորութիւն ստացան, երբ տեղի ունեցան պատերազմն ու յեղափոխութիւնը, եւ միշտ վայելեցի թէ՛ ժողովուրդի եւ թէ իշխանութեան կատարեալ վստահութիւնը :

Թող ներուի ինձ այս փոքրիկ մանրամասնութիւնը, որպէսզի կարողանամ ազատօրէն պատմել

գործի ամբողջ բնթացքը 1905-6ի յեղափոխութեան
յաջորդող ունեւորների օրերուն: Կառավարութիւնը
կ'աշխատէր բոլոր ուղղութիւններով: Զօրավարները,
բանակներու պոլիս անցած, կ'այրէին պիղերը եւ
կը գնդակահարէին կասկածելիները կամ կ'աքսորէին
Սիբիրի խորքերը:

Յաճախ կ'ըսէի Փոխարքային, որ այս միջոցները
երբեք չեն կրնար բարելաւել Կովկասի կեանքը: Ան
կը համաձայնէր ինձ հետ, սակայն բնդհանուր ոռո-
սական քաղաքականութիւնը սրի եւ հրի քաղաքա-
կանութիւն էր միայն: Թիֆլիսի նահանգապետը կ'ը-
սէր, որ իրենք ունին բաւական քանակութեամբ
սուիսներ՝ ճնշելու համար յեղափոխական որեւէ
չարժում:

Ահա այս հրի եւ սրի քաղաքականութիւնն էր, որ
առաջ բերաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան դատաւարու-
թիւնը:

Դատաւարութիւնը պէտք էր կառավարութեան:
Եւ ստեղծելու համար պայն՝ ստիպուած եղաւ պիմել
իրեն յատուկ գեղծարարութեան, որպէսզի կարենար
երեսն բերել մեղաւոր տարրերը:

Գլխաւոր քննիչ նշանակուեցաւ յայտնի Լիժինը,
որ իր տրամադրութեան տակ ունէր Կովկասի գանա-
զան մասերու մէջ օգնական քննիչներ: Եւ սկսաւ
խույզարկութիւններու, ձերբակալումներու եւ սպի-
տակ տնտօրի մեծ շրջան մը: Աչքի ինկող հայ գործիչ-
ներէն եւ մտաւորականներէն ոչ ոք ազատ էր խու-
յարկութեան ենթարկուելու եւ ձերբակալուելու
վտանգէն: Շատերը կը դիմէին ինձ՝ իմ պաշտպա-
նութիւնը խնդրելով:

Ես ինքս տեղեկութիւններ ունիի, որ քննիչը, պատրուակ մը կը փնտռէր ինձ եւս հետապնդելու: «Մշակ»-ի հանդուցեալ խմբագիր՝ Համբարձում Առաքելեանը ինձ լսաւ, որ քննիչը հետաքրքրուած է իմ մասին եւ հարցրած իրեն, թէ ի՞նչ կապեր ունիմ եւ հայ կուսակցութեան (Դաշնակցութեան) հետ:

Ես վճռեցի այցելութիւն մը տալ Փոխարքային՝ վերջ դնելու համար այն ծանր կացութեան, որ կը տիրէր հայ հասարակութեան մէջ: Ընդդէմ այդ ժամանակ էր, որ ձերբակալուեցան Թիֆլիսի աչքի ինկոդ հայ հարուստները, ի թիւս որոնց, բոլորի համակրանքը վայելող պրն. Մելիք-Ազարեանը: Ըսի Փոխարքային, թէ հայ յեղափոխականներու գործունէութիւնը սահմանափակուած է ինքնապաշտպանութեամբ՝ հայ-թաթարական բնդ հարումներու ժամանակ, թէ՛ գտնուած գէնքերը այդ նպատակին են միայն յատկացուած, թէ՛ այն բոլոր մարդիկ, որոնք օժանդակած են կուսակցութեան, մէկ նպատակ են ունեցած, այն է՝ օգնել հայ ինքնապաշտպանութեան գործին: Փոխարքան կը լսէր ինձ եւ կ'ընդունէր իմ առարկութիւններու իրաւացի ըլլալը: Սակայն, կեղդոնական կառավարութիւնը, Ստոյիպինի գլխաւորութեամբ եւ արդարադատութեան նախարար՝ Շչեգլովիտովի աջակցութեամբ, պարզօրէն հետեւում էր մէկ այլ քաղաքականութեան: Կը ստացուէր խառնաշփոթ վիճակ մը հենց իրեն՝ իշխանութեան ներսը: Մէկ կողմէն՝ թաղաւորի նշանակած կառավարութիւնը, միւս կողմէն՝ նոյն թաղաւորի նշանակած Փոխարքան, որ կ'ուզէր քիչ մը ուրիշ, աւելի մեղմ քաղաքականութիւն վարել, բնական է, որ

Ստոյիպին և Շչեկովիտով չէին սիրեր Փոխարքան՝ Վորոնցով-Դաշկովը:

Փոխարքայի իշխանութիւնը սահմանափակ չէր: Օրէնսդրութեան 11րդ յօդուածը կ'ըսէր, որ եթէ Փոխարքան որեւէ պատճառով կառավարութեան որոշումները անհամապատասխան կը գտնէ կովկասի իրականութեան, կրնայ մերժել ընդունիլ այդ որոշումները, պայմանով, որ այդ մասին յայտնէ թագաւորին՝ ընդգծելով անշուշտ մերժումին գլխաւոր շարժառիթները: Ու պէտք է ըսել, թէ համայն Ռուսաստանի մէջ, Փոխարքան առաջինն էր, որ կը վայելէր թագաւորի բացարձակ վստահութիւնը: Սակայն, Փոխարքայի իրաւասութեան սահմաններէն դուրս կը մնային դատական իշխանութիւնները, որոնք իբրեւ անկախ էին իրենց գործունէութեան մէջ: Փոխարքան կրնար միայն խնդրել կամ դիմում ընել, բայց երբեք խառնուիլ քննիչի գործերուն կամ փոխել դատական որեւէ որոշում:

Ինչպէս վերջերս երեւաց կոմս Վորոնցով-Դաշկովի թագաւորին ուղղած նամակներէն, Փոխարքան իրօք որ մտածել էր այդ ուղղութեամբ և թագաւորի ուշադրութեանն էր յանձնել դատավարութեան գործը: Հետաքրքիր է իր կարծիքը այդ մասին: Նամակներու մէջ ալ նոյն առարկութիւնները կ'ընէ, ինչ որ լրտած էր ինձ անձամբ, թէ՛ ինք ղէմ է այդ դատավարութեան, թէ՛ Դաշնակցութիւնը ռուսական շահերուն ղէմ չէ, թէ՛ պայքարելով Տաճկաստանի ղէմ՝ ան օգուտ կը բերէ սուս կառավարութեան և թէ՛ ռուս պաշտօնեաներու ղէմ կատարած ահաբեկումները մասնակի բնոյթ կը կրէին:

Ինչ կը վերաբերի հայ ժողովուրդին, կ'ըսէր Փոխարքան, ան կը սիրէ երեք բան՝ դպրոց, եկեղեցի եւ դրամ: Այսպիսի մէկ ժողովուրդ չի կարող յեղափոխական լինել, մանաւանդ որ երկրի աշխարհագրական դիրքը նպաստաւոր չէ այդ տեսակէտէն: Ինձ կը մեղադրեն, որ ես հայասէր եմ,— կը շարունակէ Փոխարքան,— որ ես կը սիրեմ հայ ժողովուրդը, որպէս այդպիսին: Բայց ես հայերը կը պնահատեմ որպէս ոռոս ազգասէրներ. կը նայիմ հայերու վրայ որպէս ոռոս ազգուցութիւնը տարածող լատպոյն տարրի մը, եւ ասոր մէջ պէտք է փնտռել հայերու ոռոսասիրութեան աղբիւրը:

Ոռոս նշանաւոր քաղաքագետ եւ պատմաբան՝ Միլիկով՝ գրեթէ նոյնը ըսաւ ինձ, մէկ հանդիպման ընթացքին:

«Հայի ոռոսասիրութիւնը սիրտէն չէ, որ կը ծագի, այլ գլուխէն»:

Ինչեւիցէ, Փոխարքայի նամակները չազդեցին դատաւարութեան ընթացքի վրայ:

Պաշտպանութեան ծանր գործը իր վրայ էր առած իմ եղբայր Գէորգ Խատիսեանը, Հայաստանի պարլամենտի ապագայ անդամը: Բռնատարկեալները կը պահուէին Թիֆլիս, Բազու, Ռոստով եւ Նախիջևան: Զերբակայութեանը թիւը հազարէն աւելի էր: Անոնց մէջ կային մտաւորականներ, վաճառականներ, գիւղացիներ եւ քանուորներ:

Որպէս քաղաքագլուխ՝ ես կը նախագահէի բանտային կոմիտէին, որ պաշտօնաւորներ հետեւելու բանտարկեալներու սնունդին: Եւ որպէս բանտային կոմիտէի նախագահ, ես ազատ մտաւորներէ բանտերու

մէջ: Այդ ժամանակ Թիֆլիս ժամանեց նորրնտիւր
Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը: Ան ցանկացաւ տես-
նել բանտարկեալները եւ օրհնել զանոնք: Կաթողի-
կոսին առաջնորդեցի եւ:

Այստեղ պէտք է յիշատակեմ երկու դէպք. մէկը
այն, որ առանց բանտապետի ուշադրութիւնը գրա-
ւելաւ՝ եւ Քաթակին յայտնեցի այնպիսի բան մը, որ
կրնար հետաքրքրել բանտարկեալները. միւսը այն,
որ եւ թարգմանեցի Կաթողիկոսին ճառերը իշխանու-
թեան համար, բայց այնպիսի ձեւով, որ իշխանու-
թեան դէմ ուղղուած մասը բացակայեց ճառին:

Կամաց-կամաց բանտարկեալները կ'ազատէին
եւ միայն 160 հոգի յանձնուեցան զատի:

Մանր է պատկերացնել բարոյական եւ նիւթա-
կան վիճակը հայ բնտանիքներու, որոնց անդամները
տարիններու ընթացքին բանտի մէջ էին: Հայ հասա-
րակութիւնը ճնշումի էր ենթարկուած, իսկ հայ
բուրժուազիան կ'աշխատէր ամէն կերպ իր բարոյա-
կան կոտորել խլել յեղափոխականներու հետ:

Նշանակալից է հետեւեալ փաստը:

Կը մօտենային բնտրութիւնները քաղաքագլու-
խի: Հայ բուրժուաները կ'ըսէին ինձ, որ լաւ է յետա-
ձրվել բնտրութիւնները, մինչեւ որ եւ պնամ Փեթեր-
պուրզ եւ վերադառնամ, որովհետեւ եւ կանչուած էի
որպէս վկայ Դաշնակցութեան պործով: Այսպիսի մի-
ջոցով, անոնք կ'ուզէին ազդել ինձ վրայ, որպէսզի
Փեթերպուրզի մէջ եւ առանձնապէս չպաշտպանեմ
հայ յեղափոխականները:

Եւ չհամաձայնուեցի: Ընտրութիւնները տեղի
ունեցան եւ եւ բնտրութիւն քաղաքագլուխ՝ 60 սպի-

տակ եւ 2 սեւ քուէներով: Ընտրութենէն ետք, մեկ-
նեցի Փեթերպուրգ, ուր դաշնակցականներու համար
պատրաստուած էր արդէն լաւ պաշտպանութիւն:
Պաշտպանի պերին մէջ էր եւ յայտնի իրաւարան
Գրուպներպը, որու հետ անձամբ տեսնուեցայ եւ
բացատրեցի, թէ կուսակցութեան գործունէութեան
մէջ պէտք է բաժնեկ պուտ յեղափոխական աշխատան-
քը, որ ուղղուած է եղել տաճիկ բռնակալութեան դէմ
այն բոլոր նոր երեւոյթներէն, որ առաջ են եկած կու-
սակցութեան մէջ՝ հայ-թաթարական ընդհարումնե-
րու ընթացքին:

Պաշտպանութեան պլխաւոր խնդիրներէն մէկը
այս երկու խնդիրներու իրարմէլ գատելն էր: Նոյնը
պիտի ընէին եւ վկաները: Ծանօթ լինելով Կովկասի
առանձնայատուկ կեանքին, պիտնայով կուսակցու-
թեան պատմութիւնը, անոնք պիտի ջանային գատել
իրարմէլ կուսակցութեան գործունէութեան այդ եր-
կու փուլերը:

Ինձ վրայ ալ նոյն խնդիրն էր դրուած:

Դատաւարութիւնը շատ երկար տեւեց: Հար-
ցաբննուեցան մեծ թիւով վկաներ: Երբ հերթը ինձ
հասաւ, մտայ դատասարհ եւ տեսայ 160 հոգի մե-
ղադրեալներու աթոռին վրայ. մեր աչքերը իրար
հանդիպեցին եւ ես չեմ մտնար այն տպաւորու-
թիւնը, որ ունեցայ այն ժամանակ: Շատ շատերու
հետ մենք միշտ հանդիպած ենք կեանքի այլ պայ-
մաններու մէջ, շատերու հետ ժողովի ենք նստած ու
շատերու հետ ալ բարեկամ եղած:

Աչքիս առաջն էր ժ. Համօ Սահանեանի դէմքը,
երբ ան՝ առանց քաշուելու՝ դատարանի առջեւ կ'ը-

սէր, որ կը պատկանի Հ. Յ. Դաշնակցութեան: Կը յիշեմ Համագասար, Աւ. Սահակեանը, Թայիրեանը:

Ինչ հարց տուին, թէ ի՞նչ գիտեմ եւ կուսակցութեան եւ նրա գործունէութեան մասին: Եւ կը զգայի որ իմ տուած ցուցմունքներէն չատբան կախում ունի, քանի որ պատարանի առջեւ կանգնած էր Կովկասի մայրաքաղաքի քաղաքագլուխը, որ թէ եւ կ'ընտրուէր Ժողովուրդի ներկայացուցիչներէն, բայց կը հաստատուէր Փոխարքայէն: Դատարանի աշէին եւ պաշտօնական անձնաւորութիւն էի եւ իրենց համար միանգամայն վստահելի մարդ, հետոյ յեղափոխական համակրանքներէ:

Եւ խօսեցի մէկ ժամէն աւելի: Իմ նպատակն էր պարզել, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմքը Թրքահայաստանի պատարարումն է, թէ՛ կուսակցութեան պայքարը սահմանափակուած է տաճկական գործերով եւ թէ՛ այդ պայքարը շարունակութիւնն է ռուս ընդհանուր քաղաքականութեան, զոր կառավարութիւնը գործադրեց բուլղարները, սերբերը եւ յոյները տաճկական յուժէն ազատելու ժամանակ: Ռուսաստանը Արեւելքի մէջ հանդէս կու պայ որպէս քրիստոնեաներու պաշտպան, իսկ հայ յեղափոխականներու աշխատանքը ուղղուած է նոյն դատի պաշտպանութեան:

Երկրորդ հարցը գինական պահեստներու եւ գինւորական կազմակերպութիւններու մասին էր: Եւ գտայ ատոնց անհրաժեշտութիւնը՝ որպէս հետեւանք Կովկասի քաղաքական մթնոլորտի: Ըսի, թէ հայերը ինքնապաշտպանութենէն զրոյսած, պէտք է որ դի-

մէին այդ միջոցներուն, թաթարական արչաւ անքնե-
րու առաջին առնելու համար:

Երրորդ հարցը ամենավտանգաւորն էր՝ անարե-
կումներու հարցը: Այստեղ ևս կտրականապէս յայ-
տարարեցի, թէ սպաննուած պաշտօնեաները ծախ-
ւող, կաշառակեր և անպէտք մարդիկ են եղած,
որոնք իրենց պործունէութեամբ կը վարկաբեկէին
իշխանութեան հեղինակութիւնը ժողովուրդի աչքին:

Ինձ հարցաքննեցին երկու քուկէս ժամ: Հարցեր
կու տային եւ՝ պաշտպանները, եւ՝ դատաւորները,
եւ՝ դատախազը, եւ՝ մինչեւ անգամ մեղադրեալները:
Անոնց միտքը այն էր, որ իմ պատասխաններուս մէջ
ևս հաստատեմ, թէ իրենց պործունէութիւնը սահմա-
նափակուած է տաճիկներու դէմ պայքարով:

Դատաւարութիւնը պարզեց քննիչ Աթինի զեղ-
ծարար պործունէութիւնը: Պետք է լսել, որ շնայած
տիրող յետադիմութեան և կառավարութեան ճնշու-
մին՝ մեղմ դատաւճիռ արձակուեցաւ գրեթէ բոլորի
նկատմամբ: Վկաներու և պաշտպանութեան ցան-
քերը ևս իրենց պործը կատարեցին:

Փեթերպուրգի մէջ, այցելեցի արդարութեան
նախարար Շչեկլովիտովին, անոր ուշադրութեան
յանձնելու համար վրացի փաստաբան Գվազաւայի
գործը, որ բանտ էր նետուած իր մէկ յօդուածի հա-
մար, զրոյսած շխապան սովորներու մասին: Նկա-
րագրելով սովորներու կեանքը՝ Գվազաւան իր յօդ-
ւածը վերջացուցած էր հետեւեալ նախադասու-
թեամբ. «Ե՞րբ պէտք է մեր սովորներն ալ երկինք
բարձրանան»:

Իշխանութիւնը այս նախադասութեան մէջ նկա-

տած էր կոչ՝ ղէպի ապստամբութիւն և լանտարկած էր հեղինակը: Նախարարը ինձ բացատրեց, որ չեխերը կ'ուզեն ազատագրութիւն և ստրկացիներու և զերմանացիներու յուծէն: Սովորները (բազէները) անոնց երիտասարդ սերունդն է, տոգորուած այդ զաղափարով: Եթէ Գվագաւան կ'ուզէ, որ իրենց բազէներն այլ երկինք սաւառնին, կը նշանակէ կ'ուզէ, որ Վրաստանը ազատի Ռուսաստանէն:

Եւ բացատրեցի, թէ հեղինակը երբեք ատիկա նկատի չէ ունեցած, թէ՛ ան հիմնուած է միայն մարմնամարզական կողմի վրայ: Խնդրեցի նախարարէն, որ օրէնքի սահմաններուն մէջ կրճատէ Գվագաւայի արվելափական ժամանակաշրջանը: Ան խոստացաւ և իրօք որ Գվագաւան չուտով ազատեցաւ:

Այսպիսի փաստեր կարող էմ բերել հազարներ:

Պարզ էր մէկ բան, որ ժողովրդի գիտակցութեան և օրէնքի տրամադրութիւններու մէջ մեծ վիճ մը բացուած էր: Այն, ինչ ժողովուրդը կը համարէր հերոսական, օրէնքի առաջ դատապարտելի էր: Օրէնքին հակառակ գործելը սովորական երեւոյթ էր դարձած, իսկ օրէնք պարծալրող պաշտօնեաները՝ ատելի մարդիկ:

Ահա թէ ո՛ր պէտք է փնտռել ռուսական յեղափոխութեան պատճառներէն գլխաւորը:

Կը յիշեմ, թէ ինչպէս դատի կու տային խեղճ գիւղացիները և կը մեղադրէին օրէնքի ամենախիստ յօդուածներով, որպէս հակառակորդներ տիրող կարգերուն: Երբ գիւղացիի մը մօտ կը գտնէին տառնեակ մը փամփուշտներ, կամ երբ գիւղացին կը հիւրընկա-

լէր կուսակցական մը, պանոնք կը մեղադրէին որպէս կուսակցականներ, կուսակցութեան ամբողջ գործունէութիւնը բարդելով անոնց վրայ:

Այս բոլորով հանդերձ, դատաւարութիւնը կը կատարուէր ուսերէն լեզուով եւ յաճախ անգրագիտ թարգմանները աւելի կը բարդացնէին գործը: Ոչ միայն լեզուի բարդութիւններ առաջ կու պային, այլեւ կ'այլաբանէին գործի լուծիւնն իսկ. յաճախ, հետոսական գործ մը ոճրագործութեան կը վերածուէր եւ, ընդ հակառակը, պարզ ոճրագործութիւնը կը նկատուէր որպէս հերոսական գործ:

Ահա զէպք մը եւս:

Ամբողջ տասնէւհինգ տարի անցընելով Թիֆլիսի քաղաքային վարչութեան մէջ, տասը տարի 1907-1917՝ քաղաքագլուխի պաշտօնին վրայ, առիթ ունեցայ մօտէն դիտելու Կովկասի կեանքը՝ իր բազմապիսի արտայայտութիւններուն մէջ:

Շատ զէպքեր, մինչեւ այսօր ալ, տպաւորուած են իմ մէջ եւ ինձ կը թուի, թէ իմ ընթերցողներս պիտի հետաքրքրուին սրտէ զէպքերով, սրտնք կապուած են Կովկասի այն ժամանակուան տրամադրութիւններու եւ հոսանքներու հետ:

Դէպքը, որ պիտի պատմեմ տեղի ունեցաւ Թիֆլիսի դատաստանական պալատի քաղաքական բաժնի մէջ: Պաշտօնիս բերումով կը մասնակցէի դատաւարութեան՝ ապնուականութեան ներկայացուցչին,

Աչալա գիւղի տանուտէրին և զատարանի շորտան—
դամներու հետ միասին:

Անցնենք Վեպրին:

Թիֆլիսը Վրաստանի մայրաքաղաքն է և ամ—
բողջ Կովկասի վարչական կեդրոնը, որ կը գտնուի
Կուր գետի երկու ափերուն վրայ: Քաղաքի հալա—
րար թաղին մէջ, ուր կը գտնուին պտուղներու և
կանաչեղէնի համեատ վաճառականներ, փայտաշէն
տնակ մը կար, լաղկացած երկու սենեակէ, պատը—
գամէ և ջրհորէ: Այդ տնակին յատակագիծը ներ—
կայացուած էր քաղաքային վարչութեան և հաս—
տատուած էր վերջինիս կողմէն: Յատակագիծին տակ
դրուած էին ճարտարապետին և քաղաքային վար—
չութեան շինարարական մասի գործավարին ստո—
րագրութիւնները: Վերջինս՝ պրն. Չուրաբով՝ դար—
ձաւ Ռուսոյ Պետական Դոմայի անդամ Թիֆլիսի
կողմէն, որպէս սոցիալ—դեմոկրատ:

Տնակին մէջ երեւութապէս կը բնակէին խաղաղ
վաճառականներ: Ամէն օր սայլակ մը կու գար, կը
կանգնէր տան առաջ, բեռնաւորուած պտուղներով
և կանաչեղէնով, կը դատարկէր իր բնոյ և կը մեկ—
նէր՝ բեռնաւորուած արկղերով և պարկերով:

Օգոստոսի մէջ, երեկոյ մը, երբ խանութը փակ—
ւած էր արդէն և խանութպանները մեկնած, յան—
կարծ վրայ կը հասնին ոստիկաններ, ժանտարմներ
և զատախազային պաշտօնեաներ՝ կը շրջապատեն
տունը, կը խուզարկեն սենեակները, ներքնայարկը,
բայց կասկածելի ոչինչ կը գտնեն:

Ոստիկաններէն մէկը կը փորձէ իջնել ջրհորը:
Ինքզինք կը կապէ պարանով մը և վար կ'իջնէ ջրով

լիքը ջրհորը: Երեք մեթր խորու թևան մէջ, ան կը նկատուէր անցք մը, որ կը տանի եղեր սենեակ մը, որուն կահաւորութիւնը ապարանական մեքենայ մըն էր և քանի մը ումարեր: Տպարանը և զենքերը կը պատկանէին յեղափոխական կուսակցութեան մը:

Հետևանքը եղաւ՝ բանտարկութիւններ և պատապարտութիւն:

Դատաստանական պայատր լեւ-լեցուն էր հասարակութեամբ: Դատապարտեալներու աթոռին վրայ նստած էին 7 հոգի: Դատարանը, պարզելէ ետք անոնց մեղսակցութիւնը, կը պատրաստուէր առանձնանալ՝ վճիռ հանելու համար:

Ծանր մթնոլորտ մը կը տիրէր: Մեղադրեալները չէին թաքցուցած իրենց համոզումները:

Նախապահ՝ ձեռակերպեց առաջին հարցը.

— Կը նկատուէ՞ք արդեօք ապացուցուած այն հարցը, թէ մեղադրեալները՝ յեղափոխական նկատումներով՝ կազմակերպած են պայտնի տպարան մը և շինած են ումարեր և թէ երկտրական մէկ հպումով կարող էին առաջ բերել պայթումներ:

Հարցումէն յետոյ տիրեց երկարատև լռութիւն: Բոլորս ալ գիտէինք, որ դատապարտեալները յանցաւոր են և որ անոնց գլխուն կախուած է տաժանակիր աշխատանքներու սպառնալիքը:

Ըստ օրէնքի, ամէնէն առաջ պիտի պատասխանէր ամէնէն փոքրը, այսինքն՝ Աւշայանի տանու տէրը: Աւշայան պիտի մըն է Թիֆլիսէն տասը քիլոմետր հեռաւորութեան վրայ: Տանու տէրը, վրացի գիւղացի մը, ուղիղ նայեց նախազահի երեսին և վատ ուսերէնով մը ըսաւ.

— Մենք կը գտնենք, որ անոնք մեղաւոր չեն:

Նախագահը կարծեց, թէ յաւ չէր յսած եւ նորէն կրկնեց հարցումը: Բայց նորէն նոյն պատասխանը ստացաւ: Նախագահը կորսնցուց հաւասարակշռութիւնը եւ նորէն դիմեց տանուտէրին բաւելով, թէ ինչպէս կրնան մեղաւոր չըլլալ մարդիկ, որոնք ուր մերկը պատրաստեն մարդ սպաննելու համար:

Տանուտէրը իր կողմէն չհասկացաւ նախագահին գայրոյթը եւ աշխատեցաւ համոզել զայն, որ մեղադրուողները չեն ուզած մարդ սպաննել, այլ ուզած են միայն սպաննել յրտեսներ եւ ոստիկաններ:

— Խելագարուել է՞ք՝ ինչ է, — կը բացազանչէ նախագահը:

Բայց տանուտէրը կը պնդէ, թէ ամբաստանեալները մեղաւոր չեն, թէ՛ ինք կը հասկնայ իր ըսածը:

Դատական խորհուրդը յուզուած է, բայց այս պարագային ոչինչ կրնայ ընել, որովհետեւ դատական նիստերու ամէն անցու դարձ պաղտնի է եւ ամէն մէկ դատաւոր ազատ է իր խղճի առաջ:

Վերջապէս, ձայներու մեծամասնութեամբ, մեղադրուողները դատապարտուեցան տաժանակիր աշխատանքներու:

Սակայն, դատաստանական պայտաթի նախապահը, օրէնքին հակառակ, ատենադատ պատերէն դուրս բերաւ գաղտնիքը եւ յայտնեց Կովկասի Փոխարքային Փլ.թերպուրդի իշխանութեան:

Քանի մը օր անցած, քովս եկաւ Թիֆլիսի պառնակատը եւ յայտնեց ինձ հետեւեալ մանրամասնութիւնները, ցանկալով ինձ տեղեակ պահել խնդրին,

քանի որ իմ ներկայութեամբ չէր տեղի ունեցած զկայ-
քը:

Փոխարքան, յարգելով պատասխանի անկասկած-
նքը, մերժած էր պատժել տանուտէրը, սակայն
Թիֆլիսի նահանգապետին յայտնած էր անոր քաղա-
քական անբարեկամութեան մասին: Նահանգապետը
կանչած էր պատառապետը, որ հայ էր — պրն. Շանյ-
եան — և առաջարկած էր անոր այնպիսի մի էլք
գտնել, որ պոպոտնապահութեան օրէնքը չխախտի:
Գաւառապետը կանչած էր տանուտէրը և բացատ-
րած խնդրի էութիւնը՝ առաջարկելով անոր, որ տա-
նուտէրը կամ կրկնէ իր բաժնէրը և կամ յայտարար-
ուի, թէ ինք հարբած վիճակի մէջ է եղած և չի յիշեր
անցած դարձածը:

Աւշալայի տանուտէրը պատասխանած էր, թէ
իրբեւ զատուոր ինք իր տեսակէտն է յայտնած, բայց
եթէ իշխանութիւնը կը ցանկանայ, պատրաստ է յայ-
տարարել, թէ պատասխանութեան ստան ինք հարբած
վիճակ մը ունեցած է:

Տանուտէրը հեռացուեցաւ իր պաշտօնէն, բայց
սպասեցաւ փարշական եղանակով Սիրերիա աքսո-
րումէն:

Աւշալայ վերջացաւ ահաբեկիչներու և Աւշալայի
տանուտէրին դարձը:

Նախագահը՝ զժգոհ իշխանութեան վերաբերու-
մէն՝ անվերջ դիմումներ բրաւ Փեթրպուրգ, բայց
իշխանութիւնը պտաւ, որ պատասխանի կարգադ-
րութիւնը լաւագոյն էլքն է եղած՝ ստեղծուած կա-
ցութենէն:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐԸ

1905 Հոկտ. 17ին, թագաւորին հրովարտա-
կով Ռուսաստանին շնորհուեցաւ Սահմանադրու-
թիւն: Ծնունդ առին ազատ հիմնարկութիւններ,
որոնք ժողովուրդի կամքը պիտի արտայայտէին:
Նախքան Պետական Դումայի, այսինքն՝ ռուսա-
կան պարլամենտի հրաւիրումը, կազմուեցաւ
Բուլիդինի յայտնի յանձնախումբը, որ պաշտօն
ստանձնեց ծանօթանալ ժողովուրդի ցանկու-
թիւններու հետ:

Բուլիդինը ներքին գործոց նախարար էր:
Հայերն ալ պէտք է իրենց ցանկութիւնները յայտ-
նէին: 1906 թուին որոշուեցաւ հրաւիրել առաջին
ընդհանուր ռուսահայկական համագումարը, որ
կովկասահայ կեանքի մէջ նշանակալից երեւոյթ
մըն էր:

Ամբողջ Ռուսաստանի, Կովկասի, Մոսկուայի,
Փեթերպուրգի մէջ ապրող հայերը հրաւիրուած
էին իրենց պատկաճաւորներով մասնակցիլ այդ
համագումարին: Հոն պէտք է ձեւակերպէին հայ
ժողովուրդի քաղաքական պահանջները: Կազմու-
եցաւ նախաձեռնող մարմին մը, որուն կ'անդա-
մակցէի որպէս քաղաքագլուխ:

Կոմիտէի հենց առաջին նիստին մէջ երեւան
Լկան շարք մը լուրջ դժուարութիւններ: Ի՞նչ հիմ-

նարկութիւններ պէտք է մասնակցին համագումարին, քանի՞ հոգի իւրաքանչիւր հիմնարկութեւնէն եւ այլն: Ծնորհիւ իմ մասնակցութեան, համագումարի նիստերու համար յատկացուեցաւ Թիֆլիսի քաղաքային վարչութեան սրահը:

Մենք ի նկատի առինք զլիաւոր քաղաքները, նշանակեցինք անդամներու թիւը իւրաքանչիւր քաղաքէն, ցանկը կազմեցինք հիմնարկութիւններուն, որոնք կրնային մէկական պատգամաւոր ուղարկել: Ստացուեց 50 հոգինոց ցանկ մը: Պատգամաւորները հաւաքուեցան Թիֆլիս: Որպէս խմբագրական յանձնախումբ ընտրուեցինք ես եւ Միքայէլ Պապաջանեանը, Պետական Դումայի ապապայ անդամը:

Մենք շատ աշխատեցանք պրն. Պապաջանեանի հետ, եւ ի վերջոյ, համագումարի որոշմամբ ներկայացրինք հայ ժողովուրդի քաղաքական պահանջները: Այսօր, 1932 թուին, երբ ունինք Հայաստանը, մեզ տարօրինակ կը թուի այն համեստ պահանջները, որ 1906ին, այսինքն՝ ընդամէնը 25 տարի առաջ կը ներկայացնէինք, որպէս հայ ժողովուրդի քաղաքական պահանջներ: Ընդամէնը 25 տարի, բայց որքան է առաջացել հայ քաղաքական միտքը:

Ճիշդ է, համագումարը թերի կը իր ընտրական ձեռով: Բայց կարելի որրայդ չէր. կարելի որրայն էր, որ հայ քաղաքական միտքի բոլոր հոսանքները ներկայացուած էին այնուպէս իրենց անդամներով: Կը յիշեմ մեր տաղանդաւոր բանաստեղծ Յովհաննէս Թումանեանը, որ ընտրուած թիւներու առթիւ գրած էր եր-

գիծարանական բանաստեղծութիւն մը, ուր կային
հետեւեալ խօսքերը:

«Եկան բանկից, վանքից եւ սեփական տա-
նից»:

«Վանքից եւ սեփական տանից» խօսքերը կը վե-
րաբերէին Պատմական եւ Արշայոյս Միաբարեանցին,
որովհետեւ առաջինը՝ համապատասխան օրը
միայն՝ մեծ միթինկ մը գումարելով Թիֆլիսի վանքի
բակին մէջ, ճառ մը խօսած էր այնտեղ եւ բնորոշ
որպէս պատգամաւոր «հայ ժողովուրդի»: Ինչ բնկ
կ'ուզէ, որ համապատասխան ընդունեց իր պատգամա-
ւոր լինելու հանգամանքը, որովհետեւ իր ետեւ
կանդնած էր կուսակցութիւնը: Արշայոյս Միաբարե-
անցը իր գիւղէն ներկայացուց հաստատագիր, որ
ինք բնորոշ է եւ նոյնպէս ընդունուեցաւ համա-
պատասխան օրպէս պատգամաւոր: Անչաւտ, ի նկատի
ունենալով այն հանգամանքը, որ Միաբարեանց «Մշակ»
թերթի կարեւոր ներկայացուցիչներէն էր:

Այսպէս, յաճախ անտես կ'առնուէին բնիկ հանուր
բնորոշութիւններու օրէնքի տրամադրութիւնները:
Անօրէնութիւններ կը գործադրուէին մէկ նպատակի
համար, այն է՝ որ հնարաւորութեան չափ, համապա-
տասխան մէջ լրիւ ներկայացուած ըլլան հայ քաղաքա-
կան միտքի բոլոր հոսանքները:

Այն ժամանակ, ճիշդ բնորոշութիւններու խնդիրը
չատալ չէր պրպտեցներ միտքերը: Կար մէկ ուրիշ հիմ-
նական երեւոյթ. ա՛յն, որ հասարակութեան յայն
խտուրդ առարկայէն ինչ նկատուէր Ռուսաստանի մէջ՝
առաջին անգամ քաղաքական պահանջներով: Ռուս
կայսրութեան գոյութեան ամբողջ բնութեան մէջ

առաջին անգամն էր, որ կառավարութիւնը կը դիմէր ժողովուրդին՝ հասկնալու համար անոր ցանկութիւնները:

1905ի զէպրելըր ուստական յեղափոխութեան մեղրամիսը կարելի է համարել, որովհետեւ առաջին անգամն էր, որ ուստ ժողովուրդը ապարկեց կ'իջներ՝ պրծալու յեւրոպ, բողոքներով եւ պահանջներով: Հայ գիւղացիութիւնն ալ, հայ գիւղը, հետաւոր պատանները նոյնպէս կը մասնակցէին առաջին անգամ յեղափոխական եւստ գետին: Մեր գիւղացիութիւնը յետամնաց էր եւ անտեղեակ: Երբ 1908ին Յակիբ չրջանի (ոչ հետու Թիֆլիսէն) գիւղերէն մէկուն մէջ եւս հարցաւցի գիւղացիներուն, թէ ի՞նչ է Պետական Դումա (պարլամենտ), անոնք պատասխանեցին, որ Պետական Դումա կը նշանակէ ոստիկանապետներու ժողով: Խեղճ գիւղացու ուշքին բարձր իշխանութեան հասկացողութիւնը ոստիկանապետէն այն կողմ չէր անցներ:

Հայկական առաջին համալումարը անցաւ իր աշխատանքներուն:

Ամենակարեւոր հարցը քաղաքական հարցն էր. պէտք էր որոշել Ռուսաստանի ապագայ վարչաձեւը: Հայ պատգամաւորները, երկար եւ տաք վիճարանութիւններէ ետք, կանգ առին հետեւեալ ձեւակերպումին վրայ. Ռուսաստանը պէտք է ունենայ «ներկայացուցչական ժողով»: Ոչ մէկ խօսք այն մասին, թէ այդ ժողովը սահմանադրօր պէտք է ըլլայ, թէ միայն խորհրդակցական բնոյթ պիտի կրէ, թապաւորի կողքին:

Վրացական պահանջները աւելի կտրուկ էին եւ

պարզ: Անոնք կը պահանջէին օրէնսդրական պար-
լամենտ եւ յետոյ՝ վրաց ուղղափառ եկեղեցու բաժա-
նու մը ոռոս եկեղեցիէն: Շարք մը ուրիշ պահանջներ
ալ հոգերանօրէն կը պատրաստէին վրաց ժողովուրդի
անկախութեան գաղափարը, թէ եւ պահանջներու մէջ
պարզօրէն այդ մասին չէր խօսուեր:

Հայկական համազումարի ցանկութիւնն էր՝
քաղաքական խնդիրներու շուրջ արժատական որեւէ
առաջարկ չներկայացնել: Համազումարի երկրորդ
պահանջն էր՝ հաւասարեցնել փաստօրէն հայերու
քաղաքացիական իրաւունքները ոռոսերու իրա-
ւունքներուն: Կ'ըսենք՝ «փաստօրէն», որովհետեւ
իրաւականօրէն բոլոր իրաւունքները հաւասար էին
բոլոր քաղաքացիներու համար:

Պահանջի գլխաւոր միտումը այն էր, որ հայերն
ալ Կովկասի մէջ կարողանային պետական ծառայու-
թեան մէջ պաշտօններ ունենալ, որովհետեւ պաշտօ-
նավարել ցանկացող հայերը կ'ուղարկուէին Ռու-
սաստանի ներքին նահանգները, իսկ Կովկաս կ'ու-
ղարկուէին ոռոս պաշտօնեաներ: Բոլորին յայտնի էր,
որ նորաւարտ հայ իրաւարանը կարող էր միայն քա-
րտուղար լինել զատական որեւէ հիմնարկութեան մէջ
կամ երկրորդական քննիչի օգնական: Իսկ եթէ ցան-
կանար դառնալ Շրջանային Դատարանի անդամ,
պէտք է թողնէր հայրենի Կովկասը եւ բռնէր Ռուսաս-
տանի ճամբան: Նոյնը կարելի է ըսել եւ բժիշկներու,
ճարտարապետներու, ուսուցիչներու մասին:

Այսպէս. օրէնքը չէր սահմանափակեր հայերու
մասնակցութիւնը Կովկասի պետական պաշտօնա-
վարութեան մէջ, սակայն փաստօրէն, դոնէրը միշտ

յոց ինն հայերու առջև: Հայերը՝ ստիպուած՝ կր
գրադէին կա՛մ ազատ արհեստով (մասնաւոր բժիշկ-
ներ, մասնաւոր դասեր), կա՛մ ոչ պետական հիմնար-
կութիւններու մէջ: Ամէնէն չատ հայերը համալրմ-
բլւած ինն Բազու, ուր նաւթի արդիւնաբերութիւնը
կը շնորհէր մասնաւոր պաշտօններ զանազան հիմ-
նարկութիւններու մէջ:

Վրացիներու համար չկար փաստական որեւէ
սահմանափակում: Անոնք ազատ մուտք ունէին թէ՛
դատական եւ թէ՛ վարչական բոլոր հիմնարկութիւն-
ներուն մէջ:

Ամբողջ Կովկասի մէջ չկար հայ նահանգապետ
մը, մինչդէռ մեծ թիւով վրացի նահանգապետներ
կային, օրինակ՝ իշխան Նակաչիձէն, իշխան Շերվա-
շիձէն: Կովկասի ամենամեծ հայ պաշտօնեան Էդած
էր հայրս, ան ալ Ճե տարեկան հատակին մէջ՝ խոովե-
լով թողած էր պաշտօնը, որովհետեւ իրեն փոխարէն
իր օգնական ռուսին ինն յանձնած պետական գոյքե-
րու կառավարիչի պաշտօնը Կովկասի մէջ:

Ահա թէ ինչո՛ւ հայերու երկրորդ պահանջը հա-
ւասար իրաւունքներու մասին լուրջ եւ կարեւոր
նշանակութիւն ունէր:

Պահանջ ներկայացուցաւ նաեւ հայ գինուոր-
ներու պաշտօնատեղի մասին: Հայ գինուորներն ալ
կը շնորհէին Ռուսաստանի խորերը, ուր կլիմայական
պայմանները աննպաստ էին կովկասցիներու հա-
մար: Զինուորներէն շատեր տուն կը դառնային թո-
բախտով կամ չափազանց հիւծուած:

Ուշագրաւ էր ե՛ւ դպրոցներու խնդիրը: Մենք կը
լահանջէինք թէթեւեւ ուս ժողովրդական տե-

սուչներու հակակշիւր հայ ծիսական և թեմական դպրոցներու վրայ: Մեր դպրոցները մեծ մասով կապուած էին եկեղեցիին հետ: Եկեղեցիներն էին, որ կ'օժանդակէին նիւթապէս մեր դպրոցներուն: ա՛յս է պատճառը, որ հայ ունեւոր դասը այնքան ատաւա-
ձեռն էր եկեղեցուն յատկացուած նուիրատուու-
թիւններու մէջ: Հայ դպրոցներու մէջ սրբութեամբ
կը պահուէր հայկական ոգին և: հայ դպրոցներէն էր,
որ դուրս կու գային հայ ականաւոր գործիչներ: Ահա
թէ ինչո՛ւ մեր հասարակութիւնը այնքան կը գուր-
գուրար իր դպրոցներուն վրայ:

Համագումարին առջեւ դրուած էին նոյնպէս
կարեւոր նշանակութիւն ունեցող շարք մը ուրիշ
հարցեր՝ տնտեսական և գիւղացիական: Հայկական
հողերը կը յատկացուէին Ռուսաստանի խորերէն
գաղթած մայականներուն և գալստիւններուն:
Կարսի չըջանի, Ալեքսանդրապոլի պատռի մէջ, Սե-
ւանի կղզիի շուրջը ռուսացման նպատակներով բնա-
կեցուած այդ ուսուկուորներուն կը յատկացուէին
լաւազոյն հողամասերը՝ ի հաշիւ հայ գիւղացիու-
թեան:

Իմ հայրս, իր պաշտօնավարութեան ընթացքին,
աշխատած էր ամէն կերպ պաշտպանել հայերու
իրաւունքը և այդ առթիւ միշտ ընդհարումներ էր
ունեցած իշխանութեան հետ:

Գիւղացիական կեանքի գլխաւոր հարցերէն մէկը
ջուրի հարցն էր: Հայ գիւղացու տնտեսութեան կա-
կան ջիւղերէն մէկը՝ ջրային օրէնքը՝ անկատար էր:
Շատ ոճրագործութիւններ տեղի կ'ունենային այդ
հողի վրայ:

Համապատասխան պահանջեց ջրային նոր օրէնքներ՝ համապատասխան հայ գիւղացիի շահերուն:

Սուրբ յայթ կրկրէր նաև արօտափայտերու հարցը: Պէտք է ըսել, որ կոփկասեան թուրքերը գլխաւորապէս կր գրադին խաշնարածութեամբ. ամառնային տաքերէն սպաստանելու համար՝ տնոնք ստիպուած են բարձրանալ սարերը, որոնց լանջերուն վրայ կր բնակին հայերը: Ամէն անգամ սար բարձրանալու տալն, ստի ստակ կու տան հայերու արտերը, այգիները. առաջ կու գային խոր անհամաձայնութիւններ և յաճախ կոիւներ՝ երկու ժողովուրդներու միջև: Համապատասխան այս խնդրի վրայ ևս հրաւիրեց իշխանութեան ուշադրութիւնը:

Պահանջ ներկայացուցաւ նաև տնտեսագիտական, միջնակարգ և բարձրագոյն դպրոցներ բանալու մասին:

Ահա, ընդհանուր առմամբ, հայկական պահանջներու ամբողջութիւնը, զոր մշակեց հայկական անդրանիկ համապատասխան, 1906-1907 թուականներուն:

Ուշագրաւ է այն հանգամանքը, որ այդ թուականներուն հայկական պահանջներու գլխաւոր կեդրոնը կր դառնար երեք կարևոր հարցերու շուրջ.

ա) հայերը փաստօրէն կ'ուզէին հաստատել ուսքադաքացիներուն հետ:

բ) կ'ուզէին բարելաւել գիւղացիներու տնտեսական վիճակը:

գ) Ձեռք բերել հայ մշակոյթը պարզացնելու համար տանելի պայմաններ:

Ոչ մէկ խօսք ինքնավարութեան, անջատման

մասին: Այդ պիսի պաշանջ պոյու թիւն չունէր միտքերու մէջ անպամ: Քաղաքական գործիչներս ու կուսակցութիւնները իրենց ամբողջ ուշադրութիւնը կեդրոնացուցած էին տաճկահայկական վիլայէթներու վրայ:

Այստեղ կարելի որ կը համարեմ մէջբերել Թիֆլիսի ժանտարմներու պետի հետ ունեցած իմ խօսակցութիւնը համազուտարէն անմիջապէս ետք: Ես խօսք էի տուած, որ հայկական համազուտարը պիտի չընթանայ ո՞ր ու պետական շահերուն հակառակ: Այցելութեան մը ընթացքին, երբ ժանտարմներու պետը հետաքրքրուեցաւ համազուտարի աշխատանքներով եւ ես պատմեցի իրեն, որ հայերու պաշանջները բացարձակապէս տնտեսական են եւ մշակութային, որ՝ հայ քաղաքական միտքը զրադած է Տաճկահայաստանով եւ վիլայէթներով, ան ինձ պատասխանեց.

«Տաճկահայկական վիլայէթները ազատ չեն: Անոնք ունին իրենց ապագայ տէրը: Դա՝ Ռուսաստանն է, առանց որո՞ւ գիտութեան եւ խորհուրդի պէտք չէ, որ զբաղիք այդ հարցով: Ահա թէ ինչո՞ւ մենք կը հետապնդենք Հ. Յ. Դաշնակցութիւն կուսակցութիւնը»:

Համազուտարը վերջացաւ: Արձանագրութիւնները պատրաստուեցան: Անոնց տակ ստորագրեցին 1300 անձեր եւ թուղթերը ուղարկուեցան Փեթերպուրգ:

Որեւէ անմիջական ազդեցութիւն կամ նշանակութիւն ունեցա՞ւ համազուտարը կովկասահայերու համար: Ի հարկէ, ոչ: Սակայն, համազուտարը առաջին անգամ քով քովի բերեց հայ մտաւորականու-

թիւնը և ստեղծեց կոմկասսահայ մէկ հեղինակաւոր մարմին: Բացի էջմիածինէն, մենք որեւէ ուրիշ կեդրոնական մարմին չունէինք, որուն չորք կարողանար համախմբուիլ կոմկասսահայութիւնը: Թրքահայութիւնը մեզմէ աւելի երջանիկ էր այդ տեսակէտէն: Անոնք ունէին Սահմանադրութիւն, կեդրոնական հիմնարկութիւններ Պոլսոյ մէջ և գաւառները:

Համագումարը ցոյց տուաւ, որ հնարաւոր է հաշկրտ միութիւնը, միասնարար հանդէս գալու հայկական շահերու պաշտպանութեան համար: Այնուհետեւ 1914 և 1917 թուականներուն, պատերազմի և յեղափոխութեան օրերուն, զիւրիւն եղաւ արդէն հրաւիրել երկրորդ և երրորդ հայկական համագումարներ:

Երբ պոմարուեցաւ Պետական Դուման, հայ պատգամաւորները դրին ժողովին առջեւ այն բոլոր պահանջները, որ որոշուած էին հայ համագումարին կողմէն: Որպէս Պետական Դումայի անդամներ՝ հաշկրն ընտրուեցան պրն. Պապաջանեան, Աթաբեկեան, Տիգրանեան, Աւետիքեան, Պետրոսեան, Սադաթլեան և Ալվազեան:

Պէտք է ըսել, որ ընտրիւ ընտրութիւններու թերի կազմակերպման և օրէնքի խստութեան, հայկական ընտրութիւնները այնքան ալ յաջող չէին պատգամաւորներու տաղանդի տեսակէտէն: Սակայն, անոնք իրենց կրցածին չափ պաշտպանեցին մեր տրնտեսական և մշակութային պահանջները:

25 երկար տարիներ են անցած հայկական առաջին համագումարէն, բայց մեր այն ժամանակուան պահանջներէն չարք մը խնդիրներ մինչեւ այսօր ալ

կը պահեն իրենց այժմէականութիւնը: Հայ գիւղացին հողագործ է, իր հողերը չեն բաւեր իր կարիքներուն: Ընչդ է, այսօր չկայ սուսներու պաղթը, բայց փոխարէն կը հետապնդուի թուրքերու պաղթը եւ հայկական հողամասերը կը բնակեցուին թուրքերով:

Շարք մը հարցեր ալ գոյութիւն չունին այլեւս. օրինակ, դպրոցներու ազատութեան խնդիրը: Հայ ժողովուրդը բոլորեց քաղաքական տարրեր չըջաններ ու բացարձակ անկախութենէն ինկաւ խորհրդային իշխանութեան տակ: Մենք այլեւս չենք մտածեր ձեռք բերելու Կովկասի մէջ պաշտօնավարելու իրաւունք, սակայն, կորսնցուցած ենք ազատութեան տարրական իրաւունքը: Այլ են մեր այսօրուան պահանջները, որոնց համեմատ մեր երբեմնի առաջադրութիւնները այնքան համեմատ եւ խոնարհ էին: Այս տարօրինակութիւնը կարմիր գիծի պէս պիտի անցնի մեր հետագայ պատմութեան մէջ:

Ինչեւէ, այն ժամանակուան իշխանութիւնը հայերին կը համարէր ուժեղ կազմակերպուած, յեղափոխական տարր ու բացասական վերաբերում ունէր զէպի մեզ. իսկ զէպի վրացիները վերաբերմունքը աւելի տանելի էր, շնայած որ վրացիներու պահանջը աւելի կտրուկ էր ու խիստ: Իշխանութեան աչքին՝ վրացիները իրենցմէ մեծ ուժ մը չէին ներկայացրնէր:

Ինչո՞ւ այս տարրերութիւնը: Ինձ յաճախ կը հարցնէին այս մասին ու կը կարծեմ, որ երկու հանգամանք կը նպաստէին այդ վերաբերմունքին: Նախ՝ հայերու մասին այն կարծիքը գոյութիւն ունէր, որ հայերը խորամանկ են, ուժեղ, յաւ կազմակերպուած

և հարուստ, որ հայերը իրենց խոնարհ արտաքինի տակ կր կարողանան թաքցնել իրենց ուժն ու ծրագիրները: Մինչդեռ վրացիներու մասին այն կարծիքը գոյութիւն ունէր, որ աւելի աղմկոտ են, թեթեւամիտ, չուտ են թարկուող ազդեցութեան և, ինչ որ յիշատարն է, գուրկ են դրամական միջոցներէ:

Պէտք է ըսել, որ մենք՝ հայերս այ՝ վրացիներու մասին նոյն կարծիքն ունէինք: Իրենց համագումարի խիստ պահանջները կը համարէինք սուբյուրդ, անտեղի և ոչ-դիւանագիտական:

Համագումարէն ետք, նախքան պատգամաւորներու ցրտիլը, ճաշասեղան մը տրուեցաւ Կարի ասփին վրայ գտնուող «Օրթաշալա»յի այգիին մէջ:

1904-8 թուականներուն, ամէնէն աչքի ինկող դէպքերը վերոյիշեալ երեք դէպքերն էին՝ հայկական համագումարը, հայ-թաթարական ընդհարումները և Դաշնակցութեան դատավարութիւնը:

1908էն կը սկսի յետագէմ իշխանութեան ուժեղացումը և քաղաքական բոլոր կուսակցութիւնները կ'անցնին ստորերկրեայ աշխատանքներու:

Գլուխ Ե.

**ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՅԵՏԱԴԻՄՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ԵՒ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՈՒԺԵՐՐԸ
(1905-1907ԻՆ)**

Կան գետեր, որոնք առաջառ հարթավայրերու կամ լեռներու վրայ կը հոսին Երկրի մակերեսով, յետոյ գետնի տակ կ'անցնին, Երկար ճամբորդութենէ յետոյ, մէկ ալ նորէն մակերես կ'ելլեն: Այնպէս որ՝ անծանօթ մէկը կրնայ կարծել, թէ առաջին անգամն է, որ գետը կը ժայթքէ հողի ներքին շերտերէն:

Նոյնը կարելի է բնիկ եւ յեղափոխական շարժումներու մասին: 1905ին, կարծես թէ առաջին անգամ ներքնայարկերէն փողոց լին եկած կազմակերպչու ած յեղափոխական ուժերը իրենց պանդու ածնուրու հետ մէկտեղ, բայց երբ յետադէմ իշխանութիւնը յաղթեց, նորից այդ ուժերը ներքնայարկ մտան, օր մը անշուշտ կրկին դուրս գալու համար:

Շեշտեցի արդէն, որ Թիֆլիսի քաղաքագլուխի պաշտօնը իւրայատուկ պայմաններ կը ներկայացնէր: Մէկ կողմէն կապուած էր Երկրի բարձր իշխանութեան հետ, իսկ միւս կողմէն՝ ներքնայարկի մէջ գտնուող յեղափոխական կազմակերպութիւններու հետ: Այդ կազմակերպութիւնները բազմաթիւ տոթիքներով զիմուս կ'ընէին ինձ, Երբ իրենց անգամներէն ոեւէ մէկը կը ձերբակալուէր, կամ կուսակցութեան որեւէ ձեռնարկը յայտնի կը գտնար իշխանութեան: Դատական հիմնարկութիւններու մէջ,

պաշտօնիս բերու մով, կը մասնակցէի որպէս միջնորդ կամ իրբեւ զատուս որ եւ այդ ուղղութեամբ հարուստ յիշողութիւններ ունիմ:

1905ի յեղափոխութեան ընթացքին, առաջին շարքերու վրայ կանգնած էին Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը եւ վրաց սոցիալ-դեմոկրատ մեն-շէնիկեան կազմակերպութիւնը: Երկրորդ շարքերու վրայ կը գտնուէին սոցիալ-դեմոկրատ բոլշէիիկները, սոցիալիստ-յեղափոխականները, հնչակեանները եւ յետոյ ազգայնական Ֆեդերալիստները:

Այս բոլոր կուսակցութիւնները մէկ նշանաբան ունէին իրարու հանդէպ. «Քալել առանձինն, բայց լինել միասին»: Որոշ համաձայնութիւն գոյութիւն ունէր անոնց մէջ գանազան տեխնիք հարցերու շուրջ: Միթիւններու ատեն պայմանաւորուած էր կուսակցական հետորներու մասնակցութեան թիւը:

Երեւանեան հրատարակի վրայ կամ հայկական Հաւարար թաղի եւ գանազան թաղամասերու մէջ կատարուող բազմամարդ միթիւններու ատեն, կուսակցութիւնները մրցումի գուրս կու գային իրարու հետ: Վրացի մենչէիկները ամէն կերպ կը ջանային հայկական գանգուածները գատել շ. Բ. Դաշնակցութեան եւ կապել իրենց, բայց չէին յաջողեր: Իրենց կողքին մենչէիկները ունէին հայկական փոքրիկ խմբակ մը, որ կ'աշխատէր այդ ուղղութեամբ: Եայտնի էին Ա. Երզնկեան, Արշակ Զուրաբով եւ Խանոյեան: Մենչէիկներու եւ բոլշէիիկներու բաժանումէն յետոյ Խանոյեանը, Ստ. Շահումեանը, ԲԱ-պանդարեանը եւ Տէր Պետրոսեանը (Կամոն) գլխաւորեցին բոլշէիկեան կազմակերպութիւնը:

Շատերը կը գարմանան, թէ որտեղէ՞ն առաջ եկան բոլշևիկները, որ 1917-20 թուականներուն տէր դարձան ողջ Ռուսաստանին: Կարելի որ կը համարիմ կանգ առնել բոլշևիկներու՝ ռուսական բնդ-հանուր բանու սրահան կուսակցութենէն բաժանու-մին վրայ: Սակայն, պիտի ըսեմ որ 1905ին եւ հետո չի այն միտքէն, թէ բոլշևիկ ասանձին անհատներ, տարիներ ետք, պիտի կրնան իրենց ձեռքն առնել Ռուսաստանը:

Քաղաքապետութեան սրահներու մէջ, բոլշևիկ-ները զեռ այն ժամանակ կը յայտարարէին բնկերա-յին յեղափոխութեան անհրաժեշտութիւնը: 1905ի յեղափոխութիւնը, իրենց տեսակէտով, յեղափոխու-թեան վերջնական փուլը չէր: Ռամկավար ազատու-թիւնները բաւարար չէին բանուոր դասակարգի հա-մար, այլ բռնի ուժով պէտք էր տապալել իշխանու-թիւնը, հրաւիրել Սահմանադիր ժողով եւ իրակա-նացնել բնկերային յեղափոխութիւն:

Այն ժամանակ, այդ ճառերը ցնորական կը թը-ւէին: Սակայն, զէպքերը եկան տպադրուցելու, որ բոլշևիկները ոչ միայն բռնի ուժով տապալեցին իշ-խանութիւնը, այլեւ ցրեցին Սահմանադիր ժողովը՝ իրենց ծրագիրները իրականացնելու համար:

Յաճախ կը հանդիպէի բոլշևիկներու նայ կու-սակցութիւններու պատկանող անհատներու հետ՝ կողք կողքի պաշտօնակա՝ տառն ցարտկան բանուոր-յութեան ղեմ, որու մէջ ամէնքս կը տեսնէինք Ռու-սաստանի մեծագոյն շարիքը: Մինչեւ 1903, գոյու-թիւն ունէր ռուս սոցիալ-դեմոկրատական բանուոր-ական մէկ կուսակցութիւն: 1902ին, Ռիւսկի հա-

մագու՛մարին մէջ, որ յետոյ անցաւ Լոնտոն, առաջ
եկան ու ժեղ բախումներ եւ կուսակցութիւնը բաժ-
նըւեցաւ երկու մասի՝ մեծամասնականներու (բոլ-
ջեւիկ) եւ փոքրամասնականներու (մենչեւիկ)։ Առա-
ջին թեւը կը գլխաւորէր Լենինը, իսկ երկրորդը՝ Մար-
տովը։

Երկու թեւերու անհամաձայնութիւնները
գլխաւորաբար կը դառնային կազմակերպման եւ
գործելակերպի խնդիրներու շուրջ։ Փոքրամասնա-
կանները կը կարծէին, որ ընկերային յեղափոխու-
թեան կարելի է հասնիլ աստիճանական գարգացման
ճանապարհով, իսկ մեծամասնականները կը պա-
հանջէին բոնի յեղափոխական միջոցներով տապալել
իշխանութիւնը եւ հաստատել բանուորական վերիշ-
խանութիւն։ Փոքրամասնականները կողմնակից էին
անհատական ահաբեկումներու, ուղղուած բանուոր
դասակարգի անհատ թշնամիներու դէմ։ մեծամաս-
նականները կը պահանջէին գանգուածային ահաբե-
կում՝ ոչնչացնելու համար ամբողջ դասակարգ մը։

Կովկասի բանուորութիւնը կը յարէր փոքրա-
մասնականներուն, մինչդեռ ուսման ու բանուորութիւնը
կ'ընդունէր աւելի մեծամասնականներու գործելա-
կերպը։ Փոքրամասնականներուն կը պատկանէր եւ
Ջուղաշվիլին՝ Ստալինը, որ այսօր Ռուսաստանի
բոնապետն է։ Ստալինը քարտուղարն էր վրաց սոց-
իալ-դեմոկրատիայի հիմնադիր՝ Ն. Ժորդանիայի, որ
այսօր, որպէս տարագիր, կ'ապրի Փարիզի մէջ։

Կուսակցութեան երկու թեւերուն մէջ գոյու-
թիւն ունեցող կապը պնայով աւելի տկարացաւ եւ
կտրուեցաւ՝ շնորհիւ Ռուսաստանի մէջ տեղի ունե-

ցող քաղաքական դահափէժ գէպքերուն: Արժէ կար-
դալ պրն. Սպերեյոնսփիշի շահեկան մէկ ուսումնա-
սիրութիւնը (տպում Գարիգ, 1922ին, 500 էջ), բոլ-
շէնիկներու մասին, անոնց սկիզբի օրերէն մինչեւ իշ-
խանութեան անցնելը:

Մենք առիթ ունեցանք վերը յիշելու, որ ոռոսա-
կան յեղափոխութեան սկիզբի օրերէն իսկ, յեղափո-
խական կազմակերպութիւնները դուրս եկան նկուղ-
ներէն եւ սկսան բացայայտ կերպով խօսիլ եւ ճառել:
Առաջին քայլը ներքին գործոց նախարար Պլեէի բա-
պանութիւնն էր, որ տեղի ունեցաւ 1904 Յուլիս
15ին: Անոր յաջորդեց իշխան Միրսկին, որուն կառա-
վարութեան շրջանը որակուեցաւ «Գարուն» բառով:
1904—5 թուականներու ձմեռան, բոլորին լեզուները
բացուեցան, եւ այնուհետեւ սկսաւ ցոյցերու եւ մի-
թինկներու ամբողջ շարան մը: «Գարնան» հոսանքը
տարածուեցաւ ամբողջ Ռուսիոյ մէջ: Իշխանութիւնը
ստիպումը եղաւ դիմելու նոր բռնութիւններու:

Երբ լոյս տեսաւ ցարի հրովարտակը, ժողովուրդը
բառիւ լայն իմաստով փողոց թափեցաւ: Ամէնքը կը
կարծէին, որ նոր դարազլուի մը կը բացուի ոռոս
պատմութեան մէջ: Նորէն միթինկներ եւ ցոյցեր, նո-
րէն ճառեր ու ճառեր: Թիֆլիսի մէջ աչքի կը գարնէր
երիտասարդ հայ մը՝ Խաչմանեան (Դեւ), որ իր կրա-
կոտ ճառերով կը ներկայացնէր իշխանութեան ծի-
ծաղելի կողմերն ու հասարակութեան կ'աւետէր նոր,
երջանիկ օրերու պայուստը:

Իշխանութիւնը սակայն ջնած չէր: Ան կը լարէր
իր ցանցերը: Այս վիճակին մէջ յեղափոխական կու-
սակցութիւնները պէտք է որ իրենց գիրքը ճշգլին

կատարուող գէպքերու հանդէպ: Ամէն մէկ առիթէն օգտուելով, յեղափոխականները կը ջանային բարձր պահել ժողովուրդի տրամադրութիւնները:

Օգոստոս 29ին, քաղաքային վարչութեան սրահին մէջ նշանակուած էր մեծ համախմբում մը: Եւ կը գտնուէի Հիւսիսային Կովկաս: Ինձ կը փոխարինէր պրն. Ք. Վերմիշեանը: Թիֆլիսի նահանգապետը հեռախօսով կ'արգիլէ Վերմիշեանին գումարել այդ համախմբումը, որ ժողովրդական բնոյթ կը կրէր: Սակայն, Վերմիշեան կը պատասխանէ, թէ ինք անկարող է ամբողջ առաջն առնել: Ժողովին կը նախապահել յայտնի փոքրամասնական էլիտայի եղբայրը, որ գիմելով ժողովին կը յայտնէ նահանգապետի որոշումը և կ'առաջարկէ, որ սրահէն դուրս ելլեն անոնք, որ կը վախնան: Սրահը կը մտնէ սպայ մը՝ առաջարկելով բոլորին ցրուիլ: Սակայն, ոչ ոք կը չարժուի իր աւելն: Այն ժամանակ, կոպակները կը սկսին կրակել ժողովուրդի վրայ:

Սարսափելի իրարանցում կը սկսի անդէն ժողովուրդին մէջ: Կը սպաննուին 35 հոգի և ծանր կը վիրաւորուին 40 հոգի: Սրահը ամբողջապէս կը ներկուի արիւնով:

Նոյն պատմութիւնը ոռոսական բազմաթիւ քաղաքներու մէջ: Բայց որքան վճռական կը դառնար իշխանութիւնը պայքարի մէջ, այնքան աւելի կը սաստկանային ժողովրդի ցասումն ու բողոքը: Ժողովրդի և կատապարութեան միջև գոյացած վիճը զնալով աւելի կը խորանար:

Երբ 1905 թուին հրատարակուեցաւ ցարի հրովարտակը ազատութիւններու մասին, ժողովուրդը

բաժնուեցաւ երկու մասի. մէկ մասը մնաց հաւատա-
րիմ յեղափոխական սկզբունքներուն, իսկ միւսը
կառչեց իշխանութեան: Ոստիկանութեան բաժան-
մունքը Փեթերպուրգէն դիմեց դաւադրական նոր
ձեւերու: Սկսաւ կազմակերպել ջարդեր, սպանու-
թիւններ և հայրենասիրական ցոյցեր: Այդ պիսի ցոյց
մը տեղի ունեցաւ նաև Թիֆլիսի մէջ, Հոկտեմբեր
22ին:

Ժողովուրդը դրօշակներով և սուրբերու նկար-
ներով կ'անցնէր Թիֆլիսի զլխաւոր փողոցներէն դէ-
պի Փոխարքայի պալատը: Անոր կը հետևէին ոստի-
կանները, զօրքերը և պինուորական դպրոցի աշա-
կերտները: Յոյցին չմասնակցողները մայթերու
վրայէն կը դիտէին: Յանկարծ ատրճառակի պայթիւն
մը լսուեցաւ: Պարզ էր, որ ազդանշան մը կը տրուէր:
Զօրքերը սկսան կրակել ժողովուրդին վրայ: Կոզակ-
ները սկսան մտնել տուները և սուիչներով մեռցնել
մարդիկ:

Առաջին Գիմնազիոնի աշակերտութիւնը նոյն-
պէս Լենթարկուեցաւ ջարդի: Կոզակները ներս խո-
ժեցին «Թիֆլիսի Թերք»ի խմբադաստունը և հայ-
կական ակումբը՝ իրենց արիւնոտ գործը լրացնելու
համար:

Այդ ժամին, մենք ժողովի նստած էինք քաղա-
քային վարչութեան հետ: Երբ համապարկերու ձայնը
մեզի հասաւ, անմիջապէս գնացինք Փոխարքայի
մօտ: Ոստիկանական մասի օգնական զօրավար Բա-
րուչկինը արդէն գեկուցած էր անոր դէպքերու մա-
սին՝ ամբողջ մեղքը բառնալով ժողովուրդին վրայ:
Իրը թէ ժողովուրդն էր յարձակուել խաղաղ ցուցա-

րարներու և պօրքերու վրայ, անոնք այ ստիպուած
էին եղեր զէնքի դիմել ինքնապաշտպանութեան հա-
մար:

Այսպիսի ծանր օրեր ապրեցաւ Ռուսաստանը
1905 և 1906 թուականներուն: Քաղաքական կու-
սակցութիւնները նորէն նկուղները մտան, բայց այս
անգամ արդէն երկար ժամանակով, ամբողջ 10 տա-
րի, մինչև 1917 թուականի յեղափոխութիւնը:

Նախքան պատմելու այն մասին, թէ ի՞նչ բրին-
կուսակցութիւնները նկուղներու մէջ, պէտք է լսեմ,
որ կովկասի մէջ ժողովուրդը օրգանապէս կապուած
էր իր յեղափոխական կազմակերպութիւններուն
հետ: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը և վրաց սոցիալ-դե-
մոկրատները բառիս լայն իմաստով կարողացած էին
մտնել ժողովուրդի բոլոր խաւերուն մէջ և իրենց
կապել պանդուածները: Նոյնը չէր կարելի լսել Ռու-
սաստանի մասին: 100 միլիոննոց ժողովուրդը, բնա-
կանաբար, չէր կարող համաձայնացնել իր աշխա-
տանքները բնդ հանուր մէկ ճակատ կազմելու հա-
մար: Պրոպագանդի պործը նոյնպէս դժուարու-
թեամբ կր տարուէր անոնց մէջ և իրենց հաշիւ շտա-
յով՝ ուստի պանդուածները իրենց այս ու այն կողմը կը
նետէին: Ատոր ապացոյց այն, որ 1917 թուին, ուստի
ժողովուրդի 70 առ հարիւր իր քուէները տուաւ սո-
ցիալիստ-յեղափոխականներուն, բայց ոչ մէկ տոկո-
սը պաշտպանեց իր ընտրեալները, երբ բոլշևիկները
զէնքի ուժով ցրեցին ուստի առաջին Սահմանադիր
Ժողովը:

Նոր յետադիմական իշխանութիւնը ու ժեղացաւ,
քաղաքական կուսակցութիւնները ենթարկուեցան

Հայածանքներու, ձերբակալումներու, բայց անոնց
գործունէութիւնը չզաղարկեցաւ: Կուսակցութիւնները
սկսան աշխատիլ եւ ղեկավարել յեղափոխական շար-
ժումները նկուղներէն:

Յեղափոխական բոլոր կուսակցութիւններու
կեդրոնը այդ ժամանակ կը գտնուէր Երկրի մէջ: Բոլ-
շևիկներն էին միայն, որ իրենց կեդրոնը փոխադրած
էին ժընէւ, թողնելով Երկրի մէջ քանի մը անդամներ,
կապ պահպանելու համար:

1907 թուին էր, որ իմ աշխերիս ասջեւ տեղի ու-
նեցաւ 200 հազար ռուբլու կողոպտուտը: Փեթեր-
պուրզէն Թիֆլիս 200 հազար ռուբլի էր ուղարկուած,
որ պետական գանձարկղէն պիտի փոխադրուէր պե-
տական դրամատունը: Բոլշևիկները գիտէին փո-
խադրութեան ճիշդ ժամը եւ վճռած էին կողոպտել
ամբողջ գումարը:

Գործը պատրաստուած էր ամենայն հմտու-
թեամբ եւ զաղտնապահութեամբ: Կ. Կոմիտէի ան-
դամներէն շատերը անպամ տեղեկութիւն չունէին
այդ մասին: Ծրագիրը պատրաստած էր ինքը՝ Լենին-
ը, իսկ գործադրութիւնը յանձնուած էր Տէր Պետ-
րոսեանին, որուն կեղծանունն էր Կամօ: Կամոյի բն-
տանիքը կը ճանչնամ անձամբ: Իր քոյրը, նոյնպէս
բոլշևիկ, կը պաշտօնավարէր քաղաքային վարչու-
թեան մէջ. հիւանդ աղջիկ մը, որ մեռաւ թոքախտէն:

Եւ կ'աշխատէի քաղաքային վարչութեան մէջ, իմ
գրասենեակը: Ժամը 12ին, պետական գանձարանէն
դուրս կու գայ գանձապահը, կը նստի կառքի եւ ոտ-
քերուն տակ կը տեղաւորէ պարկ մը, որուն մէջ կը
գտնուէր 200 հազար ռուբլիի գումարը: Կառքի առ-

ջնէն և Էտեւէն կ'ուղեկցին ձիաւոր կողակները: Երբ կառքը կ'անցնէ Երեւանեան հրապարակը ու կը թեքուի Սոյոյաքեան փողոցը, անկիւնի տան կտուրէն, որ կը պատկանէր իշխան Սումրաթովին, ում մը մը կը նետուի կառքի մէջ: Երեք ուրիշ ում մըեր ալ կը նետուին կողակներու վրայ:

Պայթիւնը այնքան ուժեղ էր, որ պրասկներու կիս ապակիները կոտրատուեցան:

Օգտուելով խառնաշփոթ վիճակէն, բոլշևիկները պանծապահի ձեռքէն կը խլեն դրամներու պարկը և կ'անյայտանան:

Տէր Պետրոսեանը, ինչպէս յայտնի եղաւ հետագային, դրամներու պարկը առնելով կը պատսպարուի մօտակայ տուներէն մէկուն մէջ և քանի մը օր ետք, կը յաջողի Ռուսաստանի վրայով անցնել Ծիծեռնակաձոր՝ գեկուցելու Լենինին և յանձնելու դրամները:

Փարիզի մէջ, Լիտվինովը, որ այսօր Խորհրդային Ռուսիոյ արտաքին գործոց նախարարն է և ժրնելի մէջ կը գլխաւորէ խորհրդային պատուիրակութիւնը՝ գինաթափման համաժողովին, աշխատեցաւ մանրէկ կողուպտուած դրամները և այդ պատճառով բանտարկուեցաւ:

Տէր Պետրոսեանը, Միրսկի կեղծանունով, Բերլինի և Փարիզի մէջ գլնքեր գնեց ու փոխադրեց Ռուսաստան բոլշևիկներուն համար, սակայն ձերբակալուեցաւ Բերլինի մէջ և, որպէսզի խուսափի Ռուսաստանին յանձնուելէ, ինքզինք խենթ ձեռաց: Բերլինի լաւագոյն հոգեբոյժները, քննութենէն ետք անգամ, չկարողացան երեւան հանել կեղծիքը: Գեր-

մանացիք որոշեցին Տէր Պետրոսեանը յանձնել ուսնելուն, որպէս խենթի: Թուաները պայմանը ընդունեցին և տեղափոխեցին Տէր Պետրոսեանը Թիֆլիսի հոպերու ժարանը, ուր երկու հոպերոյժներ՝ Ուրելի և Զուգնովսկի կը շարունակէն իրենց հսկողութիւնները: Տէր Պետրոսեանի քոյրը ինձմէ խնդրեց իմանալ թիշկներէն՝ իր Լորօր «հիւանդութեան» մասին: Բրժիշկները ինձ ըսին, որ իրենք կը կասկածին Տէր Պետրոսեանի խենթութեան իսկութեան մասին: Տէր Պետրոսեան կը ձեւանար այնպիսի խենթ մը, որ իր սեփական աղտոտութիւնները կ'ուտէր՝ մնալով մինակ իր խցիկին մէջ և գիտնալով, որ իրեն զաղտնօրէն կը հետեւին:

Մինչ այդ, Թիֆլիսի բուշուիկները կրցեր էին կապ հաստատել Կամոյի հետ՝ թիշկի օգնականի միջոցով: Ուղարկելով մէկ ձեռք հագուստեղէն և երկար պարան՝ հնարաւորութիւն տալով Տէր Պետրոսեանին զգեստները փոխելու, լուսամուտը կոտրելով դուրս գալու իր խցիկէն, կախուելով իջնելու Կուր գետի ափը, անցնելու Վերայի կամուրջէն և անյայտանալու: Ոտքի հանուեցաւ ամբողջ ոստիկանութիւնը, բայց ապարդիւն: Բանտարկուեցաւ Կամոյի քոյրը, որմէ ոչ մէկ տեղեկութիւն կրցան ստանալ:

Հետագային, Տէր Պետրոսեան նորէն Եկաւ Թիֆլիս և կազմակերպեց փոստի կողոպուտը: Գործը վերջացնելէն ետք, Եկաւ քաղաքային վարչութիւն, որպէս անմեղ մէկը և յետոյ նորէն անյայտացաւ աննկատ կերպով:

Տէր Պետրոսեան ի վերջոյ ձերբակալուեցաւ իշխանութեան կողմէ, դատուեցաւ և աքսորուեցաւ:

Սիրերիա: 1917ին ազատելով՝ Լեւոյ Թիֆլիս և մե-
ռա՝ իյնալով օթոմորիի տակ: Ստալինի յատուկ
հրամանով օթոմորիի վարիչը անմիջապէս պնդակա-
հարուեցաւ:

Բողեւիկները թուով շատ քիչ էին Կովկասի մէջ,
բայց միշտ աւելի Լոսանդուն և գործունեայ էին:
Շատեր, որոնց ևս կը ճանչնամ դեռ 1905 թուակա-
նէն, այսօր Լենդրիովկասեան Հանրապետութիւննե-
րուն և Ռուսաստանի մէջ առաջնակարգ դեր կը
կատարեն, ինչպէս օրինակ՝ Մախարաձէ, Էլիաւա,
Օրելսկաչվիլի, Երզնկեան, Պանոյեան, Յիսկայա և
վերջապէս Ջուղաչվիլի — Ստալին: Այս հանգաման-
քը ցոյց կու տայ, որ յեղափոխութեան յորձանքը չէր,
որ վեր բարձրացուց այս մարդիկը, այլ այն յամառ,
յեղափոխական աշխատանքը, որուն հետեւեցան ա-
նոնք վերջնական նպատակի համար՝ քսան տարի շա-
րունակ ու հասան իրենց նպատակին:

Սոցիալ-դեմոկրատ փոքրամասնականները
(մենչեւիկները), այդ ժամանակ, զբաղած էին մաս-
նակի ահարեկումներով: Անոնք սպաննեցին շտաբի
վետ Գրեազնովին և շարք մը ոստիկաններ, ժան-
դարմներ: Կառավարութիւնը կը պատասխանէր
՝արդերով, որմէ կը տուժէր ժողովուրդի ոչ մեկաւ որ
՝ասը ևս: Թիֆլիսի դատաւորներէն մէկը ինձ կ'ը-
սէր.

«Եթէ ոճրագործութեան վայրին վրայ բռնուի
ոեւէ մէկը սեւ շապիկով, ան պէտք է դատուի որ-
պէս ահաբեկիչ. որովհետեւ եթէ ան չէ սպաննած,
միեւնոյնն է՝ օր մը պիտի սպաննէ ոեւէ մէկը»:

Լա: կը յիշեմ Երկու այդ պիսի դէպքեր:

Անգամ մը, նստած Թիֆլիսի նահանգապետ՝ Կառլ Ֆոն Տրաուրենբերգի մօտ, կը գրուցէինք զոր-
ծերու մասին: Յանկարծ լսուեցան հրացանի համա-
գարկեր: Նահանգապետը իր գինուորներէն մէկը ու-
ղարկեց իմանալու Եղեյութիւնը: Կէս ժամէն, գին-
ւորը վերադարձաւ եւ իր գիւղացիական պարզու-
թեամբ գեկուցեց. «Այնպէս որ, Ձերդ Գերագանցու-
թիւն, փողոցի մէջ մէկ ոստիկան եմ սպաններ եւ
փախեր: Մեր զինուորները կը ջարդեն մօտակայ
տան բնակիչները: Դուրս կողպած են եւ կ'աշխա-
տին ներսը»: Նահանգապետը իսկոյն ուղարկեց իր
համհարզին՝ ղէպքի առաջին առնելու համար: Համ-
հարզը վերադարձաւ եւ գեկուցեց, որ գինուորները
սպաննած են տան յոյսը սղլամարդ բնակիչները,
թալանած են տունը եւ քաշուած:

Երկրորդ ղէպքը հետեւեալն էր:

Թիֆլիսի մէջ կար ոստիկանապետ մը, Մարտի-
նով, որ Թիֆլիսի սպաններէն էր եւ աւելի ուշ դարձաւ
Բագուի քաղաքապետ: Յեղափոխականները քանի մը
անգամ փորձեցին սպաննել զինք, բայց անյաջող: Որ
մը, նստած էի իր մօտ, լուսամուտի առջեւ: Մարտի-
նովը խնդրեց տեղափոխուիլ ուրիշ տեղ՝ պատճառ
բոնելով, որ կրնան զիս իր տեղը բնդունել եւ սպան-
նել: Քանի մը օր ետք, ազնուական Գիմնազիոնի
չէնքին առջեւ, իր վրայ ոռոմը մը նետեցին: Իշխա-
նութիւնը վրայ հասնելով՝ անմիջապէս խուցարկած
էր Գիմնազիոնի չէնքը եւ սպաննած տեսուչ՝ Ջին-
վադզէն, որ ի հարկէ ոչ մէկ կապ ունէր ահաբեկու մին
հետ:

Այս օրինակներէն պարզ է, թէ ինչպիսի սաստ-

կութեամբ և կատաղութեամբ կը տարուէր կոխիւր իշխանութեան և ժողովուրդին միջև:

Ժողովուրդը ուրիշ միջոց չունէր պայքարելու իր ազատութիւններու համար: Չկար ոչ մէկ օրինական ճամբայ պայքարի համար: Վիճ մը բացուած էր իշխանութեան և ժողովուրդի միջև: Կեդրոնական Ռուսիոյ մէջ կացութիւնը աւելի վատթար էր: Այնտեղ մեծ վիճ մը կար ոչ միայն իշխանութեան և ժողովուրդի, այլև ժողովուրդի և մտաւորականութեան միջև: Ահա թէ ինչո՞ւ, բոլշևիկեան յեղափոխութեան ժամանակ, գիւղացիութիւնն ու գինուորութիւնը բոլշևիկներու գիրկը նետուեցան և իրենց հաշիւները մաքրեցին երկու քին հետ ալ:

Կովկասի մէջ, բարերախտարար, վերջին երեւոյթը գոյութիւն չունէր: Իշխանութիւնը հաւասար թշնամութեամբ կը նայէր քննադատական բոլոր ձգտումներուն: Ամէնէն անմեղ զիմաղրութիւնը և ձախակողմեան ահարեկչական փորձը մէկ ակնոցով կը դիտուէր իր կողմէ: այս հանգամանքը շատերը կը դասէր ընդզիմաղիրներու շարքը: Յետազիմական կառավարութիւնը թոյլ չէր տար որեւէ ազատարտայայտութիւն: Կը յիշեմ, թէ ինչպէս հակոդութեան և հակակղզի կ'ենթարկուէին այն բոլոր գումարները, որոնք կը յատկացուէին նոյնիսկ այնպիսի անմեղ հիմնարկութիւններու, ինչպիսին էր, օրինակ, հրէիներու պոնդը: Ամենահասարակ պաշտօնեաներու նշանակու մը կախում ունէր իշխանութեան հաստատումէն, որովհետեւ իւրաքանչիւր պաշտօնեայի մէջ անոնք կը տեսնէին քաղաքական անւարելոյսին մէ-

կը: Այս հանգամանքը կը գրգռէր ամբողջ ժողովուրդը՝ ընդդէմ իշխանութեան:

Պատմեմ զէպք մը Լուս, ցոյց տալու համար, թէ ինչպիսի անմտութեամբ իշխանութիւնը կը թափէր քաղաքացիներու արիւնը Եւ հրդեհի կու տար անոնց կայքերը:

Զինուորական շուկայի մօտ, անծանօթ մէկը ոռմբ մը կը նետէ կողակներու վրայ: Դէպքը տեղի կ'ունենայ հայկական Ներսիսեան դպրոցի մօտերը: Անմիջապէս թնդանօթներ կը բերեն, կը ոմբակոծեն Եւ կ'այրեն դպրոցը, իսկ շէնքէն ելլողները կը սպաննեն:

Ի՞նչ խօսք կարող է լինել համերաշխութեան Եւ խաղաղութեան մասին այսպիսի մթնոլորտի մէջ: Գոյութիւն չունէր ազատ խօսք, մամուլի ազատութիւն. քաղաքային վարչութիւնների իրաւունքը կրճատուած էր. քաղաքական կուսակցութիւնները նկուղներն էին մտած. գիրք երկրի խորքերն էր մտած՝ նորէն դուրս գալու համար:

Անսովոր աչքերու համար, յեղափոխութիւնը վերջացած էր արդէն: Բայց ներքնայարկերու մէջ կը պատրաստուէին յեղափոխական նոր շարժումներ:

Մենք այ մեր պատմութեամբ հետեւինք նկուղային այդ շարժումներուն:

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՆԿՈՒՂԱՅԻՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ ԵՒ ԻՄ ԿԱՊԸ ԱՆՈՆՑ ՀԵՏ (1907-14)

Մանկույթը նկույզները՝ կուսակցութիւնները չղաղրեցուցին իրենց կազմակերպչական և քարոզչական աշխատանքները: Հայածուած իշխանութենէ՝ անոնք առաջին հերթին քանակաբան լեցնելով ձերբաւարութեամբ և աքսորութեամբ անդամներու տեղը: Կուսակցութիւններու առաջին քայլն եղաւ կարգի բերել ներքին մեքենան, կապ հաստատել կեդրոնի և ծայրագլուխներու միջև, այսինքն՝ լծուիլ գոտիներէն աշխատանքներու:

Քաղաքական դէպքերը ծանր հարուած էին հասցուցած և կուսակցական շարքերուն: Շատ համակիրներ քաշուած էին ասպարէզէն և մեծ թիւով կուսակցականներ ի սպաս չկոչուեցան: Ինչ բնական է, որ կուսակցական եռանդուն և հաստատարիմ տարրը միշտ շարքերուն հետ էր փտանդի ամենադժուար րոպէներուն անդամ:

Կուսակցական ուժերու վերահաստատման համար, կուսակցութիւնները բնութեամբ էին երկու ճանապարհով մէկը՝ արհեստակցական միութիւններու կազմակերպումը, իսկ միւսը՝ ժողովրդական համալսարանի և մեծերու համար բացուած դպրոցներու քօղին տակ դասախօսութիւններու կազմակերպումը:

Արհեստակցական միութիւններու կազմա-
[կերպման աշխատանքներու առընչութեամբ, վը-]*
րացի սոցիալ - դեմոկրատները չափազանց մեծ
եռանդ կը թափէին այս ձեռնարկներու մէջ, ես կ'օգ-
նէի անոնց խօսքով եւ գործով: Արհեստակցական
միութիւններու մէջ, դասախօսութիւններ կու տայի
արհեստակցական շարժումներու մասին, կամ հան-
դէս կու գայի որպէս հաշտարար դատաւոր, բան-
ւորներու եւ գործատէրներու միջեւ:

Արհեստակցական միութիւններու մէջ, կարելի որ
տեղ կը լսուէր այն հարցը, թէ այդ միութիւնները
պէտք է լինին կուսակցական, թէ անկուսակցական:
Հ. Յ. Դաշնակցութեան կարծիքով արհեստակցական
միութիւնները պէտք է լինէին կուսակցական, իսկ
վրաց փոքրամասնականները կը պնդէին անկուսակ-
ցական կազմակերպութիւններու վրայ:

Վրացիներու սեռակէտր պարզ էր. անկուսակ-
ցական անուան տակ՝ անոնք կ'ուզէին զրաւել հայ
բանուոր զանգուածները եւ իրենց ուզած ձևով դե-
կավարել միութիւնները: Հ. Յ. Դաշնակցութեան
մտածողութիւնը այլ էր. եթէ արհեստակցական
միութիւններու դերը քաղաքական պայքարն էր,

(*) Յուշագրութեամ մէջ, առնուագծ տող մը կը պակսի-
տեսնել՝ «Հայրենիք» ամսագիր, Ժ. Տարի, թիւ 9 (117), Յուլիս
1932, էջ 96բ.: Մեր կողմէ աւելցուցած ենք փակագիծներու մէջ
առնուած բառերը՝ պարբերութիւնը ամբողջացնելու նպատա-
կով:

ապա ուրեմն դժուար էր անոնց կեանքը պատել կու-
նակցութեան ընդհանուր կեանքէն ու շարժումնե-
րէն. կուսակցականօրէն կազմակերպուած միու-
թիւններն են, որ ի վերջոյ մաս պիտի կազմեն արհես-
տակցական ընդհանուր Դաշնակցութեան:

Կը յիշեմ այդ միութիւններու առաջին ժողովնե-
րը, որոնք տեղի կ'ունենային Դիտրիխի պարեջրային
գործարանին մէջ. անոնց կը մասնակցէին բանուո-
րական պատգամաւորները, բնտրուած՝ մեծ արհես-
տանոցներէն: Պէտք է ըսեմ, որ լացի կաշկարածա-
րաններէ, երկաթուղային եւ հանրակառքի արհես-
տանոցներէն, աչքի ընկնող մեծ գործարաններ չկա-
յին, ուր համախմբուած ըլլային բանուորական մեծ
բազմութիւններ: Թիֆլիս ընդհանուր առմամբ մանր
արտադրողներու եւ արհեստաւորներու քաղաք էր:
Բանուորները սիրով կը մասնակցէին արհեստակցա-
կան շարժումներուն, որովհետեւ իրենց համար այդ
միակ միջոցն էր խմբովին մասնակցելու գործարա-
նատիրոջ դէմ մղուող պայքարին, աշխատավարձը
բարձրացնելու եւ աշխատանքի ժամերը կրճատելու
համար:

Իշխանութիւնը առանձին մտահոգութիւն չու-
նէր արհեստակցական շարժումներէն: Կովկասը, եթէ
հաշուի չառնենք Բազուն, ուր նաւթի արդիւնաբե-
րութեան շնորհիւ հաւաքուած էր մօտ 30,000 բան-
ուոր, չունէր սուր կերպով դրուած՝ բանուորական
հարց: Գործարանները, այն ալ քիչ թիւով, ցրուած
էին ամբողջ երկրի մէջ. հանգամանք մը, որ կ'արգի-
ւէր բանուորական գանդուածներուն կեդրոնանալ
մէկ վայրի մէջ կազմակերպուելու համար:

Շատերուն պարմանք կը պատճառէր այն հան-
պամանքը, որ Կովկասը՝ ունենալով չափազանց քիչ
բանու որութիւն՝ Փեթերպուրգ կ'ուղարկէր Պետա-
կան Դումայի անդամներ, մեծ թիւով ընկերվարա-
կաններ: Այդ կը բացատրուէր այն բանով, որ Հ. Յ.
Դաշնակցութիւնը և սոցիալ-դեմոկրատները, լինե-
լով ընկերվարական կապմակերպութիւններ, իրենց
չարքերուն մէջ ունէին մեծ թուով ոչ-ընկերվարա-
կան տարրեր՝ գիւղացիներ, արհեստաւորներ, վար-
պետներ և մասամբ միայն բանու որներ: Հայ տարրը
Դաշնակցութեան դրօշի տակ կը պայքարէր տաճկա-
հայ ազատագրութեան համար, իսկ վրացիները՝
իրենց լեզուի և ազատութեան համար: Վրաց սոց-
իալ-դեմոկրատիայի հիմնադիրները և պարագը-
լուխները ամէն պատեհ առիթով կը ժխտէին իրենց
կապմակերպութեան ազգային ընայթը: Սակայն,
1917ի դեպքերը եկան հակառակն ապացուցելու:
Նոյն սոցիալ-դեմոկրատիան էր, որ հոչակեց Վրաս-
տանի անկախութիւնը՝ վարելով զուտ ազգային քա-
ղաքականութիւն: Բայց այս մասին՝ յետոյ:

Արհեստակցական շարժումը կ'ընթանար բաւա-
րար կերպով: Երկու ժողովուրդներ, վրացիներն ու
հայերը, կարողացան կարճ ժամանակի մէջ հետեւիլ
և ռուսական ազգերու օրինակին: Կասկած չունիմ, որ
եթէ մենք այլ պետական ազատ պայմաններու մէջ յի-
նէինք, այսօր պիտի դասուէինք քաղաքակիրթ ազգե-
րու շարքին: Որքան որ ևս կը ճանչնամ Կովկասի մեր
երկու ժողովուրդները, ծանօթ եմ անոնց պատմու-
թեան, ականատես եղած եմ անոնց տանջանքին,
թշուառութեան և ուրախութեան, վստահօրէն պիտի

պնդեմ, որ անոնց բացասական բոլոր գիծերը կուգան օտար պետութիւններու բռնութենէն: Երբ վերանայ այդ բռնութիւնը և մեր երկու ժողովուրդները իրենց ճակատագրին տէր դառնան, չատ բացասական գիծեր պիտի վերանան մեր մէջէն:

Արհեստակցական շարժումը յաւաքոյն դպրոցն էր Կովկասի բանուորութեան համար. երբ հնարաւորութիւն ստեղծուեցաւ ազատ զարգանալու՝ այդ միութիւնները Թիֆլիսի, Բագուի և Երևանի մէջ ի այս բերին հարուստ և բեղմնաւոր գործունէութիւն:

Թիֆլիսի մէջ միութեանը յատկացուած էր Արամեանի չքեղ տունը, ուր և առաջ եկաւ հոյակապ կազմակերպութիւն մը: Արհեստակցական միութիւնները կ'աշխատէին բարեկաւել բանուորներու վիճակը: Ես, որպէս քաղաքագլուխ, բաւական նուրբ վիճակի մէջ կը գտնուէի. ստիպուած էի հանդէս գալ շատ յաճախ ոչ միայն պաշտօնիս շնորհիւ, այլև այն հեղինակութեան, որ ունէի որպէս քաղաքագլուխ: Միջնորդ դասաւորի ղերի մէջ՝ որոշումներ պիտի արձակէի բանուորներու և գործատիւներու մէջ ծագած անհամաձայնութիւններու պարագային: Միւս կողմէն, քաղաքային վարչութիւնը կարող էր հրատարակել պարտադիր որոշումներ աշխատանքի կանոնաւորման համար:

Պէտք է ըսեմ, թէ Թիֆլիսի քաղաքային վարչութիւնը իր կազմի կրթական ցենզով համարեալ առաջինն էր ողջ Ռուսաստանի մէջ, որ կը ջանար ամէն կերպ թւթիւ ցնել աշխատանքի պայմանները, կրճատել բանուորական ժամանակը, ստեղծել առողջա-

պահական տանելի պայմաններ և կարգաւորել երե-
խաներու աշխատանքի պայմանները:

Հենց որ արհեստակցական միութիւնները զգա-
ցին իրենք զիրենք ու ժեղ և ի վիճակի եղան նոր պա-
հանջներ առաջադրելու գործատւներուն, սկսան
գործադուլները: Գործատւներն չէին համաձայնե-
րանալ որնեւոր պահանջներուն: Բանաւորները կը
դադրեցնէին աշխատանքը: Ոստիկանութիւնը կը
հակել շնքերու վրայ. երկու կողմերն ալ կը դիմէին
ինձ՝ բանակցելու և եզրակացութեան մը յանգելու
համար:

Կը յիշեմ, որ միջնորդ դատաւորի դերին մէջ
հանդէս եկայ հաշտեցնելու հանրակառքի բանաւոր-
ները իրենց գործատւներուն հետ, պանրագործնե-
րը, բաղնիքներու և խանութներու ծառայողները,
էլեկտրակայանի բանաւորները, կաշեկտորները: Ու
բոլոր ղեպքերու մէջ ալ յաջողեցայ գտնել համաձայ-
նութեան եզր մը: Պէտք է ըսեմ, որ աշխատանքի և
դրամագլուխի պայքարի ընթացքին ոչ մէկ արիւնա-
հեղութիւն պատահեցաւ: Թիֆլիսի մէջ և ոչ մէկ
ահաբեկութիւն տեղի ունեցաւ:

Նահանգային իշխանութիւնը երբեմն կը շտա-
պէր ձերբակալել գործադուլի պարագլուխները, բայց
իմ դիմումներուն շնորհիւ բանտարկեալները ազատ
կ'արձակուէին: Բոլոր ղեպքերուն ալ ևս հանդէս կու
գայի որպէս բանաւորներու ներկայացուցիչ:

Մէկ անգամ միայն ևս հանդէս եկայ միջնորդ
դատարանի մէջ որպէս ներկայացուցիչ Բորչալուի
գաւառի պանրագործարանի տէրերու, իսկ բանաւոր-
ներու կողմէն նշանակուած էր բոլշէիկ Սպան-

դարեանր: Փոխադարձ համաձայնութեամբ դատա-
րանի նախագահ հրաւիրեցինք Ստ. Շահումեանը,
նոյնպէս բողեւիկ, որ շնայած իր կուսակցական հա-
մուրումներուն, ցոյց տուաւ միանգամայն անաչառ
վերաբերմունք: Այն ժամանակ, բողեւիկներու հետ
դեռ կարելի էր խօսիլ: Ստ. Շահումեանը սպաննուե-
ցաւ իր միւս 25 ընկերներուն հետ 1918ին: Երբ Շա-
հումեանը բանտարկուած էր, իր կինը խնդրեց իմ
միջամտութիւնը իշխանութեան առաջ եւ ես յաջողե-
ցայ թեթեւցնել իր վիճակը:

Արհեստակցական միութիւնները կ'աշխատէին
իրար պաշտպանել եւ հարկ եղած պարագային կը
յայտարարէին ընդհանուր գործադուլ: Քաղաքային
վարչութիւնը իր որոշումներու մէջ կ'աշխատէր մօ-
տենալ աշխատանքի 8 ժամեայ սկզբունքին: Կը յիշեմ,
թէ ինչպէս հանրակտօքի բանուորները կ'աշխատէին
16 ժամ, չահելով օրական միայն (60) կոպէկ (2 ֆրանկ)
եւ այն ալ առանց ճաշի դադարին: Դեռ իմ ժամանակ
հաստատուեցաւ 9 ժամեայ աշխատանք, իսկ աշխա-
տավարձը բարձրացաւ օրական 2 ոտրլիի: Մենք կա-
րողացանք ապահովել խանութներու երեկոյեան ժա-
մը 7ին կողպելու դրութիւնը եւ կիրականօրեայ հան-
գիստը՝ բանուորներուն համար:

Երբ արհեստակցական միութիւնները ձեռք կը
բերէին նորանոր դիւրութիւններ բանուորներու հա-
մար, իրենց ետին կանգնած կուսակցութիւններու
հեղինակութիւնն ալ աւելի կը բարձրանար: «Արհես-
տակցական միութիւններու միջոցով ղէպի կուսակ-
ցութիւն»- այս էր կուսակցական գործիչներու նշա-
նաբանը:

Երբ կը բանտարկուէր կամ աքսորի կ'ենթարկը—
ւէր ունէ կուսակցական գործիչ կամ երբ կուսակցա-
կան ձևանարկ մը յայտնի կը դառնար իշխանութիւն-
ներուն, կուսակցութիւնները ի վիճակի չէին դիմելու
օրինաւոր պաշտպանութեան. միայն քաղաքագլու-
խին կը մնար հարկ եկամտ գիմումներն ընել, պաշտ-
պանել, խնդրել կամ թեթեւ վճիռ արձակել, երբ ան
հանդէս կու գար որպէս դատաւոր: Եւս մասին ունիմ
հարուստ յիշողութիւններ, որոնք լաւագոյն կերպով
կ'արտայայտեն եւ կը բնորոշեն բարձրն ու ժամա-
նակը:

Յայտնի սոցիալ-դեմոկրատ Իսիդոր Ռամիշվիլին
աքսորուած էր Հաշտարխանի նահանգը: Հեռագրով
ան ինձ խնդրեց միջամտել Փոխարքայի մօտ, որ թոյլ
տայ իրեն մէկ շաբաթով Թիֆլիս գալ՝ տեսնուելու
համար իր հիւանդ աղջկան հետ: Ռամիշվիլին կը
խոստանար, որ այդ շաբաթուան ընթացքին բնաւ
պիտի չզրադի յեղափոխական գործունէութեամբ:
'Իմեցի Փոխարքային՝ Ռամիշվիլիի համար՝ հաստա-
տելով իր խոստումը, յեղափոխական գործունէու-
թեամբ չզրադելու մասին: Փոխարքան թոյլատրեց
Ռամիշվիլիի Թիֆլիս գալը, սակայն ըսաւ:

«Ինչ կը վերաբերի Ռամիշվիլիի ազնիւ խօս-
քին, այդ միեւնոյնն է, քէ քիֆոյի մանրէն խօսե-
տայ, քէ ինք հիւանդութիւն պէտք չէ առաջ բերէ,
եթէ իյնայ մարդկային մարմնի մէջ»:

Փոխարքան կը հանչնար անշուշտ յեղափոխա-
կան գործիչները եւ պիտէր, որ անօգուտ էր անոնց
խոստումներուն առանձին ու չաղբորութիւն դարձնել:
Սակայն, պիտէր եւ մէկ բան, որ կարելի չէ ու ժի պար-

ծաղրումով արմատախիլ ընել յեղափոխական շարժումները: Այս պատճառով յաճախ կը դիմէր գիջու մներս:

Փոխարքան կ'ուզէր տեղեակ ըլլալ անցուդարձին: Կան մարդիկ, որ չատլաւ կը խօսին: Փոխարքան լաւ կը յսէր, զիմացիներն հնարաւորութիւն կու տար խօսելու: Ան ինձ կը խնդրէր իրեն մօտ տանիլ յեղափոխական գործիչները: Ես իրեն մօտ տարի գլխաւոր կու սակցութիւններս աչքի ինկող քանի մը անդամներ: Երկար գրուցեցինք Փոխարքայի հետ: Այդ այցելութիւնները ոչ մէկ վատ հետեւանք ունեցան այցելութիւններս համար:

Շատ անգամներ ստիպուած եմ եղեր Փոխարքայի մօտ գնալու եւ խնդրելու բանտարկեալներու եւ աքսորեալներու ծանր վիճակը թեթեւցնելու մասին: Անոնց կիներն ու մայրերը գրեթէ ամէն օր ինձ մօտ կու գային նման խնդիրներով: Այսպէս՝ բարեխօսած եմ Ստեփան Շահումեանի, Նոյ Ռամիչփիլիի (որ վերջերս սպաննուեցաւ Փարիզի մէջ), Մերեթէլիի, Զապարիձիի, Էլիաւայի, Տէր Պետրոսեանի եւ բազմաթիւ պաշտակցականներու եւ սոցիալ-դեմոկրատներու համար:

Շատ ծանր էր իմ վիճակը, երբ ես ստիպուած էի պաշտպանել երկու մահապարտ հայ բանտարաններ, որոնք Ղարաքիլիսէի մէջ սպաննած էին ռուսական զարտարապետ մը: Ղարաքիլիսէի ռուս պաշտօնէութիւնը վրդապիտած՝ կը պահանջէր մահուան պատիժ երկուքին համար ալ: Դատարանը մահապատիժի որոշում տուաւ: Փոխարքային կը մնար փրկել անոնց կեանքը: Մահապարտներու բնտանիք-

ներր եկած ին թիֆլիս: Գալով բնակարանս՝ կ'աղերսէին ծնկաչոք իմ պաշտպանութիւնս, մահուան պատիժը տաժանակիր աշխատանքներու փոխելու համար: Գնացի պալատ: Փոխարքան ինձ յսեց, ապա կանչեց զօրքերու հրամանատարը: Վերջինս գեկուցեց իրեն, թէ ամբողջ պաշտօնէութիւնը կը պրզուի եթէ Փոխարքան չհաստատէ մահապատիժը: Փոխարքան դարձաւ ինձ բակով:

— Կը տեսնէ՞ք՝ այնտեղ կան մարդիկ, որոնք ուրիշ կերպ կը մտածեն: Պէտք է անոնց ալ բաւարարութիւն տամ: Այդ իսկ պատճառով ես մէկը պիտի ազատեմ, իսկ միւսը պիտի մեռնի: Ընտրեցէ՛ք ինքներդ, թէ ո՞րը կ'ուզէք որ ազատուի:

Մահապարտներէն մէկը ունէր կին եւ երկու երեխայ, իսկ միւսը մամուրի էր, բայց ունէր ծերունի ծնողներ: Մանր երկրնտրանքի առջեւ իր, բայց պէտք էր շտապել գոնէ մէկը ազատելու համար: Եւ ընտրեցի հայրը, որ գտականեր ունէր, իսկ միւսը պէտք էր եւնթարկուէր մահապատիժի:

Երբ տուն վերադարձայ, երկուքի բնտանիքներն ալ ինձ կը սպասէին: Հապի ինքզինքս պոպկոպով՝ հաղորդեցի Փոխարքայի որոշումը:

Բայց ահա նաեւ դէպք մը, երբ ես մերժեցի իմ պաշտպանութիւնը: Երիտասարդ հայ մը կը նախանձի իր կնոջ հանդէպ բժիշկ Աղամալեանի ունեցած զգացումներուն համար: Պատրուակ բռնելով կնոջ հիւանդութիւնը՝ տուն կը կանչէ բժիշկը եւ կը սպաննէ, իսկ մարմինը կտոր-կտոր ընելով կը տեղաւորէ զամբի գի մը մէջ: Յետոյ, իբր թէ ուխտագր-

նացու թեան համար՝ կ'երթայ վանք մը, կը ձգէ այն-
տեղ զամբիւղը եւ կ'անյայտանայ:

Գործը կը բացուի եւ դատարանը մահուան կը
դատաւարտէ յանցանորդը: Իր ծնողներն ու կիներ չո-
քած կու լային անվերջ, բայց եւ մերժեցի իմ միջամը-
տութիւնը, որպէսզի մեր յարաբերութիւնները Փո-
խարքայի հետ չխցուին:

Ահա թէ ինչպիսի գործերով ինձ մօտ կու գային
եւ իմ միջամտութիւնը կը խնդրէին:

Թեթեւ չէր իմ կացութիւնը եւ այն ժամանակ,
երբ եւ հանդէս կու գայի իբրեւ դատաւոր:

Ինչպէս յիշած էի վերը, քաղաքային գործերու
համար յատուկ ատեան մը գոյութիւն ունէր Թիֆլի-
սի Դատաստանական Պալատին կից, որուն անդամ-
ներն էին՝ Դատաստանական Պալատին շորս դա-
տաւորներ, ազնուականութեան պարագլուխը, քա-
ղաքագլուխը եւ գիւղի տանուտէրը: Եւ պատմած եմ
արդէն ղէպք մը, հալարարի ահարեկիչներու կեան-
քէն: Այժմ պիտի պատմեմ երկու այլ ղէպքեր, որոնք
իրենց ժամանակին մեծ ազմուկ հանեցին Կովկասի
մէջ եւ որոնց արձագանդները մինչեւ Փեթերպուրգի
Սենատը (Գերագոյն Դատարան) հասան: Պէտք է ը-
սել, որ ամբողջ Կովկասի համար, այդ պիսի միայն մէկ
ատեան գոյութիւն ունէր:

Առաջին գործը կը վերաբերուէր վեց հոգիէ բաղ-
կացած խմբակի մը, որու գլուխն անցած էր յայտնի
վրացի յեղափոխական՝ Զսիկիշվիլին: Վերջինս,
Վրաստանի անկախութեան օրերուն, 1920ին, Թիֆ-

լիսի քաղաքագլուխ դարձաւ, իսկ 1924ին գնդակահարուեցաւ բոլշեւիկներու կողմէ: Յմբակը կը մեղադրուէր կողակներուն վրայ յարձակում գործելու եւ սպանութիւն կատարելու մէջ: Մեղադրանքը չատժանր էր: Մեղապարտներուն կը սպասէր երկարամեայ տաժանակիր աշխատանք: Անոնք զերծ էին մահուան պատիժէն, որովհետեւ մահուան պատիժ կրնային արձակել միայն պիտու որական դատարաններ:

Գործի պաշտպանութեան համար կանչուած էին Թիֆլիսի լաւագոյն իրաւաբանները: Սոցիալ-Դեմոկրատ կուսակցութիւնը զաղտնօրէն կը հետեւէր գործի ընթացքին եւ անհրաժեշտ ծախքերը կ'ընէր: Մանր մթնոլորտի մէջ տեղի կ'ունենար դատավարութիւնը: Յամառօրէն կը խօսէին, որ յեղափոխականները պիտի պայթեցնեն դատարանի շէնքը. հանգամանք մը, որ կը ջղայնացնէր դատաւորները եւ մեղապարտները: Բոլորը կը սպասէին ծանր դատավճիռ մեղապարտներու համար: Հինգ օր արդէն տեւած էր դատավարութիւնը եւ մօտ էր վախճանին, երբ սոցիալ-դեմոկրատներու կոմիտէի անդամներէն՝ փաստաբան Դէն ինձ մօտ եկաւ եւ խնդրեց կուսակցութեան անունէն, որ կերպով մը վիժեցնեմ դատավարութիւնը:

Առաջարկը մօտ էր իմ սրտին, բայց ինչպէ՞ս ընել: Վճռեցի հիւանդ ձեռքով: Նախապահին յայտնեցի, որ տաքութիւն ունիմ եւ ճաշի դադարէն ետք՝ մտայ անկողին: Նախազահր ամէն կերպ ինձ խրնդրեց, որ չբացակայիմ նիստերէն: Սակայն, իրեն նամակով մը յայտնեցի, որ հիւանդութեանս լրջութիւնը

**Թոյլ պիտի չտայ ինձ քանի մը օր վեր կենայ անկողի-
նէն:**

Նախագահը կասկած յայտնած էր հիւանդու-
թեանս լրջութեան վրայ, սակայն միւս անդամները
պնդած էին, որ եթէ բժիշկ մը կը գրէ, որ ինք հիւանդ
է, պէտք է հաւատայ եւ խնդիրը փակել:

Քաղաքագլուխ ըլլալուս հանգամանքը ազատեց
պիս Դատաստանական բժիշկի այցելութենէն, որ
առանց դժուարութեան կրնար հաստատել իմ կեղ-
ծիքը: Անկողին մնացի չորս օր: Դատը յետաձգուե-
ցաւ եւ փոխադրուեցաւ Օտեսա, ուր այլ մթնոլորտի
եւ կիրքերու խաղաղ միջավայրի մէջ տեղի ունեցաւ
դատաւարութիւնը: Յանցանքին համեմատ թեթեւ
եղաւ պատիժը: Դիմաւ որ յանցապարտը, որ հիւանդ
էր թոքախտով, դատապարտուեցաւ չորս տարի տա-
ժանակիր աշխատանքի: Սակայն, ճակատագրի բե-
րումով, 15 տարի ետք, պնդակահարուեցաւ բուշե-
ւիկներու կողմէն, Սիրերիայէն վերադարձած իր բն-
կերներ՝ Խոմերիկի եւ Զուգաշվիլի հետ:

Երկրորդ գործը աչքի կ'իյնար իր անհեթեթու-
թեամբ եւ անարդարութեամբ:

Բազուի մէջ կը հրատարակուէր «Բագու»
անուամբ սուսերէն թերթ մը, որուն խմբագիրը հա-
յազգի Ք. Վերմիշեանն էր: Երբ գործով Թիֆլիս կու
գար, զինք կը փոխարինէր ուրիշ մէկը: Անգամ մը,
չորս օրով Վերմիշեան Թիֆլիս կու գայ եւ այդ ժա-
մանակ թերթը կը շարունակուի լոյս տեսնել իր ստո-
րագրութեամբ, որպէս խմբագիրի: Թերթին մէջ լոյս
կը տեսնէ Պարսկաստանէն յօդուած մը, որ կը պա-
րունակէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ հրատարակ-

ւած նամակ մը՝ պարսից Շահին գլխին: Վերմիշեան անփոյթ պտնուած էր՝ բացակայութեան ժամանակ թերթի ճակատէն վերցնելու իր անունը:

Ըստ ռուսական օրէնքին, խմբագիրն էր միակ պատասխանատուն թերթին մէջ լոյս տեսնող բոլոր յօդուածներուն համար: Վերմիշեանը կը բանտարկէն և կը յանձնեն դատական բարձր ատեանին, որուն անդամն էի և ևս: Ան կը մեղադրուէր Հ. Յ. Դաշնակցութեան անդամ ըլլալու յանցանքով, որովհետեւ թոյլ էր տուած իր թերթին մէջ տպագրելու կուսակցութեան թոռ ցիկը: Եւ չնայած որ յօդուածը գրուած էր Պարսկաստանէն և ուղղուած էր պարսից Շահին գլխին, Դատաստանական Վարչութիւնը նկատած էր զայն՝ ուղղուած ռուս ցարի գլխին: Ինչպիսի՜ հեղեանք:

Վերմիշեանը հետոյ էր յեղափոխական հոսանքներէ Այս՝ նոյն Վերմիշեանն էր, որ չկարողացաւ արձակել 1905 թուի 29 Օգոստոսի քաղաքային վարչութեան սրահին մէջ պուժարուած ժողովը, որ վերջացաւ այնքա՛ն արիւնով: Յեղափոխականները անարդարօրէն կը մեղադրէին զինք որպէս իշխանութեան կողմնակից, իսկ իշխանութիւնը կը հայածէր՝ որպէս յեղափոխականի: Ան հապիւ ապառեցաւ ահաբեկու մէ:

Չնայած իմ և ազնուականութեան առաջնորդի բողոքներուն, դատարանը որոշեց ցմահ աքսորել զինք Սիրերիա: Իր փաստաբանը գործը փոխադրեց Փեթերպուրգ. ահա թէ ինչո՞ւ Վերմիշեան երկար ամիսներ բանտարկուած մնաց:

Գործին երկրորդ քննութիւնը իր համար երջա-

նիկ վախճան ունեցաւ Ան Լնթարկուեցաւ 300
սուրբի տու պանքի՝ պրաքննութեան օրէնքները
խախտելուն համար և այդ պիտով փակուեցաւ խրն-
դիրը:

Ահա կենդանի նմոյշներ ցարական օրերու պա-
տական կեանքէն ու բարքերէն:

Ուրիշ գէպք մը:

Եօթանասուն տարեկան ծերունի պապափարա-
պաշտ գրող մը՝ Ռոստոմով՝ կը հրատարակէ պրուածք
մը, որուն մէջ կ'երագէ թէ 100 տարի ետք կեանքը ու-
րիշ ձեւ պիտի ունենայ, թէ՛ պիտի չլիին յատու-
րագմներ, գօրք, դատարաններ և երկրի վրայ պիտի
տիրէ եղբայրութիւն ու սէր: Գրուածքը այնպէս բա-
ցատրուեցաւ, որ իբր թէ Ռոստոմով զէմ է տիրող
իրաւեկարգին և կոչ կ'ընէ ապստամբելու անոր
դէմ:

Այս պործի մէջ ալ ևս կ'անդամակցէի դատական
կազմին: Դատարանը որոշեց Ռոստոմովը ցմահ աք-
սորել Սիբերիա և 70ամեայ ծերունին բռնեց աքսորի
ճամբան:

Այսքան օրինակներէն իսկ պարզ է, որ դատա-
կան իշխանութիւնը կ'աշխատէր ամրապնդել յետա-
զէմ իշխանութեան դիրքերը:

Դատաստանական Պալատի պաշտօնին մէջ էր
Լազոդա անունով մէկը, որ աչքի կ'իյնար իր դաժա-
նութեամբ: Երկրի բոլոր խաւերը զէմ էին իրեն: Որո-
շեցի Փոխարքայի ու չադրութիւնը հրաւիրել այդ
անձնաւորութեան վրայ: Բայց, ինչպէս ըսի արդէն
նախապէս Անդրկովկասի դատական պաշտօնեա-
ները վարչականօրէն չէին Լնթարկուեր Փոխարքա-

յին: Վերջինս գիմումներ բրաւ Փէթերպուրգ եւ Լա-
պոլան յետ կանչուեցաւ Կովկասէն:

Ըսի արդէն, որ պրոպագանդի լաւագոյն միջոց-
ներն էին դասախօսութիւնները եւ ժողովրդական
համալսարանի կազմակերպութիւնը:

Գոյութիւն ունէին աշխատի երեք համալսա-
րաններ — ռուսական, հայկական եւ վրացական: Ես
կը խօսէի բնախօսութեան մասին ռուսերէն լեզուով:
Հայկական մասի գաղութներն էին Գ. Պաժակ եւ Ե.
Թոփչեան: Երկուքն ալ աւելի ուշ սպաննուած Թուր-
քիոյ մէջ: Ժողովրդական համալսարանը մեծ յաջո-
ղութիւն ունէր ժողովուրդի յայն վանդաւորներուն
մէջ: Դասախօսութիւններու միջոցով անոնք կը ծա-
նօթանային բնկերային նոր գիտութիւններուն եւ
արհեստակցական շարժումներուն:

Պէտք է ըսել, որ յեղափոխական շարժումներու
ձախողման պատճառով շատ պաշտօնեաներ եւ բան-
ւորներ ապառ արձակուեցան. իրրեւ հետեւանք,
Թիֆլիսի մէջ առաջ եկաւ անպորժութիւն: Կուսակ-
ցութեան պարագլուխները գիմեցին ինձ՝ խնդրելով
գործ հայթայթել անպորժներուն: Իմ առաջարկու-
թեամբ, քաղաքային վարչութիւնը 100 հազար ռուբլի
տրամադրեց հանրային աշխատանքներու համար:
Մրապրուեցաւ նորոգել մայթերը, կառուցել նոր շի-
նութիւններ եւ շտկել ճամբաները, որով շատ ան-
պորժներու հնարաւորութիւն տրուեցաւ իրենց
գոյութիւնը պահպանել:

Բանուորներու ընտրութիւնը պաղտնօրէն իմ աջակցութեամբ կը կատարուէր, համաձայն կուսակցական պարագլուխներու ցուցմունքներու։ Որպէս հաշուակալներ կ'աշխատէին Քաջմանեանը (Դեւը), որու մասին նախապէս յիշած եմ արդէն, Երաձէն, որ անկախ Վրաստանի աշխատանքի նախարարը պարձաւ, Երզնկեանը, որ այսօր Խորհրդային Հայաստանի ժողովրդական կոմիսարի պաշտօնը կը վարէ եւ շատ ուրիշներ՝ այն ժամանակ նկուղներու մէջ աշխատողներէն։

Ցարական կառավարութեան միակ հոգն էր խլել ժողովուրդին այն բոլոր բարիքները, որ խոտաւցած էին անոր՝ ցարի հրովարտակով՝ 1905ին։ Պէտք է բռնել, որ հրովարտակէն մնացած էր միայն Պետական Դոման՝ կրճատուած իրաւունքներով։ Կառավարութեան եւ Դոմայի միջեւ տեղի կ'ունենար անդույ պայքար։ Մինչ Դոման կ'աշխատէր պահել իր իրաւունքները, կառավարութիւնը կը ձգտէր խլել անոր օրէնսդրական իրաւասութիւնները՝ թողելու համար զայն խորհրդակցական դերի մէջ։

Ընթերցողը պիտի տրդէն, թէ ինչո՞ւ պտտուեցաւ այդ պայքարը։ 1917 Փետրուարին, Դոման դարձաւ յեղափոխական շարժումներու կեդրոն՝ տապալելով ցարական կառավարութիւնը եւ Ռումանովներու տունը։ սակայն նոյն թուի Հոկտեմբերին, արդէն տապալեցաւ եւ ինքը՝ Ռումական Հիմնադիր Ժողովին հետ միասին (1918), բաշխուիլներու կողմէ։

Ցարական իշխանութեան սեւ յետադիմութեան օրերուն, երկրի բոլոր ժողովուրդները իրենց բախտը կը համարէին կապուած Պետական Դոմային հետ։

Շատերը կը հաւատային, որ Դու մայի միջոցով կարելի է յեղափոխութեան առաջին առնել՝ բնթանայով աստիճանական յառաջդիմութեան ճամբով: Շատերը կը կարծէին, որ Դու մայի միջոցով դիւրին կը լինի առաջ բերել յեղափոխական ցնցումներ: Հայերը կ'երթային Դու մա՛՝ օրէնսդրական աշխատանքներու համար:

Վրացի սոցիալ-դեմոկրատները՝ Ժորդանիան, Զիւնկելին, Զիւլիձէն, Գեպէկուրին, Զաւարիձէն ու նէին յեղափոխական ձգտումներ: Վրաց ազգայնականները կը պահանջէին Վրաստանի ինքնավարութիւնը՝ միշտ մեղադրելով հայերը, որ իրենց երկրի մէջ ձեռք բերած են հարստութիւն եւ ազդեցութիւն:

Ըստ բնտրական օրէնքի, իւրաքանչիւր քաղաքացի կրնար ընտրուիլ միայն իր քաղաքի մէջ, ուր ունէր տուն կամ կալուածք: Թիֆլիսցի հայր իրաւունք չունէր քուէարկելու Երեւանի մէջ: Այն ժամանակուան մեր աչքի ինկոյ մտաւորականութիւնը կը պտնուէր Բապու եւ Թիֆլիս. եւ որովհետեւ այդ երկու շրջաններու մէջ ալ մեծամասնութիւն չէինք, հետեւաբար զուրկ էինք մեր մտաւորականութեան լաւագոյն ուժերը Դու մա ուղարկելու հնարաւորութեան: Ստիպուած էինք բաւականանալ Երեւանի երկրորդական ուժերով:

Այդ տեսակէտէն, վրացիները մեզմէ երջանիկ էին: Թիֆլիսէն եւ Քութայիսէն անոնք Դու մա կը զրկէին իրենց լաւագոյն ուժերը:

Ընտրութիւնները երկաստիճան էին: Թիֆլիսի նահանգը կու տար 35 հոգի ընտրողներ, որոնք իրենց մէջէն պիտի ընտրէին պատուաւանսը: Հայ ընտրող-

ներու թիւը կը հասնէր վեցի: Հինգը Ախալքալաքի գաւառէն էր, որուն 90,000 բնակիչներէն 75,000ը հայեր էին, իսկ վեցերորդը եւ էի, որպէս կայուածատէր Թիֆլիս նահանգի Կարայազ գիւղի, բնտրուած հայ կայուածատներու կողմէ: Բոլոր հայ պատգամաւորները պաղատարական կապ ունէին Հ. Յ. Դաշնակցութեան հետ: Պարզ էր, որ մեր վեց ձայնովի գօրու չէինք մեր պատգամաւորն բնտրելու Կը մնար, որ մեր ձայներով ուժ տայինք վրացի այս կամ այն պատգամաւորին: Իսկ վրացական կուսակցութիւնները ուժգնօրէն կը պայքարէին իրարու դէմ: Այնուական դասակարգին պատկանող սոցալիստականներու թեկնածուն իշխան Անդրոնիկովն էր, իսկ սոցիալ-դեմոկրատներու թեկնածուն էր Չիւրիձէն: Մեր ձայներէն առաւելապէս կախում ունէր մէկուն կամ միւսին բնտրութիւնը: Չիւրիձէն ընկերվարական էր եւ աւելի մտահոգուած ընդհանուր ոռոսական խնդիրներով: Դումայի մէջ ան մեկ հանգիստ պիտի թողուր. իսկ Անդրոնիկովը, որպէս կծու ազգայնական, միշտ պիտի ճառէր հայերու եւ հայկական ազգեցութիւններու դէմ: Որոշեցինք մեր քուէները տալ Չիւրիձէին:

Ընտրութենէն մէկ օր առաջ, ինձ իր մօտ հրաւիրեց Փոխարքան եւ յայտնեց, որ վրաց սոցալիստականները զիմած են իրեն եւ խնդրած, որ հայ պատգամաւորները իրենց ձայները տան իշխան Անդրոնիկովին: Փոխարքան խոստացած էր խօսիլ ինձ հետ:

— Ոչ մէկ իրաւունք ունիմ խառնուելու ձեր գործերուն, անգամ իսկ հարցնելու ձեր որոշումը: Սակայն, մեր յարաբերութիւնները քոյլ կու տան

ինձ դիմելու ձեզ այս խնդրով, — ըսաւ Փոխարքան:

Անմիջապէս յայտնեցի իրեն հայ բնտրողներու որդու մը և խնդրեցի, որ ինք պատէ, թէ ինչպէ՞ս կը վարուէր ինք՝ հայերու փոխարէն: Փոխարքան ըսաւ, որ ինք կը բաժնէ մեր տեսակէտը, քանի որ Զխէիձէի պայքարը Ռուսաստանի պէմ է, իսկ Անդրոնիկովը՝ որպէս Վրաստանի կողմնակից՝ պիտի միշտ յարձակի հայերու վրայ: Յետոյ, Փոխարքան աւելցուց, որ ինք անձամբ կը պերպուսէ Զխէիձէի բնտրութիւնը: Զր-խէիձէն պիտի գործէ ցարի դէմ. մէկ յեղափոխական աւելի կամ պակաս, այդ միւս նոյնն է: Իսկ Անդրոնիկովը պիտի յարձակի Կովկասի վարչութեան վրայ, որով և զինք հանգիստ թողելու չէ:

Պատասխանեցի, որ մեր տեսակէտները նոյնն են այս հարցի շուրջ: Փոխարքան ծիծաղեց և ասաց, որ ինք ինձ վրայ ոչ մէկ ճնշում գործ դրաւ և որ ազնւ-ւակաւններուն կը պատասխանէ, թէ իրենց խնդիրը կատարած է խօսելով ինձ հետ:

Հինգ օրէն տեղի ունեցան ընտրութիւնները: Մեր ձայներու շնորհիւ անցաւ Զխէիձէն, որ պէտք է ըսել, Դումայի մէջ մեր պէմ չգործեց: Զխէիձէն և մէկ ուրիշ սոցիալ-դեմոկրատ եկան ինձ յատուկ շնորհա-կայութիւն յայտնելու հայկական ձայներու համար: Ինչպէ՞ս պիտի բնութեւոյցդր, այդ նոյն Զխէիձէն էր, որ 1917 թուականին պիտի որեւէ համայն Ռուսիոյ Բան-տորներու և Զինուորներու Խորհուրդը Փեթեր-պուրի մէջ:

Երբ 1914 թուին ցար Նիկոլայ Բ. Թիֆլիս եկաւ

և, քաղաքային հիմնարկութիւնները այցելելէ ետք, պալատի նախարարին միջոցով զիմեց ինձ՝ առաջարկելով աստիճան, չքանչան կամ տիտղոս: Փոխարքան կանչեց զիս և խորհուրդ տուաւ մերժել պարգեւները: Ինձ բաւ, թէ միապետի ուշադրութիւնն արդէն ամենամեծ պնահատանքն ու պարգեւն է, իսկ եթէ ևս որեւէ պարգեւ, ընդունիմ, ժողովուրդի գանգրաւծներու առջեւ պիտի կորսնցնեմ իմ վստահութիւնը և իշխանութեան առջեւ՝ իմ արժէքը, որովհետեւ կուսակցութիւններու և ժողովուրդի վստահութիւնն է, որ արժէք կու տայ ինձ իշխանութեան աշխին:

Այդպէս ալ ըրի և ապագային, երբ դարձայ նախարար և վարչապետ անկախ Հայաստանի. ինձ հետ տարայ ժողովուրդի նոյն վստահութիւնը ու մինչեւ այսօր ալ ևս չունիմ ոչ մէկ աստիճան և ոչ մէկ տիտղոս:

Տասը երկար տարիներու ընթացքին ամենամօտ յարաբերութիւնները մշակելով իշխանութեան հետ, ևս երբեք չօգտագործեցի զիրքս անձնական որեւէ շահի համար, այլ իմ բոլոր ու ժերս պորձաւցի ժողովուրդին համար: Այդ պատճառով էր, որ 1917 թուի յեղափոխութեան ընթացքին, նորէն մնացի իշխանութեան գլուխ կովկասի և ապա՝ Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ:

ԳԼՈՒԽ Է.

ԹԻՖԼԻՍԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆՆԸ ԵՒ ԻՐ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆՆԸ

Ֆարական Ռուսիոյ քաղաքային առաջին օրէնքը, որ կը վերաբերէր ինքնավարութիւններու իրաւասութիւններուն և ընտրողական ցենզին, հրատարակուեցաւ 1870 թուին: Օրէնքը իր ներքին իմաստով ազատամիտ հակումներ ունէր: Լայն իրաւասութիւններ կը շնորհուէին քաղաքացիներուն և ընտրողական ոչ բարձր ցենզ. առ այդ, ժողովուրդի լայն խաւերը ի վիճակի էին մասնակցել ընտրութիւններուն: Սակայն, կառավարութիւնը գնալով կրճատեց քաղաքներու իրաւունքները և, օրէնքը բարեփոխելու փոխարէն, 1892ին հրատարակեց նոր օրէնք մը, որով կրճատուեցան քաղաքներու և քաղաքացիներու իրաւունքները, բարձրացաւ ընտրողական ցենզը և իշխանութեան վարչական իրաւունքները ընդարձակուեցան:

Կր մատնանշեմ այս փաստը, որովհետեւ ան ժողովուրդի ղեկավարութեան գլխաւոր պատճառներէն մէկը կը հանդիսանար: Դժգոհութիւն մը, որ 1917ին յանկուցաւ ուսսական մեծ յեղափոխութեան և տապալեց ցարական կառավարութիւնն ու գահը:

Պարլամենտի (խորհրդարանի) չգոյութեան պատճառով, ամբողջ Ռուսաստանի մէջ մեծ էր դերը

քաղաքային և գաւառական ինքնավարութիւններու, որոնց մէջ ժողովուրդը հնարաւորութիւն ունէր քննութեան տանելու զինք անմիջականօրէն հետաքրքրող հասարակական խնդիրները: Կովկասը մինչև իսկ չուներ գաւառային ինքնավարութիւններ և քաղաքի բնակիչներն էին միայն, որ իրենց ինքնավարութիւններու միջոցով կրնային իյայտ բերել որոշ ինքնուրոյնութիւն:

Չնայած 1892ի օրէնքին, քաղաքի բնակիչները մեծ եռանդ կը թափէին՝ աշխատելով ինքնավարութեան մէջ և ինքնավարութեան համար: Չորս տարին անդամ մը տեղի կ'ունենային բնտրութիւնները: Կը սկսէր բնտրական պայքար, կը բորբոքէին կիրքերը:

Կովկասի հայկական շրջանում ինքնավարութիւններ զոյաութիւն ունէին Երևանի, Ախալքալաքի, Ախալցխայի, Նոր Բայազետի և Ալեքսանդրապոլի մէջ: Բացի Երևանէն և Ալեքսանդրապոլէն, միւս քաղաքներու մէջ ինքնավարութիւններու իրաւասութիւնները աւելի կը ճատուած էին, որովհետև գոյութիւն ունէր յատուկ օրէնք փոքրիկ քաղաքներու ինքնավարութիւններուն համար: Կարսի մէջ օրինակ, չկար ինքնավարութիւն, որովհետև Կարսը լինելով բերդային քաղաք՝ իշխանութիւնը կ'ուզէր իր ձեռքերու մէջ կեդրոնացնել քաղաքի բոլոր գործերը:

Բացի Թիֆլիսէն, ուր ինքնավարութեան անգամներու մեծամասնութիւնը կը կազմէին հայերը (Թիֆլիսի ինքնավարութիւնը իր կազմի կը թափանցենցով, առաջինն էր ամբողջ Ռուսաստանի մէջ, որու անգամներէն 80) առ հարիւրը բարձրագոյն կը թուութիւն ունէին), հայկական միւս մասերու ինքնավար-

բութեանց խորհրդատուները ամբողջապէս հայեր էին:

Եթէ նախապատերազմեան բառերը գործածելու լինենք, Կարսի շրջանը եւ Գանձակի նահանգի հայկական մասը աշխարհագրականօրէն ամենապատկասաւորուած շրջաններն էին եւ տնտեսապէս թոյլ եւ աղքատ: Մինչդէռ Թիֆլիսի ու Քութայիսի նահանգները եւ Բաթումի շրջանը կամ Բագու ն իր նաւթով, հարուստ շրջաններ էին: Հայկական քաղաքներու բիւզըն այդ իսկ պատճառով աղքատ էր, իսկ առանց բիւզընի եւ կրթուած խորհրդատուներու, դժուար էր ցոյց տալ յայն գործունէութիւն:

Քաղաքային Վարչութիւններու միակ հասոյթներն էին՝ քաղաքային տուներու տուրքերը եւ քաղաքային ձեռնարկները (ջրմուղ, հանրակառք եւ այլն): Հայկական փոքրիկ քաղաքները զուրկ էին այս վերջին եւ կարելի էր հասոյթին: Երեւանը՝ Հայաստանի Հանրապետութեան ապագայ մայրաքաղաքը՝ ուներ ընդամէնը 35,000 բնակիչ, իսկ Ալեքսանդրապոլը՝ 25,000: Թիֆլիսի բնակչութեան թիւը կը հասնէր 300,000ի, մէջն առնելով եւ բանակը: Մեծ էր եւ Թիֆլիսի պաշտօնէութեան թիւը:

Ահա թէ ինչո՞ւ 1918ին, երբ Անդրկովկասեան Հանրապետութիւնները հռչակեցին իրենց անկախութիւնը, Վրաստանը, շնորհիւ Թիֆլիսի եւ Բաթումի, ունէր պետութեան ազատ զարգացումի համար բոլոր տուեալները. պատրաստի շէնքեր, յաւնաւահանգիստ, ինչպէս նաեւ թայանի, գաղթի ու ջարդի չենթարկուած խաղաղ ազգաբնակչութիւն: Նոյն այդ պատճառները ազատ զարգացման հնարաւորու-

թիւներ կու տային և թիֆլիսի քաղաքային ինքնա-
վարութեան:

Ինքնավարութեան ներքին կազմակերպութիւնը
հետեւեալն էր.

1) Քաղաքային Խորհուրդ, օրէնսդրական մար-
մին մը, որ ժողովներ կ'ու նենար բիւզջէի շուրջ շա-
բաթը մէկ երկու անգամ:

2) Քաղաքային վարչութիւն — գործադիր իշխա-
նութիւն, որ կ'ընտրուէր Խորհուրդի կողմէ՝ չորս
տարի ժամանակով և կը բաղկանար քաղաքապետ-
իւն, օգնական և չորս անդամներ:

Խորհուրդի անդամները ոռճիկ չու նէին, իսկ քա-
ղաքապետիւն և վարչութեան անդամները կը ստա-
նային ոռճիկներ: Քաղաքային Խորհուրդի բոլոր
որոշումները պէտք է հաստատուէին նահանգապետի
կողմէն: Այդ պատճառով, առաջ կու գային յուրջ
անհամաձայնութիւններ, որոնց զկպքում վերջնա-
կան վճիռը կը պնտկանէր Փեթերպուրգի Պետական
Սենատին:

Ինքնավարութեան պիտաւ որ աշխատանքները կը
կայանային տեղական կարիքները հոգայու մէջ. յու-
սաւորութիւն, մայթերու կանոնաւորում, ջրմուղ-
ներ, հանրակառք, հիւանդանոցներ, ճանապարհներ,
դպրոցներ, առողջապահութիւն և այլն:

Այս բոլորը կը վերաբերէին ժողովուրդի անմի-
ջական պահանջներուն: Սակայն, պէտք էր մտածել
և որոշ «օգուտներու» մասին: Ահա այստեղ էր, որ
միշտ ընդհարումներ տեղի կ'ու նենային նահանգա-
պետի և քաղաքային վարչութեան միջև:

Պարլամենտի չզոյութեան պատճառով, հասա-

բակական ամբողջ կեանքը կ'անցնէր քաղաքային ինքնավարութիւններու բովէն: Հասարակութեան «օգուտներ» բաւով, կը հասկնայինք զործունէութեան աւելի յայն ասպարէզներ, մինչդէռ նահանգապետարանը կ'աշխատէր կրճատել մեր զործունէութեան սահմանները: Օրինակ, բարձրագոյն դպրոցներ բանալու խնդիրը, Կովկասի գաւառային ինքնավարութիւններու հետ կապուած լոյսը հարցերը կը նկատուէին մեր իրաւասութեան սահմաններուն մէջ: Սակայն, մեր միջամտութիւնը իշխանութեան անօրէն զործունէութեան կամ մեր քաղաքացիական ազատութեան պահանջները կը համարուէին ապօրինի եւ մեր իրաւասութիւններէն դուրս:

Այս ձեռք աշխատանքները ունէին երկու խաչը՝ հետեւանքներ: Նախ՝ ժողովուրդը կը սովորէր կոտորել եւ պաշտպանել իր ինքնավարութիւնը: Եւ յետոյ՝ զիմադրական ուղին կը դարձանար ոչ միայն յատուցչի մասը, որականութեան, այլեւ ժողովուրդի այն բոլոր խաւերուն մէջ, որոնք իրենց չահերով սերտօրէն կապուած էին քաղաքային ինքնավարութեան:

Շատ օրինակներ կարող էմ բերել՝ ցոյց տալու համար, թէ ինչպէս ժողովուրդի մէջ ծայր կու տար զժգոհութիւնը բնդդէմ իշխանութեան: Ոստիկանութիւնը իր ոռճիկը կը ստանար քաղաքային վարչաթիւնէն, բայց ան ոչ միայն չէր ենթարկուի քաղաքային վարչութեան, այլ վերջինս իրաւունք իսկ չունէր հակակշիռ ենթարկելու ոստիկանութեան հաշիւները: Որքան զրամ կը ծախուէր հազուստեղծի, ոստիկաններու եւ շէնքերու վարձքին վրայ՝ ինքնա-

վարութիներ ոչինչ գիտէր: Քաղաքացիք՝ վճարելով
ոստիկանութեան ծախքերը՝ գիտէին, թէ այդ ոստի-
կանութիւնը կը ծառայէ իշխանութեան կարիքնե-
րուն, այսինքն՝ կը սնուցանէին ուժ մը, որ ուղղուած
էր իրենց իսկ դէմ:

Ժողովուրդը կը վախնար ու կ'ուզէր, որ ոստի-
կանները իրեն եւթարկուէին: Ոստիկանութիւնը կը
գլխաւորէին այնպիսի մարդիկ, որոնք քրէական յան-
ցաւորներ էին:

Կը յիշեմ, որ 1916 թուին, Թիֆլիսի ոստիկանա-
պետը, գաղտնի ոստիկաններու աջակցութեամբ, ա-
ռեւանգեց հարուստ վաճառականի մը երիտասարդ
որդին եւ երկար պրպտումներէ ետք, առաջարկեց
խեղճ հօրը վճարել 10 հազար ռուբլի՝ փնտաւորի
գործը կազմակերպելու համար: Վաճառականը 10
հազար ռուբլին վճարեց եւ որդին գտնուեցաւ:

Նոյն ոստիկանապետը կարողացաւ նման դէպք
մը եւս կազմակերպել՝ մէկ ուրիշ հայ վաճառականի
որդին առեւանգելով:

Ուրիշ ոստիկանապետի մը կինը կը յաճախէր
խանութները, կը գնէր ապրանքներ՝ առանց վճա-
րումի: Վաճառականները լուռ ցատումով բաց կը
թողնէին ապրանքները, բայց անպամ մը, երբ արար-
քը բացուեցաւ, ոստիկանապետը անձնառպան եղաւ
գերեզմանատան մը մէջ:

Պատերապմի նախօրեակին, երբ կեանքը պնայով
կը սղէր, երբ կամաց կամաց կը պակսէին կեանքի
անհրաժեշտ պիտոյքները, երբ գնացքները կ'երթէւ-
կէին չափազանց անկանոն, ոստիկանութիւնը որո-
շեց դիմել մէկ այլ պրոփոկասիոն միջոցի. այն է՝ յայ-

տարարեց որ ապրուստի սղութեան պատճառը վաճառականութիւնն է, որ կը պահէ ապրանքները իր շտեմարաններուն մէջ: Բանտարկուեցան աչքի ինկող հայ վաճառականներ՝ Միլեանը, Սերերեակեանը, Աղիխասեանը: Ժողովուրդը զրգոտեցաւ անոնց դէմ: Բայց յետոյ իմացուեցաւ ոստիկանութեան դաւադիր ծրագիրը եւ մեղադրեալները արդարացան հասարակութեան աչքին:

Սակայն, ոստիկանութեան ցանած խոռովութեան սերմերը տուին որոշ արդիւնքներ. զրգոտած ոռոս կանայք եւ լնակչութեան մութ ու ժերը յարձակեցան խանութներու վրայ ու մատնեցին զանոնք շտեմներւոյ ած կողոպտութի: Ռուս զինուորները հրացանները ուսերին, յոռ տկանատես եղան զկպքերուն եւ ոչ մէկ միջամտութիւն ցոյց տուին՝ ոտնահարուող դասի իրաւունքները պաշտպանելու համար:

Իմ աչքերուս առջեւ տեղի ունեցան թալանի եւ անիրաւութեան այս դէպքերը, բայց ես անզօր էի զրգոտած ամբոխի առաջին առնելու իմ ձեռքիս տակ չկային ոստիկանական ուժեր. քաղաքի ոստիկանութիւնը կը վարձատրուէր ժողովուրդի կողմէն՝ ժողովուրդի գլխուն իսկ պատուհաս դառնալու համար: Ու պարզ էր, թէ ինչո՞ւ ժողովուրդը կ'ուզէր իր ոստիկանութիւնը ու կ'ընդվզէր իշխանութեան եւ երկրի օրէնքներուն դէմ:

Մեր տնտեսական գործունէութեան հիմը կը

կազմվել կրթական պործը, որու համար ինքնավարու –
թիւնը ոչ մէկ միջոց կը խնայէր:

Պատերազմի նախօրեակին դրուած էր պարտա–
դիր ուսման ինդիքը: Բան մը, որ պոյտութիւն չունէր
ամբողջ Ռուսաստանի մէջ: Սակայն, պատերազմը եւ
անոր հետ կապուած քաղաքային բիւզիլի նուա–
պումը արզելք հանդիսացան այդ ծրագրի իրական–
նութեան:

Քաղաքն ունէր 20 քաղաքային դպրոցներ, լա–
ւապոյն չ'ընէրու մէջ տեղաւորուած, արհեստագի–
տական դպրոցներ մանչերու եւ աղջիկներու համար,
բազմաթիւ մասնագիտական դպրոցներ՝ երկաթու–
ղային, հողապործական, այգեպործական, պեղար–
ւեստական, երաժշտական, շահչուած գեո ազգային
դպրոցները (հայկական՝ Ներսիսեան, Յովնանեան եւ
ծխական դպրոցները, վրացական՝ Ապնուական Գիմ–
նագիտնը): Կային 12 Գիմնագիտններ՝ վեցը աղջիկնե–
րու եւ վեցը մանչերու համար:

Բոլոր դպրոցներու մէջ ալ հայերը կ'ուսանէին
բաւական մեծ թուով, իրաց առեալ վրացական գիմ–
նագիտնէն: Թիֆլիսի մէջ կրթուելով՝ հայերը կը վե–
րադառնային իրենց ծննդավայրերը, ուր պոյտութիւն
չունէին այդպիսի դպրոցներ: Այսպիսով Թիֆլիսը կը
հանդիսանար ամբողջ Կովկասի կրթական կեդրոնը:

Թիֆլիսի մէջ կային կանանց բարձրագոյն դա–
սընթացքներ, մանկաբարձական դասընթացքներ,
իսկ յեղափոխութեան նախօրեակին հիմքը դրուեցաւ
նաեւ Պոլիտեխնիկում մասնագիտական բարձրա–
դոյն դպրոցին, որու մասին գեո պիտի խօսինք:

Մենք կ'աշխատէինք, որ բարձր դպրոցներու ու –

ուսցնական կազմին մէջ ևս մտնէին հայեր: Բայց իշխանութիւնը արգելք կը հանդիսանար ևս միայն մէկ ուսական Գիմնագիւցի տեսուչն էր հայ:

Երկրորդական դպրոցներու ուսուցչական կազմի մէջ հայ ուսուցիչ-ուսուցչու հիններու թիւը բաւական բարձր էր:

Բախտի ինչպիսի՛ խաղ. Կովկասի կրթական գործի պոլիս կանգնած էր ուսուցիչ, որ այսօր Թաւրիզի հայկական Գիմնագիւցի տեսուչն է:

Առողջապահական գործը նոյնպէս գրուած էր իր բարձրութեան վրայ: Քաղաքն ունէր շատ հիւանդանոցներ, բուժարաններ, քաղաքային բժիշկներ, որոնց թուին մէջ մեծ տեղ կը բռնէին հայերը: Այդ բժիշկները կ'այցելէին տունները՝ աղքատ հիւանդները բուժելու համար:

Ամենայաւ հիւանդանոցը շինուած էր հարուստ հայ Արամեանցի ծախքերով, իսկ ամենալաւ երեխաներու բուժարանը կառուցուած էր վրացի հարուստ Զուրաբովի զրամներով: Իմ ժամանակ, հիմնուեցաւ մեծ հիւանդանոց մը՝ ներքին, մորթի և կանանց հիւանդութիւններու համար: Պատերազմի ընթացքին, ակառական միջոցներով հիմնուեցաւ նոր հիւանդանոց մը ևս՝ 2000 մահճակալով:

Յաճախ Կովկասի միւս քաղաքներէն՝ Երևանէն, Ալեքսանդրապոլէն, Բապուէն և Քութայիսէն մեկ մօտ կու գային քաղաքային գործիչներ և բժիշկներ՝ ծանօթանալու համար հիւանդանոցային մեր կազմակերպութեան հետ: Այս հանգամանքը ցոյց կու տայ, թէ ինչ մեծ ազդեցութիւն ունէր Թիֆլիսի հայ

մատուորականութիւնը Կովկասի բոլոր գործերու վրայ:

Աչքի կ'իյնային Թիֆլիսի սպանդանոցը իր սառ-
ցարաններով, որ, ըստ գերմանական սիստեմի, կա-
սուցած էր հայ ճարտարապետ Ստանջանեանը, ելեկ-
տրականներ, որ կասուցած էր նոյնպէս հայ ճար-
տարապետ Նալբանդեանը, գետնայարկ ուղիւ կա-
սուցուած եղբօրս կողմէ, և Ֆունիկսկօրը (յետնա-
յին երկաթուղի), որ կը տանէր Ս. Դաւիթ լեռան գա-
գաթը:

Արդար լինելու համար՝ ըսենք, որ տմբոյջ Ռու-
սաստանի մէջ, Մոսկուայէն յետոյ Թիֆլիսի քաղա-
քային տնտեսութիւնը առաջինը կը համարուէր.
հանդամանք մը, որ միշտ կը մատնանշուէր քաղա-
քային գործիչներու համագումարներու մէջ: Ու
պէտք է ըսել, որ այդ գործին մէջ մեծ էր դերը հայ
քաղաքապետներու, քաղաքային գործիչներու, բը-
ժիշկներու և ճարտարապետներու Թող այս հան-
գամանքն անգամ մըն ալ ապացոյց լինի, որ հայ մը-
տաւորականութիւնը ի վիճակի է ստեղծել և՛ իր
տրինակէի պետութիւնը:

Միայն գործի տեխնիքական կողմը չէր սակայն
որ արժանի էր գնահատանքի: Երկուր տարիներու
ընթացքին, քաղաքային գործիչներու մէջ չպատահե-
ցան կաշառակերութեան կամ վատնումի դէպքեր:
Եղան անշուշտ փոքրիկ չեղումներ ծառայողներու
ընթացքին մէջ, բայց աստեք այնքան հագուադէպ և
այնքան աննշան չիւն, որ արժանի իսկ չեն յիշատա-
կուիլ: Բոլորն ալ կը ծառայէին ազնուօրէն՝
իրենց գործին մէջ դնելով սէր և մաքրութիւն:

Քաղաքն ունէր արհեստական անտառ, յաջրմուղի, որ կը պաշտպանէր քաղաքը վարակիչ հիւանդութիւններէ: Ծրագրած էինք կառուցանել մէկ նոր մեծ ջրմուղի եւ հիդրոէլեկտրակայան: Պատրաստել էինք բոլոր ծրագիրները եւ այսօր բոլշեւիկները կ'իրագործեն մեր նախագծած ծրագիրները: Փողոցները մայթուած էին գանազան ձեւերով: Սկիզբը մայթելու նիւթերը կը ստանայինք արտասահմանէն, իսկ յետոյ, երբ հայկական Ղարաքիլիսէի մօտ գտնուեցան քարահանքեր, նիւթերը անմիջականօրէն կը ստանայինք այդ քարահանքերէն:

Քաղաքն ունէր յազարաքանակներ, թատրոններ, ուր երեք գլխաւոր լեզուներով տեղի կ'ունենային ներկայացումներ: Ունէր նաեւ սեփական թերթ, որ կ'արժարժուէին տնտեսական բոլոր խնդիրները: Մի խօսքով՝ Թիֆլիսի քաղաքային ինքնավարութիւնը յաւաքոյն զպրոցն էր, որուն բովէն պիտի անցնէին պետական ապագայ գործիչները:

1917 թուի յեղափոխութեան ընթացքին, իշխան լիովին գլխաւորութեամբ, պետական պաշտօնեաներ դարձան քաղաքային եւ գաւառային վարչութիւններու անդամներն եւ քաղաքապետները: Շատերը դարձան նախարարներ: Հայաստանի առաջին կառավարութեան մէջ, քաղաքային գործիչներէն մտան Թիֆլիսի նախկին քաղաքապետներ՝ Վերմիլեանը եւ Լս, քաղաքային գործիչներ՝ Մելիք Ղարազօզեանը, Գիւլեանը, Զմիշկեանը, Յարութիւնեանը, Աթարեկեանը եւ Էդրայրս, որպէս կառավարութեան դիւանի վարիչ:

Պէտք է ըսել, որ կառավարութեան գլուխն ան-

ցան երկու տարրեր դպրոցներու պատկանող մարդիկ: Այդ դպրոցներէն մէկը քաղաքային ինքնավարութիւններն էին, իսկ միւսը՝ քաղաքական-յեղափոխական կուսակցութիւնները՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան զլխաւորութեամբ: Այս երկու դպրոցներն էին, որ ապագային կերտեցին Կովկասի քաղաքական յախտը:

Հայ մասնագէտ մտաւորականութիւնը տեղ գտաւ հայկական նախարարութիւններու մէջ, ուսական հին հայ պաշտօնեաներու հետ միասին, որոնցմէ չատերը նոր էին եկած Ռուսաստանէն, ինչպէս օրինակ գօրավար Նազարբեկեանը, որ հայկական պօրժերու հրամանատարը դարձաւ, պրոֆ. Ղամբարեանը՝ իմ քեռայրս, որ համալսարանի տեսուչ նշանակուեցաւ, ճարատարապետ ակադեմիկոս Թամանեանը, գինուորական նախարարներ՝ Արարատեանն ու Հախվերտեանը եւ շատ ուրիշներ:

Մինչեւ այժմ, մենք կանգ առինք այն մասին վրայ, որ կը վերաբերէր մեր տնտեսական աշխատանքներուն եւ իշխանութեան հետ ունեցած փոխյարաբերութիւններուն: Սակայն, քաղաքային ինքնավարութեան պործունելութեան մէջ կար ուրիշ կէտ մը եւս, որ կ'ընդգրկէր ընդհանուր կովկասեան խնդիրներ: Պէտք է ծանօթանալ Կովկասին իր ամբողջութեան մէջ, գիտնալ իր ազգային եւ աշխարհազրական բաժանումները, աչքէ անցընել վարչական ձեւաւորումները՝ իմանալու համար, թէ ի՞նչ չափով այդ համակովկասեան հարցերը կը շօշափէին հայկական շահերը եւ ի՞նչ չափով առընչութիւն ունէին մեզ հետ:

Այդ հարցերը հետևեալն են՝ 1) գաւառային ինքնավարութիւնները եւ անոնց հետ կապուած վարչական նոր բաժանումներու խնդիրը, 2) յեռնային համրու կառուցումը՝ Վլադիկավկազէն մինչեւ Թիֆլիս, 3) բարձրագոյն դպրոցի մը բացումը Թիֆլիսի մէջ եւ վերջապէս, 4) երդուեալ դատաւորներու հաստատումը Կովկասի գաւառեան հիմնարկութիւններուն մէջ:

Այս շորս գլխաւոր հարցերն էին, որ երկար տարիներու ընթացքին զրազեցուցին միտքերը եւ պայմանաւորեցին Կովկասի հանրային կեանքը: Այդ հարցերու պարզաբանումին կը դառնանք առանձին-առանձին: Բայց անաչառ լինելու համար, պէտք է ըսենք, որ Կովկասի միւս քաղաքներու ինքնավարութիւնները անհամեմատ աւելի թոյլ էին Թիֆլիսէն թէ՛ իրենց բիւզլով եւ թէ՛ մտաւորական կազմով:

ԳԼՈՒԽ Ը.

ԻՆՔՆԱՎԱՐԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ԽՈՐՀՐԴԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ

Նախալեզափոխական Ռուսիոյ հասարակական հիմնարկութիւններէն յաւաքոյնը գաւառական ինքնավարութիւններն էին, որոնք գիւղերու և պատաներու մէջ նոյն պէրը կը կատարէին, ինչ որ քաղաքային ինքնավարութիւնները՝ քաղաքներու մէջ: Շնորհիւ գաւառական ինքնավարութիւններուն, ուստի գիւղացին ունէր բժիշկ, դպրոց, պրապարան, ճամբաներ, գիւղատնտեսական օգնութիւն և մինչև իսկ՝ որոշ նահանգներու մէջ՝ հեռախօսային հաղորդակցութիւն: Ինքնավարութիւններու ներքին կազմակերպութիւնը նոյնն էր, ինչ որ քաղաքներու մէջ: Կար և՛ գործադիր վարչութիւն, և՛ նախագահ, որուն իրաւասութիւնները կը համապատասխանէին քաղաքապետի իրաւասութիւններուն:

Կովկասը չունէր գաւառային ինքնավարութիւններ ու պատաներու բախտը յանձնուած էր իշխանութեան հոգատարութեան: Սակայն, Կովկասն ունէր բնդհանուր հաստատութիւններ ամբողջ Կովկասի համար: Օրինակ. Կովկասի բժշկական վարչութիւնը, հաղորդակցական միջոցներու վարչութիւնը և այլն:

Այս հաստատութիւնները ունէին իրենց պաշտօնէութիւնը, բաղկացած բժիշկներէ, ճարտարապետ-

վարութիւններու մասին: Արդէն իսկ սկսած էին բարձր խօսիլ այդ մասին: 1909 թուին, բամպակագործներու համագումարին մէջ, որ տեղի ունեցաւ Թիֆլիս, որոշուեցաւ որ բամպակագործութիւնը միայն ինքնավարութիւններու հաստատումով կրնայ աճիլ և պարզանայ: Նոյն որոշումը տուին և ծխախոտամշակութեան և առողջապահական-ղարոյցական համագումարները: Տեղի կ'ունենար նոյն երևույթը, ինչ որ նախաշեղագիտական Ռուսաստանի մէջ, երբ բոլոր համագումարները՝ տնտեսական, գիտատնտեսական, բժշկական, կրթականային պատասխանատու կառավարութեան պահանջով:

Ներքին գործոց նախարար Պլեկն, որ 1904 թուին սպաննուեցաւ ակտորիտի մը սումբով, կ'ըսէր.

«Ինչպէս կ'երեւի, Ռուսաստանի մէջ առանց սահմանադրութեան կարելի չէ գետնախնձոր իսկ ցանել»:

Ո՛րչա՛ և, ծիծաղելի էր այս միտքը. սակայն, եթէ ի նկատի աւնենանք գիւղի այն ժամանակուան վիճակը, երբ կիները ծննդաբերութիւն կ'ունենային անօգնապահական ամենավատ պայմաններու մէջ, երբ երեխաները կը մեռնէին ծնողներու ագիտութեան պատճառով, երբ անճարակ գիւղացին ի վիճակի չէր բարձրացնել իր հոգերու բերքը, հասկնալի կը պատնայ ինքնավարութիւններու անհրաժեշտութիւնը, որ պիտի գրաղէր գիւղի կարիքներով և հոգերով:

Կովկասի քաղաքային ինքնավարութիւնները և ատաջին հերթին Թիֆլիսը, բանաձեւեր կը հանէին

զատառային ինքնավարութիւններու անհրաժեշտութեան մասին, դիմումներ կ'ուղարկէին ՓԼԹԵՐ-պուրգ: Բայց այդ դիմումները կը մնային անհետեւանք: Կոմս Վորոնցով-Դաշկովը, Թիֆլիս հաստատուելէն ետք, որոշեց ընդառաջ գնալ ժողովուրդի ցանկութիւններուն եւ ուսումնասիրել խնդիրը: Իր հրամանով, նահանգային քաղաքներու մէջ կազմուեցան յատուկ խորհուրդներ, որոնք պիտի ուսումնասիրէին բարենորոգումներու ծրագիրը եւ պատրաստէին նիւթեր՝ ապազայ ինքնավարութիւններու համար: Քաղաքային ինքնավարութիւններուն կից, նոյն նպատակով, տեղի կ'ունենային խորհրդակցութիւններ:

Այդ խորհրդակցութիւնները շարունակուեցան նաեւ մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչի փոխարքայութեան ժամանակ: Եւ մասնակցեցայ այդ բոլոր խորհրդակցութիւններուն, նախ որպէս Թիֆլիսի ներկայացուցիչ, ապա համակովկասեան խորհրդակցութեան մէջ՝ իրբեւ հայ ժողովուրդի ներկայացուցիչներէն մէկը:

Վերջիշեւով այսօր բոլոր պատճառարանութիւնները, որ կը բերուէին այդ խորհրդակցութիւններու մէջ, կարողալով նորէն անոնց տպագրուած հաշուետրութիւնը, պէտք է ըսեմ, որ ինքնավարական հիմնարկութիւններու հաստատման գլխաւոր գծուորութիւնը Կովկասի ցեղային առանձնայատուկ վիճակն էր. այն է՝ հայ-թաթարական եւ հայ-մրացական խառն ընտելութիւնը, համախմբուած միեւնոյն հողամասերու վրայ: Այդ գծուարութիւնը աւելի աչքի զարնուեցաւ 1918ին, երբ առաջ եկան երեք ան-

կախ պետութիւններ: Այդ դժուարութիւնը կայ նաեւ այսօր եւ պիտի լինի վաղը:

Կովկասեան կեանքի ամենացաւոտ կողմերէն մէկն է այս խնդիրը, որուն վրայ անհրաժեշտ է լուրջ ուշադրութիւն դարձնել:

Թողունք որ խօսին անաչառ թիւերը:

Ըստ պաշտօնական տեղեկութիւններու, 1910ին Կովկասի մէջ կ'ապրէին 7,901,514 մարդ, որոնցմէ 3,320,368ը թաթարներ (42.02 առ հարիւր), 1,809,605ը՝ հայեր (22.92 առ հարիւր) եւ 1,651,378ը՝ վրացիներ (20.89 առ հարիւր): մնացածը՝ ռուսներ, հրեաներ, քրիստեր եւ այլն, ընդամէնը 1,120,163 (այսինքն՝ 14.17 առ հարիւր):

Այս թիւերէն կ'երևի, որ Կովկասի մէջ կը բնակին բազմաթիւ ցեղեր: Բայց եթէ չորս գլխաւոր ցեղերու երկիրները բաժանուած լինէին իրարմէ, այն ժամանակ ինքնավարութիւններու կազմի մէջ կը մըտնէին միայն նոյն ցեղին պատկանող տարրեր: Սակայն կացութիւնը այլ էր: Հայերը կը բնակէին վրացիներու եւ թուրքերու հետ խառն: մինչ թուրքերը, ինչպէս նաեւ վրացիները, չափով մը խմբուած էին նորոշ հողամասի վրայ:

Կովկասի տասը նահանգներէն եւ չրջաններէն (Բազու, Բաթում, Գանձակ, Ջաքաթայա, Կարս, Քուսթայիս, Սուխում, Սևծովեան չրջան եւ Երևան) միայն Երևանի նահանգի մէջ հայերը մեծամասնութիւն կը կազմէին: Այդ նահանգի 1,114,498ը հոգի բնակչութենէն 669,871ը հայեր էին, թուրքերը 373,582 հոգի էին եւ քրիստերը՝ 36,508ը:

Թուրքերը բացարձակ մեծամասնութիւն էին

**Բազուի նահանգին (892,000 հոգի՝ 1,275,000 բնդ-
հանուր թիւն) և Գանձակի նահանգին մէջ
(1,275,000 բնդհանուր բնակչութեան թիւն
783,000):**

**Վրացիներն ալ բացարձակ մեծամասնութիւն
էին Քութայիսի և Թիֆլիսի նահանգներուն մէջ:
Առաջինին մէջ անոնց թիւը կը հասնէր 992,931ի
(նահանգի բնդհանուր բնակչութիւնը կը հաշուէր
1,034,411 հոգի), իսկ երկրորդին մէջ՝ 1,473,308(ն
580,957ր վրացիներ էին:**

**Պատկերը աւելի ցաւալի կը դառնայ, եթէ կով-
կասի ազգաբնակչութիւնը բաժնենք ըստ գաւառնե-
րու 47 գաւառներէն միայն վեցին մէջ հայերը մեծա-
մասնութիւն էին:**

	Հայեր	Թուրքեր	Զանգառն	Ընդհ. թիւ
1. Շուշիի գաւառ (Գանձակի նահանգ)	98.809	85.671	4.265	188.745
2. Ախալքալաքի գ. (Թիֆլիսի նահանգ)	82.775	9.212	15.186	107.173
Ալեքսանդրապոլի գ (Երեւանի նահանգ)	202.505	9.251	14.424	206.080
4. Նոր Բայազէտի գ. (Երեւանի նահանգ)	129.347	53.677	5.835	188.859
5. Երեւանի գ (Երեւանի նահանգ)	106.933	93.554	5.200	205.617
6. Էջմիածնի գ. (Երեւանի նահանգ)	115.026		1.	167.

**Բնորոշ է այն փաստը, որ Հայաստանի մայրա-
քաղաքի շուրջը, Երեւանի գաւառին մէջ, հայ ազ-
գաբնակչութեան թիւը հաւասար էր թուրք ազգաբը-**

նակչութեան. Հանդամանք մը, որ չարարաստիկ դեր խաղաց անկախութեան օրերուն: Երևանին մեկնող գնացքները յարձակման կ'ենթարկուէին թրքական զիւղերէն, ճիշդ Երևանի սահմաններուն քով:

Բացի վերոյիշեալ վեց գաւառներէն, հայերը համեմատական մեծամասնութիւն ունէին նաեւ հետեւեալ չորս գաւառներու մէջ՝ Բորչալուի գաւառ (Թիֆլիսի նահանգ), Թիֆլիսի գաւառ (Թիֆլիսի նահանգ) եւ Կարսի ու Կաղզուանի գաւառներ (Կարսի շրջան): Այս գաւառներուն մէջ կոփկասեան ոչ մէկ ժողովուրդ բացարձակ մեծամասնութիւն ունէր: Այդ պատճառով, տեղի կ'ունենային ուժեղ պայքարներ իշխանութեան համար. մասնաւորապէս Բորչալուի եւ Թիֆլիսի գաւառներու մէջ, որոնց սահմանային ընդդժումները լուրջ վէճերու առարկայ կը դառնային երեք հանրապետութիւններու մէջ: Ժողովուրդներու այս խառնիճաղանճ կացութիւնը առիթ կու տար մտածելու, թէ լաւագոյնն է Կոփկասը բաժնել վարչական նոր միաւորներու, հիմնուելով ազգապարական տուեալներու վրայ:

Այս միտքն էր միայն, որ կը զրդէր հայերը գաւառական ինքնավարութիւններու խորհրդակցութիւններու մէջ պնդել վարչական նոր բաժանումներու վրայ՝ ստեղծելու համար նոր գաւառներ եւ նոր նահանգներ, ուր հայերը կարող ըլլային մեծամասնութիւն կազմել: Սակայն, այն ժամանակուան պայմաններու մէջ, անկարելի էր պարզ եւ բացորոշ կերպով յայտնել այդ միտքը, որպէսզի չմեղադրէին հայերը նկ ազգասիրութեան յանցանքով: Մենք ստիպուած էինք բերել երկրորդական պատճառներ եւ փաստ-

տեր, հիմնուելով ջրային սիստեմներու, քոչուորնե-
րու խնդրի, գաղտային մշակոյթի նոյնամանու թեւան
է. այլ տուեալներու վրայ:

Վրացիները և թուրքերը դէմ էին մեր առա-
ջարկներուն: Անոնք ոչ միայն մեծամասնութիւն էին
իրենց նահանգներուն մէջ, այլեւ կ'օգտագործէին
իրենց սահմաններու մէջ գտնուող հայ տարրը. ահա
թէ ինչու ընդհանուր շափով պայտօրէն կը թույնար
հայ ժողովուրդի արժէքն ու կշիռը Կովկասի մէջ:
Պարզ էր, որ այսպիսի կարեւոր խնդիրները վերոյիշ-
եալ խորհրդակցութիւններու մէջ աւելի պիտի բու-
րօքէին ազգային պայտմաններն ու կիրքերը:

Երկրորդ, ոչ նուազ կարեւոր հարցը, գոր նոյն-
պէս կ'առաջադրէին հայերը, կը վերաբերէր ինքնա-
վարութեան սկզբունքին և ձեռին: Հայերը կը պա-
հանջէին ինքնավարական միաւորները կազմել ոչ
ըստ հողամասային սկզբունքի, այլ ըստ ազգային
սկզբունքի հիման վրայ. այսինքն՝ առաջ կը քշէին
Հ.Յ.Դաշնակցութեան հին ծրագիրը, որ կով-
կասեան հանրապետութիւններու անկախութենէն
առաջ կը նախատեսէր մշակութային, ազգային ինք-
նավար շրջաններու ստեղծումը Կովկասի մէջ, չվեյ-
ցարական կանտոններու պէս:

Այս ծրագիրը կը կատգեցնէր մեր հակառակորդ-
ները, թէ և այն ժամանակ մեր պահանջը կը բխէր
առողջ դատողութենէ:

Հայերը երկու ելք ունէին անհնար կացութենէն
դուրս գալու համար: Կա՛մ պէտք է լինէր պատերազմ,
ջարդ ու կռաւորած և ժողովուրդներու տեղահա-
նում, որպէսզի ստացուէր միատարր ժողովուրդ և

կա՛մ պէտք է հաստատուէր ինքնավար ազգային մի-
ութիւն, անկախ հոյալին սկզբունքներէն:

Դէպքերը պարզացան առաջին ճամբով: 1918-20
թուականներուն, տեղի ունեցան հայ-վրացական
պատերազմը, վիր-թաթարական ընդհարումները,
հայկական ջարդերը Բազուի նահանգի մէջ, ինչպէս
նաեւ թաթարական բմբոստութիւնները հայկական
պատաներու մէջ: Այսինքն՝ արիւն, կոտորած եւ տե-
ղահանութիւն. այս բոլորը այն պատճառով, որ Կով-
կասի ժողովուրդները խառնուած են իրարու եւ
կարուած իրենց ազգային սոսմաններէն:

Ստորերկրեայ գետի պէս, այս հարցն ալ այսօր
թաղուած է հողին տակ. բայց մի օր, պիտի դուրս
գայ, որովհետեւ իր վերջնական լուծումը պէս չէ
ստացած կեանքէն:

Յուսանք, որ իրաւարարութեան կամ փոխա-
դարձ համաձայնութիւններու միջոցով, կարելի պի-
տի ըլլայ լուծել մեր կեանքի այս ցաւոտ ու կնճոտա-
հարցերէն գլխաւորը:

Կովկասի վարչական նոր բաժանումներու ծրա-
դիրը Աւետիք Շահխաթունին մշակած էր ուստերէն
մէկ գիրքով: Պէտք է ըսել, որ մինչեւ այժմ լոյս տեսած
գիրքերէն ամէնէն աչքի ինկոյ աշխատութիւնն է
ատիկա թէ՛ իր փաստական տուեալներով եւ թէ
առաջադրուած տեսակէտերով: Այդ ծրագիրը ըն-
դունեցին հայ բոլոր պատգամաւորները եւ ետանդով
ուսումնասիրեցին անոր բոլոր տուեալները:

Սակայն, **ԼԹԷ** **ԲՆԹԵՐԳՈՂՐ** կը ցանկայ աւելի մօտէն ծանօթանալ կոպկասեան ժողովուրդներու վիճակին և փոխ յարաբերութեանց՝ թիւերով և փաստերով, թող կարգայ **Դաւիթ Անանունի «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը» վերառուութիւնը կրող գիրքի երրորդ հատորը (հրատարակւած Վենետիկ, Ս. Ղազարոս, 1926, 694 էջ), ուր հեղինակը իր համարելն հասարած և պատասխարած է մեր կեանքին վերաբերող բոլոր փաստերն ու թիւերը: Թէև գիրքը որոշ միտումներ ունի, շնորհիւ հեղինակի սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցութեան անդամ լինելուն, այնուամենայնիւ փաստական կողմը ճիշդ է և հարուստ:**

Դառնանք մեր խորհրդակցութիւններուն:

1905-09 թուականներուն, կամս Վսրանցով - Դաչկովի օրով, խորհրդակցութիւնները ոչ մէկ կարակացութեան յանգեցան: 1915ին, երբ փոխարքայ նշանակուեցաւ մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը, իր կարգադրութեամբ նորէն սկսան խորհրդակցութիւնները: Նորէն հայերը առաջ քշեցին իրենց ծրագիրը: Նորէն կալմուկցու վիր-ժողովարական միութիւնը, որ ունէր 58 անդամ. մենք միայն 23 էինք: Մենք կը պահանջէինք ինքնավարական փոքր միւտորներ, վարչական բաժանում, համակոփկասեան ընդհանուր կեդրոն և բնարօղական դեմոկրատիկ ցենդ:

Այդ շրջանին, անկախութեան պայտփարը թոյլ

էր հայ ժողովուրդի մէջ: Այդ պաղափարը տարած-
ւեցաւ եւ ժողովրդականացաւ պատերազմի ատեն,
այլ պայմաններու մէջ: Բայց մեր պահանջներու հիմ-
քը կը կազմէին ապապայ պետութեան հետանկարնե-
րը:

Մեր հակառակորդները չէին հաշտուեր համա-
կովկասեան կեդրոն ու նենայուն հետ: Անոնք համա-
ձայն չէին նաեւ, որ Կովկասը բաժնուի նոր միաւոր-
ներու եւ ունենայ ղեմակրատիկ, բնտրական ցած
ցենզ, որ ղէմ էր իրենց շահերուն: Լինելով մեծ կալ-
ւածատէրներ, կը վախճային կորցնել իրենց ուժն ու
ազդեցութիւնը: Մինչդեռ հայերը, այդ կողմէն վախ
չունէին. բնտրական ցած ցենզը հնարաւորութիւն
կու տար մեզ աւելի լայն չափերով մասնակցելու
բնտրութիւններուն:

Ռուսական իշխանութիւնը, յանձինս փոխար-
քայութեան, կը բաժնէր հայերու տեսակէտը, ոչ անոր
համար որ ղէպի մեկ առանձին համակրանք ունէր,
այլ որովհետեւ առաջին անգամը չէր, որ հայ-ոռու-
սական շահերը Կովկասի մէջ կ'ընթանային նոյն ու-
ղիով:

Մեր հակառակորդները մեզ կը մեղադրէին ոռու-
սասիրութեան մէջ: Այսօր ալ նոյն մեղադրանքը
կ'ուղղեն մեզի: Սակայն, մենք մեղաւոր չենք, որ հայ
ժողովուրդը իր պաշտպանութիւնը կը փնտո՛ւ ոռու-
սներու մէջ՝ իր հարեւաններու դաւերը իր գոյութեան
ղէմ կասեցնելու համար: Վրաց մամուլը կը մեղադ-
րէր մեզ տեսակ մը հայկական հողամաս ստեղծելու
ձգտումին մէջ: Բայց այդ իրողութիւն էր: Հ. Յ. Դաշ-
նակցութիւնը որդեկրած էր այդ քաղաքականու-

թիւեր եւ մենք՝ Աւ. Սահակեան, Ս. Տիգրանեան, Աւ. Շահխաթունի ու ես, որ մօտ էինք կանգնած կուսակցութեան, ամէն պնով կը պաշտպանէինք հայկական առաջարկները, որոնք հիմը կը կազմէին ապագայ հայկական պետականութեան ստեղծումին, ինչպէս նաեւ անհրաժեշտ էին հայ ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան համար:

1916ին տեղի ունեցած խորհրդակցութիւններն ալ ոչ մէկ Լորակացութեան բերին: Վեց ամիս Լտք, բոնկեցաւ ռուսական յեղափոխութիւնը, որ տապալեց ռուսական զահր եւ Կովկասի փոխարքայութիւնը: Բայց այս մասին՝ յետոյ:

Այսօր, մի քանի խօսք միայն այն մասին, թէ ի՞նչ բախտի արժանացան Կովկասի մէջ գաւառական ինքնավարութիւններ հաստատելու համար կոչուած խորհրդակցութիւնները:

1917ին, երբ Կովկասը փաստօրէն (ոչ իրաւականօրէն) բաժնուեցաւ բոլշևիկներու գիրկն ինկած Ռուսաստանէն, ստեղծուեցաւ համակովկասեան իշխանութիւն մը, որ հրահանգով մը մտցուց Կովկասի մէջ գաւառական ինքնավարութիւններ հետեւեալ հիմունքներով.

1) Ինքնավարական հաստատութիւնները կը մտցունին ամբողջ Կովկասի մէջ:

2) Այն գաւառներու մէջ, ուր չի սպասուիր վարչական որեւէ փոփոխութիւն, ինքնավարութիւնը կը հաստատուի անմիջապէս (անուանուած են գաւառներ, ուր գոյութիւն ունի ոեւէ ժողովուրդի բացարձակ մեծամասնութիւն, Բազուի նահանգ, Քութայիսի նահանգ, Դաղստանի չրջան եւ այլն):

3) Այն գաւառներու մէջ, ուր կը սպասուի վարչական սահմաններու փոփոխութիւն, մէկ ամիս ժամանակ կը տրուի հայ, վրացի եւ թաթար ազգային խորհուրդներուն՝ համաձայնութեան գալու վարչական նոր բաժանումներու շուրջ անկէ ետք ինքնավարութիւնը անմիջապէս պէտք է հաստատուի նոր կազմած գաւառներուն մէջ:

Այսպիսով, հայերը ոչինչ ունէին որ ենթակայ ըլինէր վճի եւ փոփոխութեան: Փաստօրէն, այս որոշումը մնաց անհետեւ անփ: Հետագայ դէպքերը զարկացան այլ ուղիով եւս: Կովկասը բաժնուեցաւ անկախ պետութիւններու եւ վարչական սահմանային խնդիրները պատճառ դարձան արիւնահեղ ընդհարումներու:

Այս խնդիրներու մասին լրջօրէն պէտք է մտածել: Անցեալին մէջ անոնք աւելի թոյլ էին զրուած, քան այսօր: Անցեալի ինքնավարական խնդիրները այսօր դարձած են պետական խնդիրներ: Բոլշևիկներու կոպիտ ուժը գետնի տակ է մզած ու միաժամանակ յեղուցած կիրքերը, բայց վաղը... Վաղը, երբ իյնայ բոլշևիկներու իշխանութիւնը, պատրաստ պէտք է լինինք երես առ երես կանգնելու մեր հակասակորդներու դէմ:

Թրեւս իրաւարարութիւնը ցանկալի ուղիութիւն տայ այս հարցի լուծման: Սակայն, ատիկա կը վերաբերի հետտնք տպագրային:

1918ին, երբ կովկասեան հանրապետութիւնները հռչակեցին իրենց անկախութիւնը՝ կեանքի կոչուեցան ինքնավարական հաստատութիւնները: Հաստատանի հանրապետութիւնն այլ մտցուց ինքնավար-

բական սխառեմը գաւառներու մէջ: Սակայն, բոլշե-
ւիկեան յորձանքը եկաւ իւրօրինակ այս ձեռնարկը,
ինչպէս և բոլոր ձեռնարկները, որ հիմնուած էին
ազատութեան և ազատ ինքնագործունէութեան ըս-
կրգրունքներու վրայ:

Այս եղաւ Կովկասի գաւառական ինքնավարու-
թիւններու տիրութիւններ:

ԳԼՈՒԽ Թ.

ԿՈՎԿԱՍԻ ԿԱՐԻՔՆԵՐԸ ԵՒ ԻՄ ՃԱՄԲՈՐԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԴԵՊԻ ՓԵԹԵՐՊՈՒՐԳ

Կովկասի հասարակական և տնտեսական կեանքը ու ներ բազմաթիւ խնդիրներ, որոնց ոչ բոլորի յու ծումը կարելի էր ստանալ տեղական իշխանու – թիւներէն:

Կային խնդիրներ, որոնց համար յատուկ դիմումներ պէտք է ըլլային ՓԼԹԵՐԱՊՈՐԳ: Կեդրոնի կառավարութեան և նոյնիսկ ցարի հաւանութիւնն անհրաժեշտ էր անոնց յու ծման համար:

Դպրոցներու, հիւանդանոցներու բաջման, նոր ճամբաներ շինելու, կամուրջներ կառուցելու խրնդիրները կարող էին յու ծում ստանալ տեղական իշխանութիւններէն. իսկ ինքնավարութիւններու հաստատման, գտնական բարեփոխումներու, բարձրագոյն դպրոցներու բաջման խնդիրները կը պահանջէին կեդրոնական կառավարութեան միջամտութիւնը: Եւ սախոյս սո՞ք էր յաճախ այդ խնդիրներու մէկնիլ ՓԼԹԵՐԱՊՈՐԳ՝ անձամբ դիմումներ կատարելու:

Կովկասի համար այդ խնդիրները կարեւոր նշանակութիւն ունէին:

Գաւառական ինքնավարութիւններու հարցի մասին, մանրամասն խօսեցանք նախորդ գլխիւին մէջ: Այժմ, պիտի խօսինք ուրիշ հարցերու և ամէնէն

առաջ՝ բարձրագույն դպրոցի հաստատման մասին: Այս հարցն ալ, Կովկասի իրականութեան մէջ, դարձաւ ազգային անհամաձայնութիւններու առարկայ:

Կովկասի գործիչները վաղուց արդէն եկած էին այն եզրակացութեան, որ երկիրը կարիք ունի բարձրագոյն դպրոցի: Քաղաքային վարչութիւնը այս մասին քանի մը անգամ դիմուի մներ բրաւ Փէթերպուրգ, սակայն կեղբունի իշխանութիւնը միշտ ալ պատասխանեց, թէ Կովկասի համար ժամանակը չէ հասունցած բարձրագոյն դպրոց ունենալու:

Պետք է բռնել, որ քաղաքը իր միջոցներէն յատկացուցած էր 100,000 ուրլի եւ 200 հեկտար հողամաս, որուն մէկ մասը պիտի ծառայէր դպրոցի շինութեան, իսկ միւս մասը պիտի վաճառուէր ի նպատակ նոր կոնսուլտէիք կրթական բարձր հաստատութեան: Այսպիսով, քաղաքի յատկացուցած ընդհանուր օժանդակութիւնը կը հասնէր մէկ միլիոն ուրլու, ի նկատի ունենալով որ հողարածիներ կը պտնուէր քաղաքի բարձր մասին մէջ եւ կապուած էր կեղբունին հետ եւ լեկտորաբարձը պնդեցներով:

Քաղաքացիներ, որ կը պտնուէր համալսարանի հոգը, կը կոչուէր Հալաբար, որուն բնակչութիւնը կազմուած էր էրպրու մէկ եկած հայերէն: Այդտեղ կը պտնուէին նաեւ քաղաքի միւս հաստատութիւնները, ինչպէս՝ հիւանդանոցները, սպանդանոցը եւ ուսւրանակի գործանոցները:

Ամենէն առաջ, Կովկասցիներու առջեւ դրուած էր այն հարցը, թէ ի՞նչ ձեւի բարձրագոյն դպրոց բանայ. համալսարան՝ իր իրաւարանական, բժշկական, պատմական եւ բնագիտական ճիւղերով, թէ պոլի-

տեխնիկում՝ ճարտարագիտական մասնագիտու-
թիւններով:

Սկիզբը, այն կարծիքը կար, որ երկրի համար
լուսագոյնն է ունենալ համալսարան, որպէս մշա-
կոյթի ցարգացման և բարձրացման անհրաժեշտ յե-
նարան: Սակայն, վերջին տարիներու ընթացքին, երբ
Կովկասի բնական հարստութիւնները սկսան յայնս-
րէն շահագործուիլ, երբ առաջ եկան բամպակի
բրինձի մշակոյթի, ինչպէս նաեւ ջրմուղիներու կա-
ռուցման խնդիրներ, միտքերը սկսան թւալի զկպի
մասնագիտական բարձրագոյն դպրոցի անհրաժեշ-
տութիւնը, ճարտարագիտական իր բոլոր ճիւղերով:

Նախ՝ պէտք էր անհրաժեշտ գումարը հայթայ-
թել, պէտք էր ձեռք բերել կառավարութեան հաւա-
նութիւնը և որոշել թէ ո՞ր պէտք էր հիմնել դպրոցի
բազմաթիւ շէնքերը:

Այս բոլոր խնդիրներու մէջ, ինձ ևս փնտրուե-
ցաւ մասնակցութիւն բերել: Եւ ևս կր յիշեմ շատ բնո-
րոշ զկպքեր, որ տեղի կ'ունենային աշխատանքներու
և բանակցութիւններու ընթացքին:

Սկսիմ միջոցներու հայթայթումէն:

Պէտք է ըսեմ, որ կառավարութեան հաւանու-
թիւնը ստանալը մեծապէս կախուած էր այն միջոց-
ներէն, զորս Կովկասը պիտի յատկացնէր դպրոցի հա-
մար: Թիֆլիսը տուած էր իր լուծան: Կովկասի միւս
քաղաքները՝ Բաթումը, Երևանը, Քութայիսը, իրենց
աղքատիկ բիւջէով, կրցան մասնակցիլ որը երկու
հազար ռուբլիի, որը տասը հազար ռուբլիի օժանդա-
կութեամբ:

Կը մնար Բապուն, որ կարող էր մեծապէս օգնել

ձեռնարկին, շնորհիւ իր նաւթային հարստութիւններուն: Բացի քաղաքային վարչութեանէն, Բազուի մէջ կը գործէր և նաւթարդիւնարերողներու վարչութիւնը: Առաջինը իր ոռոս քաղաքացիութով կը գտնուէր թաթարներու ազդեցութեան տակ, մինչդէռ երկրորդի մէջ՝ կը գերիշխէին հայերը:

Պէտք է ըսել, որ Փոխարքայ Վորոնցով-Դաշկովը կողմնակից կը կռիւնքի մէջ լարձրագոյն զարգացի հաստատման: Եւ այդ պատճառով, ապատօրէն ձեռնարկեցինք միջոցներու հայթայթման. ինչ որ մեծապէս պիտի զիւրացնէր մեր գործը՝ կեդրոնէն իրաւունք ստանալու, քանի որ ունենալով մեր զրամագլուխը, պիտի չծանրանայինք ոռոսական գանձարկղի բիւջէին վրայ:

Որոշեցինք Երթալ Բազու:

Քաղաքային վարչութեան կողմէն պնացինք Երեք հոգի. և իբրեւ քաղաքացիութ, հայազգի իշխան Թումանովը՝ ոռոսական «Նաւոյէ Օբոզքեմիէ» թերթի խմբագիրը և վրացի Գոստան՝ վրացական «Վերածնունդ» թերթի խմբագիրը:

Բազուի մէջ մեզ ցոյց տուին լաւ բնդունելութիւն: Կայարան չին եկած մեզ զիմաւորելու քաղաքացիութը և քանի մը պատգամաւորներ:

Այդ ժամանակ, Բազուի մէջ մեծ դեր կը խաղար իմ եղբայրս՝ Կոստանդին Պատիսեանը, որ նախագահն էր Բազուի Տէխնիքական Միութեան, հայոց Բարեկործական ընկերութեան և քաղաքային ինքնավարութեան անդամ: Անոր միջոցով ծանօթացայ տեղական հայ մտաւորականներու և անոնց տրամադրութիւններուն հետ:

Շուտով սկսանք մեր այցելութիւնները: Ամէնէն առաջ տեսակցեցանք քաղաքային ինքնավարութեան անդամ՝ Հաճի Զէյնայ Արդույ Թաղիւի հետ, որուն ազգեկցութիւնը շատ մեծ էր քաղաքի բոլոր գործերու վրայ: Թաղիւի հասարակ քարտաշէն, իր բնական խելքի շնորհիւ, դարձած էր Բազուի ամէնէն հարուստ մարդը և ամէնէն ազգեցիկը: Իր հարստութիւնը կը ծառայեցնէր բարեկործութիւններու Հիմնած էր կերպասի գործարան մը և իր գործունէութեան համար ստացած էր սոսկ տնտեսութեան կոյմէ քաղաքացիական ժեներալի աստիճան: Ամուսնացած էր շատ պեղեցիկ, երիտասարդ և յաւ կրթուած թրքո-հիւ մը հետ: Գիտէինք, որ տոանց Թաղիւի համաձայնութեան, պիտի շկրնանք յաջողիլ քաղաքային ինքնավարութեան մէջ:

Թաղիւի, մեր գալուստի միտքը, մեզ հրաւիրեց ճաշի իսկ երեկոյեան, նշանակուած էր քաղաքային ինքնավարութեան ժողով: Ճաշի հրաւիրուած էին և՛ ինքնավարութեան բոլոր անդամները, շուրջ 70 հոգի: Մեզ զիմաւորեցին պատուոյ ճասերով: Եւ պատասխանեցի իրենց շնորհակալութեամբ և պարգաւանեցի մեր գալուստը: Թաղիւի վերելու և երկու խօսքով բաւ:

«Ձեր ձեռնարկած գործը մօտ է մեր սիրտին: Մենք կը յատկացնենք ձեզ 400.000 ուրլի»:

Կեցցենք տարաքիտակ, Թաղիւի նստեցաւ:

Շատ բնորոշ երևոյթ մըն էր այս: Դեռ ինքնավարութեան նիստը չդաւարուած՝ մասնաւոր ճաշի մը ընթացքին, մէկ մարդ կը կարգադրէր խնդիրը:

Երեկոյեան պնացինք նիստի: Քաղաքացիութիւն,

րանայով ժողովրդ, ներկայացուց մեր առաջարկը: Ես
ճառ մը արտասանեցի: Թաղիւնը՝ խօսք առնելով՝ ա-
ռաջարկեց ժողովին յատկացնել Թիֆլիսի պոլիտեխ-
նիկումի համար 400,000 ուրլի: Միաձայնութեամբ
և առանց միտքերու փոխանակութեան, ընդուն-
եցաւ Թաղիւնի առաջարկը:

Միւս օրը, նոյն խնդիրը գրել էինք արդէն նաւթ-
արդիւնաբերողներու ընկերութեան առջև: Այստեղ
մեծ ազդեցութիւն ունէին եղբայրք Ղուկասեան-
ները: Քանի մը ճառերէ ետք, այս հարցին ալ որոշ-
եցաւ տրամադրել մեզ պոլիտեխնիկումի համար
400,000 ուրլի: Այսպիսով, մեր նպատակները կ'ի-
րաւործուէին: Բազում լայնօրէն կ'աջակցէր մեզի:

Որոշեցինք անձամբ ներկայանալ Թաղիւնին և
չնորհակալութիւն յայտնել իրեն՝ իր աջակցութեան
համար: Թաղիւն մեզ շատ սիրալիր ընդունեց և քիչ
յետոյ խնդրեց ինձ անցնել իր առանձնասենեակը՝
զէմ գիմաց խօսելու համար:

Այստեղ պէտք է պատմեմ շատ բնորոշ մէկ
փաստ: Թաղիւնը ունէր սան մը, որ իր հաշուով սովո-
րած էր ճարտարագիտութիւն: Սանի անունն էր Բե-
րութով: Երիտասարդ ճարտարապետի և Թաղիւնի
նոյնպէս երիտասարդ կնոջ միջև սկսեց լին մտեր-
մական յարաբերութիւններ: Մերունի Թաղիւնը կա-
տուրէր իր ու պատու իրեր իր ծառաներուն՝ Բերու-
թովի այցելութեան ժամանակ՝ կապել զայն և լաւ մը
ծեծել: Մտաւները այդպէս ալ բրած էին. բայց գործը
շատով յայտնի էր դարձեր քաղաքի մէջ և Թաղիւնը
կանչուէր իր դատական պատասխանատուութեան:
Չնայած իր 70 տարուան հասակին, չնայած իր գոր-

ծերուն և ապղկցաթեան, զտատարանր վճուեց լանտարկէլ Թաղիւր:

Իր առանձնասենեակի մէջ, Թաղիւր խնդրեց ինձ անմիջապէս հետադրել Փոխարքային, թէ ինք՝ Թաղիւր՝ մեծապէս աջակցած է պոլիտեխնիկոմի գործին: Ան գիտէր, որ Փոխարքան կողմնակից է բարձր դպրոցի կառուցման և կ'ուզէր այդ միջոցով անոր համակրանքը շահիլ: Յետոյ, Թաղիւր ի միջի այլոց ըսաւ, որ կ'ուզենար Փոխարքայի միջամտութիւնը ցարի առաջ՝ իր վրայ դրած պատիժը վերացրնելու համար:

Թիֆլիս հասնելուս պէս, խնդրեցի Փոխարքայէն, որ խնդրէ ցարի աջակցութիւնը և ծերունի Թաղիւր ապատեցաւ բանտարկութեան պատիժէն:

Մենք արդէն ունէինք մէկ միլիոնէ աւելի դրամ, որ կ'ընդդրէին նաեւ քաղաքային հողերու վաճառքէն ստացուած հասոյթները: Պէտք էր այժմ ստանալ ցարի համաձայնութիւնը և որոշել քաղաքի մէջ դպրոցի տեղը:

Վերջին հարցը առաջին իսկ օրէն առաջ բերաւ ծայրայեղ ազգային կիրքեր: Քաղաքային վարչութեան յատկացուցած հողամասը կը գտնուէր Հուլաբարի մէջ, ուր կը բնակէին հայերը: Այս հողը քաղաքի բոլորային մասին մէջ էր: Վրաց ազնուականութիւնը կը յատկացնէր ուրիշ հողամաս մը, նոյնպէս 200 հեկտար, բայց քաղաքի ցած մասին մէջ: Երկու կողմերն ալ, թեր ուղի մ պատճառաբանութիւններ կը բերէին: Հասարակական միլիտարտը թունաւորուած էր: Հասարակական գործիչները, մամուլը, ժողովուրդը ամբողջ թափով և կիրքով կը մասնակցէին վէճին:

Ամիսներ չարու նակ, միտքերը գրադած էին այս
հարցով: Բազու ն է. Քութաշիսը նոյնպէս խառնուե-
ցան վէճին է. հարցը կամաց-կամաց դարձաւ հայ-
վրացական ընդհարումներու խնդիր:

Սնդիրը վերջնականապէս պիտի որոշէր Փոխար-
քան: Ան կազմեց 16 հոգիէ բաղկացած յանձնաժողով
մը, տնտեսականութեամբ գիտնականներու է. բարձր
պաշտօնեաներու: Յանձնաժողովը լայնօրէն պիտի
ուսումնասիրէր խնդիրը և իր կարծիքը յայտնէր Փո-
խարքային: Յանձնաժողովը քննեց խնդիրը՝ ի նկատի
առնելով տեղի երկրաբանական վիճակը, քամիներու
ուղղութիւնը, խոնաւութիւնը, հաղորդակցական
միջոցները, կարծես թէ կ'որոշուէր պետական նշա-
նակութիւն ունեցող կարեւոր հարց մը:

Քաղաքային հողամասը իր պաշտպաններն ու-
նեցաւ յանձինս գիտնականներու և Բազուի քաղա-
քային պործիչներու և որոշուեցաւ պոլիտեխնիկոմը
կառուցանել քաղաքային հողամասի վրայ, այսինքն՝
հայկական թաղին մէջ. առ այդ, հայ-վրացական յա-
րաբերութիւնները երկար ժամանակ մնացին լար-
ւած:

Կը մնար վերջին խնդիրը՝ ցարի հաւանութիւնը:

Քաղաքային խորհուրդի որոշումով, ևս մեկնեցի
Փեթերպուրգ՝ տանելով ինձ հետ քանի մը դիմում-
ներ: Առաջինը՝ բարձրագոյն դպրոցի գիմումն էր.
Երկրորդը՝ պատուային ինքնավարութիւններու
խնդիրը, որու մասին յիշատակեցի նախորդ գլուխի
մէջ. երրորդը կը վերաբերէր երդուեալ պատու որնե-
րու հաստատման իսկ շորրորդը՝ մեծ ծամբու չինու-
թեան խնդիրն էր: Ծամբան Կովկասեան լեռնաշղ-
թ-

Թայլն անցնելով, պիտի միացնէր Թիֆլիսը Վլադիկաւկազին, և պիտի ունենար 20 վերստ երկարու—
թեամբ գետնուղի մը, որով 24 ժամուան փոխարէն՝
Վլադիկաւկազ կարելի պիտի ըլլար երթալ ընդամէնը
չորս ժամուան ընթացքին:

Հետս առնելով բոլոր վաւերաթղթերը և ունե—
նալով Փոխարքայի համակրանքը բոլոր խնդիրներու
հանդէպ, մեծ հաւատքով ճամբայ ելայ ղէպի Փեթեր—
պուրգ:

Նախարարներու խորհրդի նախապահը այդ ժա—
մանակ Ստոլիպինն էր, որ յետոյ սպաննուեցաւ յե—
ղափոխական—պրովոկատորի մը ձեռքով: Ստոլիպինը
ինձ ընդունեց լաւական սառն: Պէտք է ըսել, որ
Ստոլիպինի և Փոխարքայ Վորոնցով—Դաշկովի յա—
րաբերութիւնները նոյնպէս սառն էին: Ստոլիպինը
ըսաւ, թէ Փոխարքան կոպկասի մէջ որդեկրած է շատ
մեղմ քաղաքականութիւն մը և թէ բոլոր խնդիրնե—
րու շուրջ անմիջականօրէն դիմումներ կ'ընէ ցարին:
Ստոլիպինը ինձ կը նայէր որպէս այնպիսի երկրէ մը
եկած պատգամաւորի, որ իրեն լրիւ կերպով չի հպա—
տակիր: Հսելով իմ դիմումները, ան ըսաւ.

«Իր գալմանամ, պրն. Թիֆլիսի քաղաքագր—
լուխ, որ նման հարցերով դուք ինձ մօտ էք եկած:
Կովկասի մէջ դուք ունիք մէկը, որ ցարի պէս բան
մըն է ձեզ համար: Ան կրնար վճիռներ կայացնել
այս բոլոր խնդիրներու մասին»:

Քիչ մը լռութենէն ետք, աւելցուց.

«Կոմսը ինձ գրած է այդ բոլորի վերաբերեալ՝
յայտնելով ինձ միաժամանակ եւ ձեր գալու մա—
սին: Ինչ կը վերաբերի բարձրագոյն դպրոցին, ես

կազմած եմ յատուկ յանձնախումբ մը նախարար-
ներու օգնականներէն, նախագահութեամբ՝ լու-
սաւորութեան նախարար Կասսոյի: Հոն դուրս կ'ը-
նէի ձեր գեկուցումը: Որպէս ներքին գործերու
նախարարութեան ներկայացուցիչ, յանձնա-
խումբի աշխատանքներուն պիտի մասնակցէր ուս-
տիկանական դեպարտամենտի պետ Զուէր Գու-
ւառական ինքնավարութիւններու համար դրա-
կան որոշում կայացնելը կը գտնեմ վաղաժամ,
որովհետեւ Կովկաս յեղափոխական եռուզեռի մէջ
է եւ անոնք պիտի դառնան յեղափոխութեան օ-
ճախներ: Երդուեալ դատաւորներու հաստա-
տումը Կովկասի մէջ չեմ գտներ նպատակայար-
մար: Հայ դատաւորը պիտի պաշտպանէ հայը,
վրացին՝ վրացին, իսկ թուրք դատաւորը՝ թուրքը:
Մնաց երկարուղագծի խնդիրը: Ինձ կը քուի, քէ,
յամենայն դէպս շուտ գլուխ գալիք գործ չէ այդ:
Գիտէ՛ք, որ հիմա հերթը Սեւծովեան երկաթու-
ղագծի կառուցմանն է: Հոն մեծ իշխանները ունին
կալուածքներ եւ շահագրգռուած են շուտափոյթ
կերպով լուծելու այդ խնդիրը: Պարզ է, որ դուրս
պիտի չյաջողիք ձեր այս ծրագրի մէջ»:

*Հսկով նախարարներու խորհրդի նախագահին
ստոն դատողութիւնները իմ բոլոր դիմումներու
մասին, պատասխանեցի, թէ ես պիտի աշխատիմ լուրջ
տուեալներով ապացուցանել, որ Կովկասի ժողո-
վորդը միանգամայն հասունցած է բարենորոգում-
ներու համար:*

Ստոյլիպինը ինձ առաջարկեց իրեն թողուլ բոլոր

գրութիւնները, որպէսզի իրենք քննութեան առնեն յարուցած խնդիրները:

Գիտէի, որ Փեթերպուրկի մէջ ինձ կը սպասէր ծանր, անհասարակ պայքար: Յոյսս կոմս Վորոնցով-Դաշկովի ծանօթութիւններն էին եւ իր բարեկամական նամակները, ուղղուած նախարարներու խորհրդի նախկին նախագահ՝ կոմս Վիտտէին եւ Ֆի-նանսներու նախարար Կոկովցեւին:

Առաջին այցելութիւնս ըրի Վիտտէին, որ 1906 թուին Ռուսաստանին տուաւ առաջին սահմանադրութիւնը եւ որ ամենահզօր իշխողն էր այն ժամանակուան Ռուսաստանի: Վիտտէն այժմ մոռցուած էր կարծես, սակայն մտերիմ էր ցարին ինչպէս եւ Վորոնցով-Դաշկովին, որովհետեւ երկուքն ալ նախարարներ էին եղած ոչ միայն իր, այլեւ իր հօր՝ Աղեքսանդր Գիթազաւորութեան օրօք: Վիտտէն եւ Վորոնցով-Դաշկովը կը կազմէին ռուս բիւրոկրատիի ազատասէր թելը:

Վիտտէն զիս ընդունեց զանգատներով, որ այսօրուան իշխանութիւնը երկիրը կը տանի ղէպի յետադիմական կարգեր եւ կը նպաստէ երկրի յեղափոխական տարրերու զարգացման: Ինք՝ Վիտտէն՝ ոչ մէկ ազդեցութիւն ունի այսօրուան իշխանաւորներու վրայ, ապա եւ անգործ ինձ օգնելու որեւէ կերպ:

Երկրորդ այցելութիւնս եղաւ Կոկովցեւիին, որ Ստոլիպինի սպանութենէն ետք դարձաւ նախարարներու խորհրդի նախագահ: Կոկովցեւի ղէմ արտայայտուեցաւ Կովկասի բարձրագոյն զպրոցի ծրարագրին: Իր կարծիքով, ուսանողները ոչինչ կը սովորին: Զանոնք միայն կը հետաքրքրէ զպրոցի վկայա-

կանր: Ուրեմն, կարիք չկայ, որ մասնազէտ փրօֆեսորներ պրագին զասախօսութիւններով, երբ ուսանողութիւնը միեւնոյնն է, պիտի չլսէ զանոնք: Կովկասցիները միշտ կարող են, եթէ ցանկանան, Ռուսաստանի մէջ չարունակել իրենց բարձրագոյն կրթութիւնը:

Այստեղ ալ անյաջողութեան մատնուեցի: Վրճուցի պնայ Պետական Պորճրդի նախագահ՝ Գուչկովի մօտ, խնդրելու իր աջակցութիւնը՝ Ստոլիպինի վրայ ազդելու համար:

Գուչկովը առաջնորդն էր Պետական Պորճրդի ամենամեծ կուսակցութեան՝ Հոկտեմբերեանականներու, որ որպէս պահպանողական՝ կը պաշտպանէին Ստոլիպինը: Այդ կուսակցութիւնը բաղկացած էր մեծ կայրածատէրներէ և ունեւորներէ: Ինձ կը թուէր, թէ Գուչկովը պիտի կարողանայ ազդել Ստոլիպինի վրայ: Սակայն, Գուչկով ղէմ արտայայտուեցաւ գաւառական ինքնավարութիւններու հաստատման՝ պատճառարանելով, որ այդ ինքնավարութիւնները պիտի դառնան ազգային օճախներ և վտանգ պիտի հանդիսանան Ռուսաստանի ամբողջութեան պաշտպանին:

Գուչկովը այսօր Փարիզ է և իր ուժերու ներածին չափ կը գործէ բոլշևիկներու դէմ՝ փոքրիկ զբօսյկներ հրատարակելով:

Քիչ մը մանրամասնօրէն կանգ առի այն ժամանակուան Ռուսաստանի իշխանաւորներու առարկութիւններու և կարծիքներու վրայ, որպէսզի ցոյց տամ, թէ ինչպէս կառավարութիւնը իր կոյր ու յետագէտ քաղաքականութեամբ կը նպաստէր յեղափոխա-

կան տրամադրութիւններու պարզացման և աճման։
Ոստիկանութիւնը, ժանտարմերիան, զօրքը և Երկրի
մութ ու ժերը, համախմբուած «ոռւս ժողովուրդի
միութեան» մէջ, իր յենարանը կը կազմէին։

Հետագայ դէպքերը ցոյց տուին որ այդ ուժերը
մատր մատի չգարկին 1917 թուին՝ փրկելու համար
թաղաւորն ու զահր։

Այսպիսով, կառավարական շրջանակներու մէջ
ևս պաշտպանութիւն չգտայ։

Որոշեցի զխմումներ ընել Պետական Դումայի
ձախակողմեան կուսակցութիւններու պետերուն և
ազդեցիկ թերթերու խմբագիրներուն։ Տեսնուեցայ
յայտնի փրոֆեսոր Կովալեւսկիի և Միլիկովի հետ։
Պետական Դումայի մէջ, ձախ հոսանքները անվերջ
պայքար կը մղէին կառավարութեան դէմ՝ մեր նոյն
սկզբունքներու համար։ Բայց ապարդիւն։ Անոնք ևս
կ'ուզէին մամուլի ու խօսքի ազատութեան միջոցով
գործունէութեան կանչել Երկրի ազատասէր տարրե-
րը։ Բայց կառավարութեան ակունջները խույ՛լին
նրանց ձայների հանդէպ։ Ստոլիպինը կ'ըսէր անոնց-

«Դուք կ'ուզէք մեծ փլուզումներ. մենք կ'ու-
զենք մեծ Ռուսաստան»։

«Զէք վախեցներ», — կ'ըսէր այն պատգամա-
ւորներուն, որոնք ցոյց կու տային Երկրի մէջ ծայր
առաջ զի պաշտական անբաւականութիւնները։
Ահաբեկումներու և սպանութիւններու դէմ ան կը
պայքարէր կախաղաններով։ Այս վերջինները այնպէս
կը գործէին, որ Պետական Դումայի մէջ մէկը անոնց
անունը դրած էր «Ստոլիպինեան փողկապներ»։

Ես կը տեսնէի այդ բոլորը, բայց ի՞նչ կարող էի

րնել: Քաղաքացիութիւն հանգամանքը կը ստիպէր ինձ օրինական ճամբաներով ընթանալ եւ օրինական ձեւերով իշխանութեան հասկցնել ժողովուրդի պահանջները: Եւ ուրիշ ճամբայ չունէի, բայց եթէ իշխանութեան ճամբան, շնայած որ լաւ կը ճանչնայի այդ յետադէմ իշխանութիւնը եւ ատելութեամբ յցուած էի անոր հանդէպ:

Փեթերպուրգ հասնելուս մէկ շաբաթ ետք, հրաւիր ստացայ ներկայանալու նախարարներու օգնականներու նիստին, որուն կը նախագահէր յուսարտութեան նախարար Կասսան, ծագումով յոյն:

Նախքան այդ ժողովին պնայս, այցելութիւն տուի մեծ իշխան Նիկոլայ Միխայլովիչին, Կովկասի նախկին Փոխարքայի որդուն, որ Ռուսաստանի մէջ յայտնի էր որպէս լաւ պատմաբան եւ որպէս կրթութեամբ ազատասէր մեծ իշխան: 1919ին, բոլշեւիկները գինք ալ զնդակահարեցին: Մեծ իշխանը կը ճանչնար հայրս եւ մեր ամբողջ ընտանիքը: Հաճոյքով լսեց խնդիրքս, բայց ըսաւ, որ ոչինչ կարող է ընել:

Զեռքը պարզելով դէպի Զմեռային Պալատը, ուր կ'ապրէր ցարը, մեծ իշխանն ըսաւ.

«Այնտեղ ինձ լսող չկայ: Զիս չեմ ալ սիրեր: Ես կը սիրեմ Կովկասը. այնտեղ եմ անցուցեր մանկութիւնս ու յաճախ կ'երթամ Կովկաս: Բայց ի՞նչ կարող եմ ընել»:

Մեծ իշխանը 1916ին ցարին զգուշացուցեր էր, թէ ի՞նչ մեծ վտանգի է ենթակայ գահն ու թագաւորի

ամբողջ տոհմը. բայց պատասխանի փոխարեն՝ ցարը աքսորած էր զինք Փեթերպուրգին:

Այսպես, ամեն տեղ անյաջողութեան հանդիպելով, զնացի նախարարներու օգնականներու նիստին՝ գեկու ցանկիւ համար, թէ Քիֆլիսը կարիքը ունի բարձրագոյն դպրոցի, որուն համար կառավարութենէն ոչ մէկ սենթ զրամ կը պահանջէ: Զիս հրաւիրած էին ժողովին մէկ ժամ առաջ: Զիս ընդունեց լուսաւորութեան նախարար Կասսոն, ցարի ամենայնտաղէմ աստիճանաւորներէն մէկը: Ես գեկուցեցի իրեն: Տոյց տուի, որ Կովկասը կարիքը ունի մասնագիտական բարձր դպրոցի մը բացման:

Կասսոն ինձ պատասխանեց, թէ ինք ծանօթ է խնդրին. թէ՛ Փոխարքան զրեւ է իրեն արդէն այդ մասին. թէ՛ ժողովին պիտի մասնակցին բոլոր նախարարութիւնները և թէ՛ ինք նախքան իր կարծիքն ինձ յայտնելը՝ կ'ուզէր բոլորի կարծիքներն իմանալ:

Ուղիղ ժամը իննին պիս կանչեցին ժողովի: Կլոր մեծ սեղանի շուրջ նստած էին մօտ 15 հոգի, նախարարներու օգնականներ, մինակ կամ գեւարտամենտներու վարիչներու ընկերակցութեամբ: Իրենց ձեռական հագուստներով, սեղմ կոճկուած, թղթապանակները առաջները դրած, բոլորը նստած էին լուս և յուրջ: Ինձ առաջարկեցին տեղ գրաւել Փոխարքայի Փեթերպուրգի ներկայացուցիչին քով, որ պիտի խօսէր Փոխարքայի կողմէն:

Ժողովը բացաւ Կասսոն՝ յայտարարելով, թէ օրակարգի միակ հարցը Կովկասի բարձրագոյն դպրոցի հարցն է: Առաջին խօսքը տրուեցաւ Փոխարքայի ներկայացուցիչին, որ մի քանի խօսքով ներկա-

յացուց Փոխարքայի դրական կարծիքը այս խնդրի մասին՝ տւելցնելով, որ Կովկասն ունի նիւթական միջոցներ և նախարարներու խորհուրդին կը մնայ, ուրեմն, որոշել և ստանալ ցարի համաձայնութիւնը միայն:

Երկրորդ խօսքը տրուեցաւ ինձ: Մանրամասն կանգ առի Կովկասի մէջ պոլիտեխնիկում ունենալու անհրաժեշտութեան վրայ, ոչ միայն անոր համար որ Կովկասը հարուստ է նաւթով, մանկանկով և այլ հանքերով, ոչ միայն անոր համար որ Կովկասը կարող է ինք հոգալ իր բարձրագոյն դպրոցի բոլոր ծախքերը, այլև անոր համար որ Կովկասցիք Ռուսաստան գալով՝ կ'իյնան կլիմայական տարբեր պայմաններու մէջ և կը հիւանդանան (թոքախտը աւերներ կը գործէր):

Իմ ճառէն ետք, նախագահը առաջարկեց ներկայներուն յայտնել իրենց նախարարութիւններու տեսակէտերը: Առաջին խօսքն առաւ ներքին գործոց նախարարութեան ներկայացուցիչը՝ ռուսականութեան ղեկավարամեծնաթ պետ՝ Զուեւր: Ներքին գործոց նախարարը ինքը Ստոլիպինն էր, որ միեւնոյն ժամանակ նախարարներու խորհուրդի նախագահն էր: Զուեւր խնդրին մօտեցաւ ռուսականական և երկրի ապահովութեան տեսակէտէն: Ան ըսաւ, որ վիճակագրութիւնը ցոյց կու տայ, թէ ամբողջ Ռուսաստանի մէջ յեղափոխական ուսանողութեան մեծ մասը կը կազմեն Կովկասցիները: Այսպիսի պարագաներուն, Կովկասի մէջ յատուկ դպրոց բանալը պիտի ծառայէր յեղափոխական նպատակներու և պիտի դժուարացնէր երկրի ապահովութեան գործը: «Նեւր-

քիմ գործոց նախարարութիւնը, *վերջացուց ան*, դէմ է Թիֆլիսի մէջ բարձրագոյն դպրոց բանալու ծրագրին»:

Միւս նախարարութիւններու ներկայացուցիչներն ալ տառնց պատահաւորանելու զգամ արտայայտուեցան: Միայն կոմս Իգնատևը՝ հողագործութեան նախարարութեան ներկայացուցիչը՝ ի նպաստ կոմկոսի խօսեցաւ: Ան առաջ բերաւ Կոմկոսի հողագործական իւրայատուկ պայմանները, ուր կը բուսնին բրինձ, բամպակ, թութուն եւ պտղատու ծառեր: Մեր խնդիրքը մերժուեցաւ:

Վերադարձայ Թիֆլիս, Փեթերպուրգի մէջ կարգադրելէ ետք տնտեսական քանի մը աննշան խնդիրներ:

Զեկուցեցի Քաղաքային Խորհրդին՝ Փեթերպուրգի մէջ կատարած աշխատանքներու մասին: Զեկուցեցի եւ՝ Փոխարքային: Կոմս Վսրոնցով-Դաշկովը բռաւ. «Կասսոն մեծ նամբու վրայի աշխատողներէն է»:

Ի՞նչ պէտք է ընել: Երկար մտածելէ ետք, վճուեցի նորէն դիմել Փոխարքային: Իրեն բսի, որ Կոմկոսի ժողովուրդը գիտէ, թէ Փոխարքան կողմնակից է պոլիտեխնիկոս մի բացման եւ սրպէսցի իշխանութեան վարկը չիցնայ ժողովուրդի աչքին, պէտք է որ Փոխարքան անձամբ դիմէ ցարին եւ ստանայ անոր թոյլտուութիւնը: Փոխարքան համաձայնեցաւ ինձ հետ: Խոստացաւ Ղլիմի մէջ հանդիպել ցարին եւ անձամբ խնդրել անոր համաձայնութիւնը:

Արդպէս ալ եղաւ: 1913 Սեպտեմբերին, Փոխարքան Ղլիմէն բերաւ սոյիտեխնիկոս մի բացման իրա-

ուներ: Թիֆլիսը հանդիսաւոր ընդունելութիւն
ըրաւ Փոխարքային: Եւ հաս մը խօսեցայ՝ բարի գա-
լուստ ըսելով: Օրը սարսափելի անձրեւային էր: Ամ-
բողջ վեց ժամ սպասեցինք իր գալուն: Մըսեցի եւ կէս
տարի չարու նսկ հիւանդ եղայ:

Շէնքը սկսաւ կառուցուիլ: Բայց մէկ տարի ետք,
փրթաւ մեծ պատերազմը եւ շինութիւնը յետաձգ-
ւեցաւ:

Յետոյ տեղի ունեցաւ յեղափոխութիւնը. կազ-
մուեցան կոմկասեան հանրապետութիւնները եւ
Թիֆլիսի մէջ բացուեցան երկու համալսարան եւ մէկ
պոլիտեխնիկում:

Բազում մէջ նոյնպէս բացուեցաւ մէկ համալսա-
րան. իսկ Հայաստանի Այլախառնոյրապոյ իրաւաբան
մէջ բացուեցաւ հայ անդրանիկ համալսարանը, որուն
վարիչը դարձաւ իմ մօրեղբայրս՝ փրոֆ. Ղամբարեա-
նը: Եւ ներկայ էի այդ համալսարանի բացման, ար-
դէն որպէս ներկայացուցիչ Հայաստանի Հանրապե-
տութեան:

Երբուհայ գտտաւ որնեքու խնդիրն ալ իրաւա-
նացաւ կոմկասեան ժողովուրդներու անկախութեան
օրերուն: Իսկ երկաթուղագիծի հարցը դեռ մինչեւ
այսօր ալ կը մնայ չլուծուած:

Այնուհետեւ, քանի մը անգամներ պաշի փեթեր-
պուրզ, բայց բոլորովին ուրիշ խնդիրներու համար:
Նոր հարցեր էին տապաւնիչ նկատուելի ընդհանուր պե-
տական նշանակութիւն ունեցող հարցեր, բայց սեր-
տօրէն կապուած Կոմկասի իրականութեան հետ: Այդ
հարցերը այնքան կտրուկ չեն, որ կ'անդրադարձան
անոնց առանձին-առանձին:

Այսօր կը յիշատակեմ երկու ճամբորդութիւններս միայն զէպի Փեթերպուրգ Մէկը 1913ին, երբ Ռուսաստանը Հանդիսաւորապէս կը տօնէր Ռումանովների տան 300ամեակը. իսկ միւսը՝ քաղաքային զորքերով, որոս ընթացքին կ'աշխատէի ներքին զործոց նախարարի միջոցով հաստատել տալ կաթողիկոսի ընտրութիւնը:

300ամեակի տօնակատարութեան առթիւ ևս եղայ պալատի մէջ, ուր 2000 բարձրաստիճան պաշտօնեաներու համար պատրաստուած էր ճաշասեղան, որուն կը մասնակցէր և ցարի ամբողջ ընտանիքը: Նստած էի Բաթումի քաղաքապետին՝ իշխան Անդրոնիկովի կողքին: Ճաշէն ևտք, որպէս քաղցրեղէն բերին զեղձեր: Իշխանը, նախքան իր բաժինը վերցնելը, գննական աչքերով նայեց զեղձերուն: Պալատական սպասաւորը կարծելով, թէ իշխանը իր կեանքի մէջ զեղձ չէ տեսած, րասու «Աս զետնախնձոր չէ, սա զեղձ է»:

Երկրորդ անգամ, ինչպէս ըսի, Փեթերպուրգ զնացելը էի ի միջի այլոց հաստատել տալու համար կաթողիկոս Սուրենեանի ընտրութիւնը: Որպէս պատգամաւոր, իմ ձայնը տուած էի Գէորգ Սուրենեանին: Կաթողիկոսական թեկնածու կը եւ Պոլսի պատրիարք Օրմանեանը:

Էջմիածին՝ ընտրութիւններուն մասնակցելու համար մեկնելէս տուած՝ եղայ Փոխարքայի մօտ, որ ինձ խնդրեց յայտնել, Եթէ պաղտնիք չէ, թէ ո՞րն է երկուքէն իմ թեկնածուն: Ես և իմ ընկերներս այդ առթիւ պաղտնիք չունէինք և պարզօրէն պաշտպանեցինք Սուրենեանի թեկնածութիւնը: Յայտնեցի Փո-

խարժային իմ որոշումը: Ան իր հաւանութիւնը տուաւ Այն ժամանակ, հարցուցի, թէ ինչո՞ւ է կոմսը դէմ Օրմանեանի թեկնածութեան: Փոխարքան պատասխանեց, որ Սուրենեանը ուսաստան է, կը ճանչնայ մեզ, մեր յեզուս, պաշտպանականներու թեկնածուն է, որոնց կը ճանչնանք. իսկ Օրմանեանը թրքական տիպի խորամանկ դիւանագէտ մըն է, որմէ կարելի է յրջօրէն վախնայ:

Ընտրուեցաւ Սուրենեանը: Բայց Փեթերպուրգի իշխանութիւնը կը տատանէր հաստատել այդ ընտրութիւնը, որովհետեւ Սուրենեանը աւելցած էր պաշտպանականներու ձայներով եւ կարող էր գործի մէջ դառնալ դաշնակցականներու քաղաքականութեան ջահակիրը:

Սուրենեան դարձաւ հաստատարիմ կաթողիկոս: Կանգնած մնաց իր բարձրութեան վրայ մեր անկախութեան օրերուն եւ բոլշեւիկեան իշխանութեան հալածանքներու ժամանակ:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ԿՈՎԿԱՍՐ՝ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽՈՐԵԱԿԻՆ՝*

*Կովկասի ժողովուրդները, մասնաւորապէս
աստճաւոր տարրերը, յանձին մասնաւորապէս թեան
և կուսակցական գործիչներու, կ'ապրէին երկու
ձևի պաղափարներով: Ոմանք, որպէս Ռուսաստանի
քաղաքացիներ, կ'ապրած էին մշակոյթին և
մասնաւորապէս թեան, ինչպէս որ կ'ապրած էին և
իրենց ազգային պաղափարներուն: Ոմանք ալ կ'ապ-
րէին միայն իրենց ազգային խելայներով, ի նկատի
չառնելով պետական ընդհանուր շահերը: Իմ գոր-
ծունէութեան ընթացքին, ևս պատկանած եմ առա-
ջին կարգի գործիչներուն:*

*Ռուս մշակոյթի ազդեցութիւնը, սոսական մեծ
քաղաքներու Փեթերպուրգի, Օդեսայի, Մոսկուայի,
Կիևի, Խարկովի մէջ ունեցած կտրուկ սոսա մասնաւոր-
ապէս թեան հետ, վերջապէս, չփութր կովկասեան և
սոսական քաղաքական կուսակցութիւններու հետ՝
կտրած էին Կովկասի երիտասարդութիւնը սոսա-
կան ազատ միտքին և կեանքին:*

Եթէ մեր տաճկահայ եղբայրները իրենց կրթու-

(*) Այս գլուխը իրիւս առումներէ բաժին չէ կտաւորուած յո-
շաքրութեան մէջ, այլ նկատի առնուած է իրիւս ինքնորոգ
գլուխին երկրորդ մասը:

Թիւնը կը ստանային հայկական կամ Ֆրանսական դպրոցներու մէջ, անոնք կ'ունենային հայկական կամ Լեւոնական մշակոյթ: Տաճկական մշակոյթ գոյութիւն չունէր: Ահա թէ ինչո՞ւ տաճկահայ գործիչները և մտաւորականները կտրուած էին թրքական կեանքէն: Հայ ժողովուրդը, Թուրքիոյ մէջ, բացի քանի մը բարձրատեսիճան պաշտօնեաներէ և փաճառականներէ, Լեւոնական էր անասելի բոնութեան թէ՛ բարոյապէս, թէ՛ տնտեսապէս և թէ Ֆիզիքապէս:

Ոչ մէկ համեմատութիւն կարելի է բնել թուրք և ուսս բոնութիւններու միջև: Ռուս կառավարութիւնը կանգնած էր միայն հայ ժողովուրդի ազգային մշակոյթի ճամբաներուն վրայ և կ'արգիլէր անոր բնական զարգացումը: Մինչդեռ թուրքերը կը սպառնային հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան: Բաւական է մտածանշէլ այն փաստը, որ ոչ մէկ ուսասանք կը ցանկար ապրիլ թրքական իշխանութեան տակ, իսկ իւրաքանչիւր տաճկահայ կը ձգտէր ղէպի Ռուստատան և այնտեղ կը պանէր աշխատանքի իսպաղ պայմանները:

Արդար լինելու համար պէտք է բռնեք, թէ ուստական բարձր մշակոյթը, լեզուն, ուսս կնոջ հմայքը կը տարածէին ուսական ազդեցութիւնը հայ քաղքենի և մտաւորական դասերուն մէջ, հանգամանք մը, որ կը փոխցնէր մեր տաճկահայ եղբայրները, որոնք այդ երևոյթին մէջ կը տեսնէին ապագայնաջման յուրջ նշաններ: Դեռ 1914ին, թրքահայ յայտնի գրագետ Զոհրապը ինձ իր վախը յայտնեց այդ առթիւ:

Հայ և վրացի երիտասարդութիւնը հազարներով

կը ստիպէր ուստական համայնարաններու և հարտարապիտական դպրոցներու մէջ: Հաւագոյն տարիքը, երբ կը կազմուի մարդու հոգեկան աշխարհը, երբ քաղաքական աշխարհահայեցողութեան ատաջին չիմքերը կը դրուին, մեր Լեւոնասարդութիւնը կ'անցնէր ուսական քաղաքներու մէջ, կը շփուէր ուսական յետախոսական միտքի ներկայացուցիչներու հետ և, բնականաբար, մեծապէս կ'ազդուէր ուսական գաղափարներէն: Եթէ կանգ առնենք մեր կուսակցութիւններու կազմաւորման պատմութեան վրայ, կը տեսնենք, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ծրագրապէս բոլորովին մօտիկ է ուսական սոցիալիստ-յեղափոխականներու կուսակցութեան: Եւ կային նոյնիսկ մարդիկ, որոնք միաժամանակ կ'անդամակցէին երկու կուսակցութիւններուն ալ:

Վրացական սոցիալ-դեմոկրատները 20 տարի չարունակ եղան ուսական սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցութեան մէկ մասը և միայն 1918ին բաժնուէցան անկէ՝ պատշաճ վրացական սոցիալ-դեմոկրատական առանձին կուսակցութիւն:

Նոյնը կարելի է բնէն հայ և վրացի սոցիալիստ-յեղափոխականներու մասին, որոնք տուր-տաճ էին ցարիզմը տապալելու և ուսական ընդհանուր ռազմական կարգեր մտցնելու գաղափարներով: Իրենչեւ 1917 թուականը, անոնք չէին մտածել նոյնիսկ բաժնուելու Խուսաւտանէն և կազմելու անկախ պետութիւններ: 1917ի Փետրուարեան և Հոկտեմբերեան յեղափոխութիւններն էին, որ իրենց ազգային սահմաններու մէջ մտցրին այդ խմբակցութիւնները:

Ընթերցողը ինչպէս կը տեսնէ, Կոմկոմի կուսակցութիւններու ծրագրային փոփոխութիւնները արդիւնք չեն առարկայական պայմաններու զարգացման եւ ժողովուրդի մշակութային վերելքին:

Անկախ պետութիւններու կազմաւորման գլուխին մէջ, մենք դեռ կ'անդրադառնանք այն հարցին, թէ ինչպէս լուրջեւ իկեան կուսակցութիւնը ծանր հարուած մը իջեցուց անկախ պետութիւններու գլխուն: Այստեղ կարեւոր է շեշտել այն հարցը, թէ ինչպէս վրաց սոցիալ-դեմոկրատները, որ կոչմանակից չեն մէկ կեդրոնաձիգ իշխանութեան, որ լսել իսկ չեն ուզեր անջատման մասին, որ կը մեղադրէին Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը սպառնալու թեան մէջ, մէկէն ի մէկ դարձան թթու ազգայնականներ եւ հանդիսացան իրենց ժողովուրդի ազատագրման ու անջատման սահմիրաները:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան քաղաքական միտքի փոփոխումը տրամաբանական հետեւանքն էր իր իսկ ծրագրի բնական զարգացման: Սակայն, ինչո՞ւ այսօր ան հակասութիւն վրաց սոցիալ-դեմոկրատներու մէջ: Պարզ էր մէկ բան. ա՛յն՝ որ տուեալ պայմաններու մէջ, երկու կուսակցութիւններն ալ լուսաւոյն միջոցը կը խորհէին ստեղծելու տանելի կացութիւն՝ ժողովրդական հանճարի ազատ զարգացման համար:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որպէս ժողովրդապետական բնկերվարական կուսակցութիւն, կը թուէր, թէ առաջին հերթին պիտի պայքարէր ոռոս միապետ-

տականութեան դէմ՝ տապալելու համար ցարական
գերիշխանութիւնը: Սակայն, կուսակցութեան առաջ
դրուած էր ազգային, կարեւոր ուրիշ հարց մը. այն է՝
Տաճկահայաստանի ազատագրութեան հարցը: Ռուս
պետութիւնը, որպէս զէպի հարաւ, զէպի Սև ծովը
ձգտող ուժ մը կը նկատուէր զաշնակից հայ ձգտում-
ներուն եւ հայկական շահերուն: Զէ^ո որ երկու հա-
րիւր տարի շարունակ Ռուսաստանը պատերազմած
էր տաճիկներու դէմ՝ միշտ յառաջանալով զէպի հա-
րաւ. չէ^ո որ ոռոսները իրենք գիրենք միշտ համարած
են «թուրքերու դարեւոր թշնամին»:

Հայ քաղաքական միտքը ապրած է շարունակ
երկրնտրանքներու մէջ թէ՛ ցարիզմի, թէ՛ ժամանա-
կաւոր կառավարութեան եւ թէ՛ այսօր խորհրդային
իշխանութեան օրերուն: Քաղաքական այդ երկրնտ-
րանքը եղած է մեզ համար ճակատագրական, ողբեր-
յական:

Թէ՛ մեծ պատերազմի նախօրեակին, թէ՛ Բալ-
կանեան պատերազմի ընթացքին, երբ Տաճկաստանը
կ'ենթարկուէր յուրջ հարուածներու, հայերը, յան-
ձինս իրենց հոգեւորականութեան եւ մտաւորական
շրջանակներու, դիմեցին Եւրոպային եւ Ռուսաստա-
նին՝ խնդրելով բարեկաւել տաճկահայ ժողովուրդի
կեանքի պայմանները: Այդ տրամադրութիւնները
որոշեցին կովկասահայերու գործելակերպը մեծ պա-
տերազմի ընթացքին, երբ 1914 Հոկտեմբերին, թուր-
քերը նախադարձակ եղան ոռոսներու վրայ:

Վրաց ժողովուրդը ուրիշ հոգերանութիւն ու-
նէր: Ան կապուած չէր Տաճկաստանի հետ որեւէ
խնդրով: Իր ներքին քաղաքական կեանքը կ'ընթա-

նար Լրկու ուղղութեամբ: Յեղափոխական միտքը կտպուած էր յեղափոխական շարժումներուն հետ, իսկ ազնուական դասը իր բախտը կապած էր ոտու ազնուականութեան եւ թագաւորական գահի բախտին: Երկու տարրերն ալ անտարրեր էին զկօի Բալկանեան պատերազմը, իսկ մեծ պատերազմի ժամանակ՝ իրենց տրամադրութիւնները չէր կարելի տարբերել իրենց սուս բախտակիցներու տրամադրութիւններէն:

Կովկասի Երրորդ տարրին՝ Թաթարներուն համար, կեանքը լիովին տաճիկներու կողմն էր: Թրքական լեզուն, մշակոյթը, կրօնը եւ ցեղային ընդհանուր կապերը քաղաքականօրէն կը միացնէին Թաթարները տաճիկներու հետ: Թաթար փոքրաթիւ մտաւորականութիւնը հոգեպէս կապուած էր տաճական մշակոյթին, շնայած որ իր կրթութիւնը ստացած էր սուսական համալսարաններու մէջ: Ռուսական ազդեցութիւնը անոր մէջ կ'երեւար միայն արտաքնապէս: Թաթար մտաւորականութիւնը ոչ մէկ ազդեցութիւն ունէր իր ժողովուրդի վրայ: Թաթար ժողովուրդը կը գտնուէր հոգեւորականութեան, խաներու եւ բեկերու ազդեցութեան ներքեւ: Տաճիկ քաղաքական շահերը լայն արձայանք կը գտնէին Թաթար ժողովուրդին մէջ: Բայց, ըստ իրենց սովորութեան, Թաթարները Երբեք չէին արտայայտեր իրենց միտքերը: մանաւանդ կը զգուշանային բոլորի բնոյթ կրող քայլերէ:

Ռուսական մամուլը զրեթէ չէր զբաղեր իրենցմով, իսկ Կովկասի միւս տարրերը տեղեակ չէին անոնց իսկական ձգտումներուն:

Պաշտօնիս բերումով, առիթ կ'ունենայի յաճախ չփուլելու Թիֆլիսի թաթար ազգարնակչութեան հետ, որուն թիւը կը հասնէր հինգ հազարի: Կը հանդիպէի թուրք մտաւորականներու եւ Շէյխ Իւլ-Իսլամի հետ: Պէտք է բռնեմ, որ անոնք կ'ընդունէին զիս մեծ յարգանքներով եւ պատիւներով: Այդ վերաբերմունքը դէպի ինձ երբեք չփոխեցին, զոնէ իրենց արտաքին արտայայտութիւններու մէջ:

Չնայած որ միեւնոյն Թիֆլիս քաղաքի մէջ կ'ապրէին կողք կողքի երեք ժողովուրդներ, երեքն ալ բաշտած էին իրենց ազգային պատեաններու մէջ եւ միայն առեւտրական որոշ գործերն առիթ կու տային արտաքին յարաբերութիւններ պահպանելու միմեանց հետ: Որեւէ լուրջ գործ չէր ձեռնարկուէր երեք տարրերու նախաձեռնութեամբ կամ մասնակցութեամբ: Որինակ. դրամատունները կա՛մ գուտ հայկական էին, կա՛մ գուտ վրացական: Հայերը չէին կարողար վրացական թերթեր. վրացիները չէին կարողար հայկական թերթեր. իսկ թուրքերը կ'անտեսէին երկուքն ալ: Հայերէ շատեր կը խօսէին վրացերէն, իսկ վրացիները չգիտէին հայերէն:

Ռուս ազգարնակչութիւնը բաղկացած էր պաշտօնեայ գտաւն: Ռուսական հաստատութիւնները՝ թերթերը, ակումբները, դպրոցները՝ հաւասարապէս կը քաշէին ե՛ւ հայերը, ե՛ւ վրացիները, ե՛ւ թուրքերը:

Ռուս եկեղեցին պետական հաստատութիւն մըն էր, որմէ կը խորշէին վրացիները: Հայ եկեղեցին ազգային հիմնարկութիւն մըն էր, անկախ ոռուս պետական եկեղեցիէն: Այդ իսկ պատճառով, հայ գործիչները, կուսակցականները, մտաւորականութիւնը

ազգային—հասարակական խնդիրներով կր դիմելին
Առաջնորդ տրան կամ թեմական Առաջնորդին:

Այսպէս, կեանքը կ'ընթանաւ տարբեր հուներով:
Իւրաքանչիւր ժողովուրդ ունէր իր հոգերը, մտա-
ծումները և ծրագիրները, երբ հարցը կը վերաբերէր
իր ազգային գաղտին: Սակայն, որպէս ընդհանուր եր-
կրքի քաղաքացիներ, բոլորն ալ մէկ տրամադրութիւն
ունէին, բոլորն ալ կը սպասէին մեծ փոփոխութիւն-
ներու: «Տիտը է այլեւս այսպէս ապրելի»: այս էր
բոլոր տրամադրութիւններու ընդհանուր յայտարա-
րը:

1905 թուականը ատեն մը թույլացուց որոսմիտ-
պետականութեան երկաթեայ կապանքները: Բայց,
այնուհետեւ, նորէն վերակազմուեցան յետադէմ ու-
ժերը և կապանքները նորէն ամրացան: «Նախ՝ ան-
դորքութիւն, ապա՝ բարեփոխումներ», — կ'ըսէին
որոս վարչապետները: Բայց տարիները կ'անցնէին:
1914ի Օգոստոսը կը մօտենար և անպարտութիւն
շկար տակաւին:

Ծանր էին այդ տարիները: Ժողովուրդը կը տես-
նէր, որ օրինական համբանները անպօր են իրեն բա-
ւարարութիւն տալու: Յեղափոխական թափն ու
եռանդը սպառած էին 1905—7 թուականներու ա-
պրտամարտութիւններու ընթացքին: Ժողովուրդը
կ'ապրէր գորշ կեանքի անիմաստ առօրեայով: Եւ
այդ՝ ոչ միայն Կովկասի, այլև ամբողջ Ռուսաստանի
մէջ:

Հայերն էին միայն, որ բացառութիւն կը կազմէին, որովհետեւ իրենց առաջ գրուած էր տաճկահայ բարենորոգումներու խնդիրը: Արդէն յիշեցի նախապէս, որ Բալկանեան պատերազմը ասպարէզ էր նետեր հարցեր, որոնք կապուած էին Տաճկաստանի հետ: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ր՝ 1912 Հոկտ. 2ին՝ Փոխարքայի միջոցով դիմեց «ամենագոթ կայսրին, որ իր բարձր միջամտութեամբ թեթեւցնէ թրքահայ կեանքի ծանր պայմանները»: Որպէս պատասխան իր այդ դիմումին, ինչպէս կը գրէր ինք՝ կաթողիկոսը, ստացած էր կայսերական կառավարութեան հաւտադրացումները, թէ հայկական դատը պիտի առնուի յուրջ ուշադրութեան եւ թէ՛ կառավարութիւնը պիտի գրադի հայ ժողովուրդի բախտով:

Ինչպէս յայտնի է, կաթողիկոսի դիմումէն ետք, տեղի ունեցաւ ղեւպաններու ժողովը Պոստյ մէջ, ուր սրբուեցաւ հայկական վիշալթներու համար նշանակել երկու բնդհանուր տեսուչներ: 1914 Յունուար 26ին, այդ պաշտօնին կանչուեցան Հոֆ եւ Վեստենենկ:

Եւ մօտիկ մասնակցութիւն ցոյց տուի կաթողիկոսի դիմումի կազմութեան մէջ եւ կարող եմ բռնել, որ այդ դիմումը համապատասխան էր հայ ժողովուրդի, մտաւորականութեան եւ կուսակցական շրջանակներու ձգտումներուն: Թէ՛ կաթողիկոսը, թէ՛ եւ գիտէինք, որ բաւարար չէ միայն դիմել կայսրին, այլ պէտք էր դիմել նաեւ եւրոպական պետութիւններուն, որոնք նոյնպէս պիտի մասնակցէին Բալկանեան պատերազմէն ետք պատմաբանելիք ժողովուն:

րուն: Այդ իսկ պատճառով, կաթողիկոսը կոնդակ մը
ուղարկեց Պօղոս Նուպար փաշային՝ նշանակելով
զայն իր ներկայացուցիչը Լեւոպական պետութիւն-
ներու մօտ: Ահա այդ կոնդակը:

«Մենք, որպէս ծայրագոյն պատրիարք եւ կա-
թողիկոս ամենայն հայոց եւ պետ Հայաստանեայց
Ս. Եկեղեցւոյ, կարգեմք զձեր վսեմափայլութիւնը
ներկայացուցիչ մեր բնիկ հոգեւորական եւ աշ-
խարհական անձանց եւ խնդրեմք ի ձեռք յանձն
առնուի երթալ ի վեհաժողով եւ առաջի առնել
պատգամաւորաց եւրոպական պետութեանց բզ-
խնդիր հայոց գտեղեկագիր մեր, հայցելով զմիջ-
նորդութիւն նոցա առ ողբալի կացութիւն հայ ժո-
ղովորդի Տաճկաստանի, քերես մարդասէր եւ
հօր միջնորդութեամբ ի հովանաւորութեամբ
նոցա վերասցին կամայականութիւնք, աւերք եւ
սրածութիւնք եւ հաստատեսցի խաղաղութիւն եւ
բարեկարգութիւն երկրին հայոց եւ քեթեացումն
չարատանջ վիճակի զաւակաց մերոց»:

Այս գիւմումը ուղարկուեցաւ նոյն թուի Նոյեմ-
բեր 10ին:

Կը յիշեմ, երբ Առաջնորդարանին մէջ կը պատ-
րաստէինք գիւմումին ծրագիրը, որ առանձին յանձ-
նախումբի մը հետ ուղարկուեցաւ կաթողիկոսին ի
հաստատութիւն, ողբերուած էինք այն միտքով, թէ
Տաճկաստանը ստիպուած կը լինի ընդունիլ հայկա-
կան պահանջները, թէկուզ Լեւոպական պետու-
թիւններու ճնշումին տակ:

Նուպար փաշան ընդունեց կաթողիկոսի առա-
ջարկը եւ 1913 Յունուար 27ի գրութեամբ տեղեկա-

ցուց ամբողջ հայութեան, թէ ինք ստանձնած է իրեն
առաջարկուած պաշտօնը: Որպէս օգնականներ, Պո-
ղոս Նուպարը հրաւիրեց Իթիւճեան Լպիսկոպոսը,
Եագուր Արթին փաշան, Յարութին Մասիմեանը եւ
Մինաս Զեւարը: Հայ բովանդակ մամուլը պաշտպա-
նեց Պողոս Նուպար փաշայի նշանակումը:

Այսպիսով, մեծ պատերազմի նախօրեակին, հայ
քաղաքական միտքը ձեւակերպուած էր արդէն. դի-
մում՝ ռուս բարձրագոյն իշխանութեան ու Եւրոպա-
կան պետութիւններուն եւ ճնշումի քաղաքականու-
թիւն՝ Տաճկաստանի վրայ:

Սակայն, ոչ ոք կը զգար որ շուտով պիտի ծագի
համաշխարհային մեծ փոթորիկը...

Պատմութեան մէջ հետեւողական լինելու հա-
մար լսեմ, որ 1913 Հոկտեմբերին, Ժողովրդական
ցոյցի մը ընթացքին, Էս ծանօթէն հիւանդացայ եւ
վեց ամիս շարունակ կապուած մնացի մահճակային:
Ապաքինումէն Էսը, վճռեցի մեկնիլ Գերմանիա՝
վերջնականապէս բժշկուելու համար: Պիտի անցնէի
Պոլսի եւ Վիեննայի վրայով: 1914 Ապրիլին, Բաթու-
մէն նաւ առի ղէպի Պոլիս:

Պոլսոյ մէջ տեսնուեցայ Խաժակի Հեւտ, որ ինձ
տարաւ Թրքական պարլամենտ ու ծանօթացուց Զոհ-
րապի եւ հայ միւս պատգամաւորներու հետ:

Նստած բաց լուսամտի առաջ, ուրկէ հրաշալի
տեսարան մը կը բացուէր ծովուն վրայ, կը զրուցէինք
պանպան հարցերու մասին: Ոչ ոք կը մտածէր, որ կը

ժօտենար համաշխարհային մեծ փոթորիկը:

Հայկական վիլայէթներու համար նշանակուած եւրոպական տեսուչները Պոլիսէին հասած արդէն եւ կը պատրաստուէին անցնել իրենց պարտականութիւններուն: Պատակը եւ Զոհրապը առանձնապէս ոգևորուած չէին անոնց պայտաստով: Անոնք կ'ըսէին, թէ թուրք կառավարութիւնը միշտ կարող է միջոցներ ստեղծել՝ կասեցնելու համար օտար տեսուչներու գործունէութիւնը:

Զոհրապը վստահութիւն չունէր եւ ոռոսներու վրայ: Ձեր հաւատար, որ ոռոս կառավարութիւնը պիտի գրադի տաճկահայկական դատով. իսկ յաւագոյն պարագային կը կարծէր, որ եթէ հայկական վիլայէթները ինչայիս ոռոս բարոյական կամ քաղաքական ազդեցութեան տակ, ան կը վախճար հայերու ոռոսացման վտանգէն:

Պատակը կը հաւատար հայ ժողովուրդի ստեղծագործ ոգիին: Կ'ուզէր, որ հայ ժողովուրդին տրուին խաղաղ պարզանալու անհրաժեշտ պայմաններ. այնուհետեւ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան հսկողութեան տակ, ժողովուրդը պիտի կարողանար պարագանել իր լեզուն ու մշակոյթը:

Երկու օր յետոյ, մեկնեցի Պոլսէն եւ միայն 1918ին, չորս տասուր տարիներէ ետք, կրկին այցելեցի Պոլիս, այս անգամ որպէս անգամ խաղաղութեան պատուիրակութեան, իննելով Հայաստանի Հանրապետութեան արտաքին գործերու նախարար:

Սերպիոյ մէջ, երբ գնացքի մէջ էի, զգացի որ անսովոր բան մը կը դառնար: Սերպերը անհանգիստ հայեացքներ ունէին: Հետագիւրը յանկարծ հայտնուեց,

որ Սարայելոյի մէջ սերպի մը ձեռքով սպաննուած է Աւստրէ-Հունգարիոյ Թագաժառանգ Ֆրանց Ֆերդինանտը: Կայարաններու մէջ կը տեսնէի վրդովուած ղէմքեր: Ինձ կը թուէր, թէ այդ ղէպքը մեզ՝ հայերիս չի վերաբերիր:

Հասայ Elster, ուր մնացի ամբողջ ամիս մը:

Յուլիս 19ին յայտնի եղաւ, որ Աւստրիան պատերազմ է յայտարարած Սերպիոյ: Փոքրիկ Elsterը նոյնպէս վրդովեցաւ: Բոլորը մեկնեցան յայնտեղէն: Խանութները, հիւրանոցները կողպուեցան: Պէտք էր վերադառնայ Թիֆլիս:

Երկար պատահարներէ բարդութիւններէ ետք, որոնց մասին կարելի էր առանձին գիրք մը գրել, Օգոստոսի վերջերը Ռուսականի վրայով հասայ Թիֆլիս:

Մեծ պետութիւնները կիսապատերազմական վիճակի մէջ կը գտնուէին: Մեր աչքերու առաջ, գերման նաւերը՝ Գէօրկնին ու Բրեսլաւուն՝ մտան Սև ծովը:

Կովկասի մէջ գտայ բոլորովին այլ տրամադրուածութիւններ եւ այլ կացութիւն: Ժողովուրդը դուրս էր եկած ինքնուրոյն վիճակէն: Կը տիրէր եռու պետ: Երիտասարդութիւնը ճակատ կը մեկնէր: Զօրագունդերը կ'ուղարկուէին Արեւմտեան սաղմաղաչաւ: Ամէն տեղ կը զգացուէր հայրենասիրական բարձր խանդավառութիւն, իսկ այդ հայրենասիրութիւնը կեղծ չէր, իշխանութեան կողմէ թելադրուած չէր:

Ժողովուրդի այդպիսի տրամադրութիւնները բացատրող պատճառները չատ էին:

Նախ՝ ամէնքը կը կարծէին, որ ապաստակը

Ֆրանսան և Անգլիան, որպէս դաշնակիցներ ուսկառավարութեան, իրենց հետ պիտի բերեն իրաւունք և ազատութիւն և պաշտպանութիւն փոքր ժողովուրդներուն: Զէ՞ որ անոնք դուրս չին եկած պաշտպանելու փոքրիկ Սերպիոյ և Պելճիքայի ոտնահարած իրաւունքները:

Յետոյ՝ բոլորը կը կարծէին, որ այս պատերազմը կարճատեւ պիտի լինի, որմէ յետոյ պիտի սկսին կեանքի տանելի պայմաններ:

Երրորդ՝ այն կարծիքը կը տիրէր, որ ինչպէս սովորաբար պատերազմներէն ետք, Ռուսաստանը կը բռնէ բարենորոգումներու ճամբան: Օրինակ. Ղրիմի պատերազմէն ետք տեղի ունեցան (ն)ական թուականներու ազատական բարենորոգումները, ճափոնական պատերազմէն յետոյ սրտեցաւ Սահմանադրութիւն: Եւ բոլորը կը սպասէին, որ մեծ պատերազմէն ետքն ալ Ռուսաստանի մէջ նոր կեանքի նոր դարադրութիւն պիտի բացուի:

Զորրորդ՝ բոլորի համար պարզ էր, որ պատերազմը պիտի բարձրացնէ երկրի տնտեսական արտադրողական միջակայ:

Հայերու առջեւ պատերազմը կը բանար քաղաքական լայն հորիզոններ: Պաղտնիք չէր, որ Տաճկաստանը պիտի մտանակցի պատերազմին՝ Ռուսաստանին հակառակ բանակի մէջ: Ընդհանուր հաւատք կար, որ ան պիտի պարտուի և հայերը իրենց հարցի լուծումը մերձապէս պիտի ստանային շնորհիւ Ռուսաստանի ու Եւրոպական պետութիւններու միջամրտութեան:

Այս արամադրութիւններու յաւաքոյն ապա-

ցոյցը հայոց կաթողիկոսի դիմումն էր, որ 1914 Օգոստոս 5ին Վեհափառ յանձնեց կոմս Վորոն-ցով-Դաշկովին: Իր դիմումին մէջ, կաթողիկոսը կը յիշէր, որ 1912ին ինք խնդրած էր ռուս միապետէն, որ իր հովանաւորութեան տակ առնէ հայ ժողովուրդի չափերը Տաճկաստանի մէջ, որ՝ 1912-14 թուականներու ընթացքին մշակուած էր բարենորոգումներու ծրագիրը, որու ճակատագիրը խիստ հարցական էր չնորհիւ պատերազմական դրութեան: Կաթողիկոսը կը շարունակէր.

«Պատերազմը մօր մեծ փորձանքներու կը մատնէ բարենորոգումները եւ նոյնիսկ հայ ժողովուրդի ապահովութեան խնդիրը: Այսօր, երբ ռուս պետութենէն կը պահանջուի ուժերու եւ կամքի ծայրայեղ լարում, ես երջանիկ եմ յայտարարելու Ձերդ Պայծառափայլութեան, թէ հայ ժողովուրդը՝ լռեցնելով իր մէջ ցաւի կսկիծը, իր ամբողջ կարողութիւնը ի սպաս կը դնէ մեծ հայրենիքի պաշտպանութեան գործին եւ թէ արդէն հայ ժողովուրդը՝ հաւատարիմ թագաւորի հրամանին՝ պատրաստ է իր պարտքը կատարելու հայրենիքի հանդէպ»:

Կաթողիկոսը կը մատնանշէր այն փաստը, որ Բարձր Դուռը, չնորհիւ տիրող կացութեան, ընդհանր չ'երթար բարենորոգումներուն, որ՝ հայ ժողովուրդի գոյութեանն անգամ այսօր վտանգ կը սպառնայ եւ որ՝ անհրաժեշտ է ձեռք առնել յատուկ միջոցներ հայ ժողովուրդի պաշտպանութեան համար:

«Քանի որ հայկական վիլայէթները — կը գրէր

Կաթողիկոսը — Կը գտնուիմ տանիկներու գերիշխանութեան ներքոյ, իմ եւ իմ ժողովուրդի խորին համոզումն է, որ հայկական ցաւոտ հարցի վերջնական լուծման համար անհրաժեշտ են հետեւեալ պայմանները:

«Ա. Անատոլիոյի հայ գաւառներէն ստեղծել անբաժանելի մէկ շրջան:

«Բ. Որպէս այդ շրջանի կառավարիչ նշանակել բարձրաստիճան կամ մեծանուն բրիտանեայ մը, որ անկախ լինի Բարձր Դուռէն:

«Գ. Շրջանին շնորհել լայն ինքնավարութիւն, բրիտանեայ տարբերու հաւասար ծայներով:

«Դ. Որպէսզի հայ ժողովուրդը վստահ լինի նորաստեղծ վարչութեան յարատեւութեան, այդ շրջանի բարեփոխումներու հսկողութեան իրաւունքը վերապահել միայն Ռուսաստանին»:

Ի վերջոյ, Կաթողիկոսը կը խնդրէր ձեռք առնել իրական միջոցներ հայկական շահերը պաշտպանելու համար եւ արագացնել տեսուչներու հաստատումը վիլայէթներու մէջ: Կաթողիկոսը կը խնդրէր այս դիմումը ուղարկել թուրքական եւ խնդրէր անոր բարձր աջակցութիւնն ու հովանաւորութիւնը:

Եւ դիտմամբ երկար մէջբերուիմք ըրի Կաթողիկոսի զրոյթներն որովհետեւ այդ կը բացձանձր եւ ամբողջ հայ ժողովուրդին, որ ուստաճկական պատերազմի պարագային յորջ յոյսեր կը դրած ցարի միջամտութեան ու բարեացակամութեան վրայ:

Փեթերպուրկէն պատասխանը չուղացաւ

Կաթողիկոսին կը վստահեցնէին, որ հայկական դատը յորջ ուղարկութեան է առնուած կատարա-

րութեան կողմէ: Կ'առաջարկէին Հայերուն զգուշա-
նայ Թուրքիոյ մէջ ապստամբական շարժումներ
առաջ բերել՝ չրարդացնելու համար առանց այն այ
ծանր քաղաքական կացութիւնը: Հայերու վրայ
պարտականութիւն կը դնէին գործով ապացուցանե-
լու իրենց հաւատարմութիւնը կայսրին և օգնելու
ոռու բանակին՝ Լը՛լ Ռուսաստանի և Թուրքիոյ մի-
ջև պատերազմական գործողութիւններ սկսելին:

Այս պատասխանը ստացուած էր պրեթէ միաժա-
մանակ իմ Կովկաս հասնելուս հետ:

Պաշտօնիս անցնելով, անմիջական մասնակցու-
թիւն ունեցայ հայ կեանքին վերաբերող բոլոր
խնդիրներուն:

«Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու
գարգացումը» գիրքին մէջ, մանրամասն կանգ եմ
առած այս խնդիրներէն շատերուն վրայ: Բայց միայն
հայկական և հայ ժողովուրդի հետ կապ ունեցող
հարցերն են զրուած այնուեւ իմ ուշադրութիւնս:

Այսօր, ես գրի կ'առնեմ իմ յուշերը որպէս քաղա-
քագլուխ՝ մօտենալով հարցերուն Կովկասեան և
սոսական չափանիչով:

Կաթողիկոսի դիմումին պատասխանը յայտնի
դարձաւ հայ լայն գանգուածներուն: Ամէնքն ալ կը
փափաքէին, որ Տաճկաստանը պատերազմի ուսմե-
րու դէմ և այդպիսով լուծուի տաճկահայ ցաւոտ
խնդիրը:

Պատերազմի յայտարարութեան հետեւեցաւ
ընդհանուր զօրակոչը, որով 200 հազար հայ զին-
ւորներ մտան ոռուսական բանակին մէջ: Հայերու մէջ
դատաւիժներ չկային: Արեւմտեան ճակատի վրայ,

գերմանացիներու եւ աստրիացիներու զէմ կոոււելու ատեն, Հայ գինուորը կը յայանաբերէր նոյն քաղութիւնն ու կորովը, ինչ որ ոուս գինուորը: Մեծ էր եւ վրացիներու թիւը բանակի մէջ, ինչպէս գինուորներու՝ այնպէս ալ սպաններու, որոնք նոյնպէս ուղարկուած էին արեւմտեան ճակատ:

Պատերազմը զօրակոչի ենթարկեց նաեւ Հանգրստի կոչուած զօրավար Նազարբեկեանը, որ յետոյ դարձաւ Հայկական բանակի հրամանատարը անկախութեան օրերուն:

Հայ ժողովուրդը իր պարտքը կատարեց մտնելով ուսական բանակի մէջ՝ արեւմտեան ճակատին վրայ կոուելով: Սակայն, խնդիրը աւելի բարդացաւ Տաճկաստանի ելոյթով: Այս անգամ, կը պահանջուէր Հայ ժողովուրդի աջակցութիւնը: Հայ գինուորը պարտաւոր էր կոուելու. այստեղ զոհարերութիւն չկար: Ինչ պէտք էր բնկ:

Կային հոգեբանական յուրջ պայմաններ եւ հիմունքներ, որոնք տարիներու ընթացքին պատրաստած էին Հայ ժողովուրդը պատերազմին մասնակցելու համար: Պատերազմէն առաջ, Թիֆլիս հրաւիրած էի յայտնի քաղաքագէտ եւ պատմաբան Միլիկովին՝ դասախօսութիւն մը կարգալու: Հայկական հարցի մասին: Միլիկովը խօսեցաւ Ռուսաստանի մերձաւոր արեւելեան քաղաքականութեան մասին եւ շեշտեց այն հանգամանքը, որ հայերը եւ ուսները ճերմու տարրեր սննեակներ են մէկ կտորի տակ տեղաւորուած: Երկու տարրեր սննեակներ... Այսինքն՝ հաշի կ'առնուէին Հայ ժողովուրդի յատուկ պահանջները ընդհանուր կտորի տակ:

Վրացիները և թաթարները ղեմ էին պատերազմին: Վրացիները սպասելիքներ չունէին Թուրքիոյ ղեմ մղուելիք պատերազմէն: Ընդ հակասակը, կը վախճային աջարացիներէն, որոնք վրացի լինելով հանդերձ՝ մահմետական են և տաճկասէր: Թաթարները կը վախճային, որ պատերազմը կարող է թուլցընել Թուրքիոյ ազդեցութիւնը: Հայերն էին միայն, որ կ'ուզէին պատերազմ:

Իմ կայսր թիւնը բաւական ծանր էր: Որպէս հայ, ևս կը բաժնէի հայ ժողովուրդի սպասելիքները, իսկ որպէս քաղաքագլուխ՝ Վրաստանի մայրաքաղաքի՝ պարտաւոր էի սուսական շրջանակներու մէջ, Փոխարքայի և իշխանութեան առաջ արտայայտել ամբողջ ժողովուրդի ցանկութիւնները:

Դէպքերը դարդացան այնպէս, որ ևս տառնց քաջուելու կանգնեցայ հայկական տեսակէտներու վրայ և չորս տարի շարունակ, մասնակցութիւն ցոյց տուի հայկական բոլոր հարցերուն, ինչպէս նաեւ Կովկասին վերաբերող բոլոր խնդիրներուն: Պէտք է բռնմ, որ երբեք չեմ գղջար վարածս քաղաքականութեան համար:

Կովկաս հասնելուս պէս, անմիջապէս զբաղեցայ երեք գլխաւոր խնդիրներով: Պէտք էր նախ՝ կազմակերպել հակառակ դարարանակի օժանդակութեան հարցը. երկրորդ՝ մասնակցել պատերազմի չէտ կապւած հայկական գործերուն և երրորդ՝ ստեղծել հայ քաղաքական կեդրոն մը:

Հետեւեալ գլուխներու մէջ պիտի խօսիմ այս մասին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

1914 Հոկտեմբեր 19ին, պատերազմի յայտարարութենէն ճիշդ երեք ամիս ետք, Թուրքիա նախայարձակ եղաւ Ռուսաստանի վրայ՝ ոմրակոծելով ոռւսական ծովեզերեայ քաղաքները:

Հայ ժողովուրդը իր ընելիքը գիտէր արդէն: Նախօրօք պատրաստուած էին միտքերը՝ Դաշնակից պետութիւններու կողմն անցնելու: Հայերը գիտէին, որ պատերազմէն յաղթող պիտի դուրս գային Դաշնակիցները եւ այդ պատճառով ալ գիտակցօրէն Հայ Դատը կապեցին Դաշնակիցներու պատին:

Թուրքիոյ յարձակման առաջին յուրը ինձ բերաւ բժիշկ Յակոբ Զաւրեանը: Երեք ժամ ետք, գիս կանչեցին պալատ, որ Փոխարքայի օղնականը ցոյց տուաւ ինձ մատիտով գծուած թղթի կտոր մը, թէ «քուրքերը յարձակեցան մեր վրայ եւ Փոխարքան հրամայեց մեր բանակներուն շարժիլ դէպի ճակատ եւ զարնել քուրքերուն»:

Զինուորական-վարչական մեքենան անմիջապէս շարժման մէջ դրուեցաւ: Սկսաւ տենդոսս գործունէութիւն մը: Բանակը, քաղաքային ինքնավարութիւնը, համարարակային վարչութիւնը, մամուլը, բոլորը զրաղեցան պատերազմով եւ անոր անմիջական կարիքներով:

Նախքան տաճկական պատերազմի հռչակումը, ոռւս իշխանութեան եւ Հայ ժողովրդի միջեւ տեղի

կ'ուսնենային բանակցութիւններ: Յայտնի են այդ մասին Փոխարքայի և Կաթողիկոսի նամակները: Խնդիրը կը վերաբերէր հայ կամաւորական շարժման:

Այդ շարժման փաստական կողմը ծանօթ է արդէն: Կան Ֆրանսացի Պատգեպարի գիրքը այդ մասին, ժեներայ Ղորղանեանի գիրքը, Գրիգոր Չալխուշեանի «Կարմիր Գիրքը», Սիմոն Վրացեանի «Հայաստանի Հանրապետութիւն» հատորը և Անդրանիկի, Սեպուհի և ուրիշ շատերու յուշերը:

Եւ կանգ պէտք է առնեմ կամաւորական շարժման քաղաքական և հոգեբանական կողմերու վրայ և պիտի մատնանչեմ այն վերաբերմունքը, որ ունէին ոռւս հրամանատարները և իշխանութիւնը դէպի այդ շարժումը:

Անձամբ տեսածս ու յսածս միայն պիտի պատմեմ որովհետեւ, որպէս Ազգային Բիրոյի ներկայացուցիչ, որ կը վարէր կամաւորական գործերը, անձամբ կը բանակցէի ոռւս իշխանութեան մօտ, կամաւորական խումբերուն վերաբերող բոլոր խնդիրներու մասին:

Պէտք է ըսեմ, որ Ռուսաստանը՝ կլանուած լինելով արեւմտեան ճակատով՝ չէր ցանկանար բարդութիւններ ստեղծել հարաւային ճակատի վրայ և կը խուսափէր թրքական պատերազմէն: Սակայն, հաշուի առնելով այդ պիսի պատերազմի մը հաւանականութիւնները, ոռւս կառավարութիւնը կը պատրաստուէր այդ ուղղութեամբ: Իր առաջ գրուած շարք մը հարցերէն մէկը՝ հայ ժողովուրդի մասնակցութիւնն էր թրքական պատերազմին: Ռուս կառավարութիւնը կ'ուզէր մեր մասնակցութիւնը. հանգամանք մը, որ

մեծապէս ազդեց Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան քաղաքականութեան վրայ:

1914 Յուլիսին, կուսակցութեան Ընդհանուր ժողովը էրզրումի մէջ որոշած էր պատերազմի պարագային կողմ չհանդիսանալ որեւէ պետութեան եւ կը հրաւիրէր հայութիւնը իր պարտքը կատարել Ռուսաստանի եւ Թուրքիոյ մէջ՝ որպէս հաւատարիմ քաղաքացիներ: Չնայած որ, Իթթիհատի ներկայացուցիչներ՝ Բէալդիին Շաքիրը եւ Նահիպ Բէլը՝ յատուկ առաքելութեամբ էրզրում էին գացած բանակցելու դաշնակցական գործիչներու հետ, առաջարկելով անոնց պատերազմի ընթացքին թուրքերու կողմնանցնել: չնայած որ, Թալաաթ փաշան Պոլսոյ մէջ կ'աշխատէր նոյն ուղղութեամբ, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը մնաց անյողոյց իր որոշումներու մէջ եւ մերժեց մասնակցիլ Թրքական որեւէ ծրագրի իրականացման:

Ընդհանուր ժողովէն ետք, պատգամաւորները եկան Կովկաս, բայց չկարողացան դիմադրել ընդհանուր տրամադրութիւններուն եւ անցան կամաւորական լանակներու կազմակերպման գործին գլուխը: Կուսակցութեան պարագլուխներէն կազմուեցաւ կոմիտէ մը, որուն անգամակցեցան Արմէն Գարօ, Սիմոն Վրացեան, ղոկասոր Զաւրեան, Իւխան Արղութեան, Գիւլխանդանեան եւ Նիկոլ Աղբալեան:

Հետագային, հայ մամուլը շատ քննադատեց ու յարձակեցաւ այս փաստի վրայ: Սակայն, մէկ հանգամանք պարզ էր, որ կամաւորական շարժումը համահայկական էր եւ կը բխէր հայ ժողովուրդի հոգե-

բանութենէն ու ցանկութիւններէն: Հայ ժողովուրդը Դաշնակիցներու հետ էր և, Դաշնակիցներու կողքին: Հարիւր տարիներու ընթացքին ուստի բանակի յաղթական յառաջխաղացումը ղէպի հարաւ, ղէպի հայկական հողամասերը, նոյնպէս զրաւական էին մեր քաղաքական ուղեգծի ճշդութեան:

Մէկ հարց կար միայն, որ կարող էր հիմնովին փոխել մեր քաղաքական համոզումը. կարո՞ղ էր արդեօք համաձայնութիւն կայանայ հայերու և թուրքերու միջև. եթէ այո, ուրեմն պէտք էր որ մենք՝ հայերս՝ թուրքերուն կողմը բռնէինք: Բայց բովանդակ հայ ժողովուրդի մէջ չկար այն հաւատը, որ կարելի է համաձայնութեամբ կարգադրել հայկական խնդիրը՝ առանց զենքի միջամատութեան: Մեզ կը մնար միակ ուղին՝ ձգտիլ տաճիկներու պարտութեան:

Թիֆլիսի մէջ կազմուեցաւ Ազգային Բիւրոն, որ իր կողմէն նշանակեց երեք ներկայացուցիչներ՝ Փոխարքայի հետ բանակցելու համար կաժառոտական բանակի հետ կապուած բոլոր խնդիրներու շուրջ: Ներկայացուցիչներն էին՝ մէկը թեմական առաջնորդ Մեսրոպ Լպիսկոպոսը, միւսը Սամսոն Յարութիւնեանը և ևս: Մենք մեր վրայ առինք այդ պարտականութիւնը և մինչև վերջը մնացինք մեր պաշտօններու վրայ:

Զիս նշանակեցին ներկայացուցիչ զինուորական իշխանութիւններու մօտ: Այդ պարտականութիւնն այլ կատարեցի սկիզբի օրերէն մինչև կաժառոտական խումբերու վերջնական յուժումը:

Սկիզբէն իսկ յայտնի եղաւ, որ ուստի կառավար-

բութիւնը կը մտածէ յայնօրէն օգտագործել հայ ժողովուրդի ուժերը՝ Թուրքերու դէմ պատերազմելու համար: Ինձ առաջարկեցին կազմել ցանկ մը աքսորի եւ բանտերու մէջ գտնուող այն բոլոր հայ յեղափոխականներուն, որոնք կարող էին օգտակար լինել կամաւորական շարժման: Կազմեցինք այդպիսի ցանկ մը եւ յանձնեցինք կառավարութեան:

Երբ ծովի վրայով Մուրատը Թուրքիայէն Բաթումէր հասեր, ձերբակալած էին զինք որպէս Թրքահպատակի: Ըսինք, որ Մուրատը մեր մարդն է եւ Մուրատը պատիւներով արձակուեցաւ բանտէն:

Մեզ կ'առաջարկէին նոյնպէս գտնել Հ. Յ. Դաշնակցութեան մէջէն հմուտ ահաբեկիչներ, որոնք անցնելով Թուրքիա՝ կարողանային սպաննել Էնվեր փաշան: Փանտարմներու պետը մինչեւ անգամ կուտար մեզ այն մարդու անունը, որ կարող էր իր վրայ վերցնել այդ համարձակ գործը: Մենք մերժեցինք այդ ծրագիրը:

Ռուս բանակին մեծ աջակցութիւն ցոյց տուաւ խմբաւոր Համազասպը, որ հովիւ ձեւանալով՝ կարողացաւ մտնել Վան եւ բերել կարեւոր տեղեկութիւններ տաճկական բանակի մասին: Մեր Վանի ընկերները, որպէս ապացոյց, որ Համազասպը եղել է Վանի մէջ, քիմիական թանաքով իր չապիկի վրայ հաստատած էին այդ փաստը:

Փոխարքան առաջարկեց ինձ իր զինուորական մասի օգնական՝ զօր. Միշլայեւսկիի հետ պայմանաւորուիլ խառն նիստ մը գումարելու սպայակոյտի եւ Ապպային Բիրոյի ներկայացուցիչներու մասնակցութեամբ: Պայմանաւորուեցանք եւ առաջին նիստը

գումարուեցաւ Սեպտեմբերի մէջ: Որոշուեցաւ խումբերու թիւը, քանակը եւ մեր ընկիւթը: Կազմուեցաւ նախահաշիւ: Որպէս առաջին վճարում, ըստ պայակոյտէն ստացայ 245 հազար ոտւրի, որ եւ մաս-մաս կը վճարէի Ապպային Բիրոյին՝ կամաւորներուն կօշիկներ եւ հագուստեղէն հայթայթելու համար: Ստացականները կը յանձնէի սպայակոյտին:

Առաջին հերթին որոշուեցաւ կազմել չորս խումբեր՝ Անդրանիկի, Դրոյի, Համազասպի եւ Քեռիի ղեկավարութեան ներքոյ: Այս խումբերը ճակատ մեկնեցին Հոկտեմբեր 24ին, Նոյեմբեր 3ին եւ 6ին: Այնուհետեւ, 1915 Ապրիլին, կազմուեցաւ 5րդ խումբը՝ Վարդանի ղեկավարութեամբ, ապա վեցերորդ եւ եօթներորդ խումբերը՝ Աւարեանի եւ Իշխան Արդութեանի հրամանատարութեան տակ:

Սպայակոյտի եւ մեր խմբապետներու միջեւ պրեթի ամբողջ պրապրութիւնը կը կատարէի եւ:

Կովկասի մէջ թէ Պարսկաստան, ամենուրեք, տաք կոիւներու ընթացքին ամենալաւ կարծիքները կը լսէի մեր կամաւորներու հասցէին: Նոյնը եւ Վանի ու Բայազէտի շրջանին մէջ:

Զօր. Միշայեւիկիի համաձայնութեամբ, եւ առաջնորդեցի Անդրանիկը իր մօտ եւ Լրեք ժամուան խորհրդակցութենէ մը ետք, որոշուեցաւ հայ խումբերն ուղարկել չորս գլխաւոր ուղղութիւններով՝ Օլթիի, Սարիղամիշի, Իպդիրի եւ ապա՝ Պարսկաստանի գիծերով:

Ռուս զօրավարը շատ գոհ մնաց Անդրանիկի տուած տեղեկութիւններէն եւ ռազմադաշտի իր ծա-

նօթութեւէն: Ես ներկայ էի այդ խորհրդակցութեան որպէս թարգման:

Կանգ պիտի չառնեմ կամաւորական խումբերու հերոսական կոթիւներու պատմութեան վրայ: Ինչպէս ըսի նախապէս, այդ մասին գիրքեր կան, որոնցմէ կարելի է ծանօթանալ թէ ինչպիսի գովեստներով կը խօսին մեր զինուորներու եւ հրամանատարներու մասին զօրավարներ Տրուխինը, Կալիտինը, Բարատովը, Օպանովսկին, Ջերնոպուրովը եւ Նիկոլայելը: Բանակին ուղղուած իրենց հրամաններու մէջ, անոնք կը մատնանշէին հայ կամաւորներու քաջութիւնը. կը մատնանշէին այդ Լ՛ի Կաթողիկոսին Լ՛ի սպայակոյտին ուղղուած իրենց գրութիւններու մէջ:

Այժմ պիտի անցնիմ մեր կամաւորական բանակի գործունէութեան Լրկրորդ շրջանին, Լրբ 1915ին կոմս Վորոնցով-Դաշկովը թողուց Կովկասը եւ ընդհանուր կացութիւնը փոխուեցաւ: Բայց մինչ այդ, կարելի որ համարեմ յուսարանելի մէկ փաստ:

Յայտնի է, որ տեղի ունեցան պարտութիւններ եւ հայկական ջարդեր: Եւ որովհետեւ կամաւորական խումբերը կազմել էին ռուսահայերը եւ պիտաւոր մասնակցութիւնը բերած էր Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, սկսաւ մեծ պայքար մը ռուսահայութեան եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան դէմ՝ մեղադրելով մեզ հայկական ջարդերուն մէջ: Մայր տունին անողոք քննադատութիւններ եւ կամաւորական բանակի գոյութիւնն իսկ համարուեցաւ փտանկաւոր:

Սակայն, պէտք է ըսեմ, որ բացի ռուսահայերէն, որոնք կամաւոր կերպով պայքարի մտան տաճիկներու դէմ Կովկասի ճակատին վրայ, թրքահայերը եւս

կամաւորական բանակներ կազմեցին տաճիկներու
դէմ՝ Սուրիոյ և Պաղեստինի ճակատներուն վրայ: Եւ
յետոյ, մի՞թէ միայն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն էր, որ
պաշտպան կանգնեցաւ կամաւորական բանակ ըս-
տեղծելու գաղափարին: Մի՞թէ Ժողովրդական կու-
սակցութիւնը և հնչակեանները նոյն գաղափարի
պաշտպանները չեղան: Նոյնը կարելի է ըսել անկու-
սակցականներու մասին: Հայ Ժողովուրդի բոլոր
խաւերը համաձայն էին այդ խնդրի մէջ:

Որ թրջահայ ջարդերու մէջ մեղաւոր չէր կովկա-
սահայութիւնը, ասոր լաւ ապացոյցը 1896ի, 1910ի
ջարդերն են, որոնց Ենթարկուեցան Թուրքիոյ ոչ-
թուրք Ժողովուրդները: Այն ժամանակ, հօ կամաւո-
րական շարժումներ չկային: Թուրքը գիտէր, որ հայ-
կական հարցի լուծման արժատական ձեւը հայ տար-
րի փաստական ոչնչացումն էր. հետեւողական ծրա-
գիր մը, զոր ան գործադրեց հայերու նկատմամբ՝
պատերազմի առնելով: Այսօր ալ նոյն ծրագիրը նոյն
ձեւերով Թուրքիա կը գործադրէ քիւրտերու նկատ-
մամբ:

Որոշ է, որ լինելը թէ չլինելը հայ կամաւորական
շարժումը, թուրքերը պիտի կատարէին իրենց ոճիւրդ,
որովհետեւ հայկական հարցը փտանդաւոր կը համա-
րէին թրջական կայսրութեան ամրողջութեան տե-
սակէտին: Անոնք իրենց առջեւ ունէին բուլղարե-
րու, սերբերու, յոյներու օրինակը:

Թէ թուրքը ինչպիսի հասարակ աշխով կը նայէր
հայկական ջարդերու վրայ՝ համարելով զանոնք
բարձր հայրենասիրական արարքներ, կարող են

ապացուցանել էնվեր փաշայի անձամբ ինձ ուղղած
հետևեկալ խօսքերը:

«Զիս կ'անուանէին հայ ժողովուրդի քարդա-
րար: Ես անարդար կը գտնեմ այդ որակումը: Երբ
գործերու հրամանատարը յազթականօրէն կը
քարդէ թշնամին եւ կ'ոչնչացնէ՝ միեւնոյն ժամա-
նակ գոհաբերելով եւ իր զինուորները, գայն
պատուով կ'ընդունեն եւ յուշարձան կը կանգնե-
ցրեն անոր համար: Բայց երբ առանց մի թուրք
զինուորի կորստի, ես ոչնչացացի թրքութեան
թշնամի հայերը, զիս քարդարար կ'անուանեն»:

Այս խօսքերու մէջ աւելի սարսափ կայ, քան ցած
շնականութիւն: Էնվերը աչքի ինկող թուրք մըն էր,
խակական թուրք մը, որ կոռուի դաշտին մէջ կատար-
ած սպանութիւնը կը նոյնացնէ անգլէն ժողովուրդի
մը տմարդի ջարդին հետ: Այսպիսի հոգեբանութիւնն
ունեցող ղեկավարներու համար միեւնոյն էր թէ կա-
մաւորները կը մասնակցէին կոռուին, թէ ոչ:

Ուրիշ խնդիր է, թէ կամաւորական շարժումը
նպաստեց արդեօք մեր վերածնութեան գործին: Այս
հարցին պէտք է, որ մենք պատասխանենք, թէկուզ
հեղջ անոր համար, որ պարզեւեք ապագայ քաղաքա-
կան մեր ուղեգիծը: Բայց այստեղ կանգ առնենք ու-
րիշ կարեւոր հարցի մը վրայ:

Սխալ է Հայաստանի Հանրապետութեան կապ-
մութիւնը միանգամայն վերացրել պատմական մեծ
ղէպքերու դասաւորումին, ինչպիսին են յեղափո-
խութիւնը, պատերազմը, կոմկասեան հակառիշտու-
մը, թուրքերու առաջխաղացումը եւ վերջապէս
թուրքերու պահանջը անջատուիլ Ռուսաստանէն եւ

ապա կազմել անկախ հանրապետութիւններ՝ Վրաստան, Հայաստան եւ Ատրեշան: Ծիշդ է, որ այս գէպքերը մեծ դեր կատարեցին, բայց պէտք չէ մոռնալ եւ ժողովուրդի հոգեւանական վիճակը, որ պատրաստուած էր դարերու ընթացքին եւ պիտի ժայթքէր քաղաքական նպաստաւոր պայմաններու մէջ: Չեխիան եւ Լեհաստանը մինչեւ այսօր ալ չէին լինի ազատագրուած՝ եթէ Ռուսաստանը, Աւստրիան եւ Գերմանիան չպարտուէին: Հայերը նոյն վիճակի մէջ էին եւ գուցէ աւելի վատ:

14րդ դարու վերջերը, Գիւրկիոյ մէջ վերջ դրուեցաւ հայկական վերջին անկախութեան ու հայ ժողովուրդը 500 տարիներու ընթացքին ինկաւ օտար պետութիւններու լուծի տակ: 500 երկար տարիներ...: Հայ ժողովուրդը չկորսնցուց իր ազգային գիժադիծը եւ ազատատենչ ոգին: Անոր տիրեցին թոյլ մշակոյթի տէր ազգեր՝ տաճիկներն ու պարսիկները: Միայն 19րդ դարու մէջ ռուսական տիրապետութիւնը հայկական մէկ մասին ներշնչեց նոր պաղափարներ եւ կապեց ռուսական ու եւրոպական ժողովրդապետութեան հետ: Թուրք իրականութիւնը կը ճնշէր հայ ստեղծագործ ոգին, որու զարգացման համար չկային նպաստաւոր պայմաններ:

Ահա թէ ինչո՞ւ, երբ հայ ժողովուրդը կանգնած էդաւ անկախ պետութիւն ստեղծելու անհրաժեշտութեան առաջ, իր առջեւ ցցուեցան պետական յուրջ նշանակութիւն ունեցող եւ անմիջապէս լուծում պահանջող դժուարին հարցեր: Նախ՝ պէտք էր կազմակերպել պետական միութիւնը երկու հատուածներու, որոնք տարբեր կեանքէ կ'լած՝ տարբեր հո-

զերանութիւններ ունէին: Պէտք էր կազմակերպել սեփական բանակ, որմէ զրկուած էինք զարեւրաբունակ: Պէտք էր գտնել պետականօրէն մտածող մարդիկ, որ կապուած լինէին հայ պետականութեան հետ: Մենք ունեցած էինք պետական բարձր պաշտօնեաներ Թուրքիոյ, Ռուսաստանի, Պարսկաստանի, Ռումանիոյ, Հունգարիոյ եւ Լեհաստանի մէջ, բայց անոնք աշխատած էին օտար երկիրներու եւ օտար շահերու համար:

Երբ այս տեսակետերէն մօտենալու լինէինք խնդիրներու լուսարանման, կը տեսնէինք, որ ութ հազար հոգիներոց հայկական բանակ մը, հայ հրամանատարներով, հայ հոգերանութեամբ, պատրաստ մէկն ըրպէս պաշտպանելու հայկական շահերը, պատմական եւ քաղաքական մեծ նշանակութիւն ունեցաւ: Հայաստանի Հանրապետութեան կազմութեան գործին մէջ: Ժիշդ է, 1914 թուին, մեզմէ ոչ ոք գիտէր, որ 1918ին մենք պիտի կազմենք անկախ պետութիւն: Հետագայ դէպքերը պարզացան այդ ուղղութեամբ: Եւ մեծ պատերազմի հովերը պէտք է փչէին, որ սթափէր զարեւրով նիրհած, բայց չմեռած հայ ստեղծագործ ուրիշ: Հայ ժողովուրդը անհատապաշտ էր տակաւին եւ անընդունակ՝ ընդհանրական աշխատանքներու:

Վրացիները ունէին բնականօրէն ուրիշ, որ կը դիւրացնէր անոնց պետական շինարարական գործը:

Այս տեսակետէն ալ, հայ կամաւորական շարժումը, որպէս բնօրինակաւ գործ, կ'ամրապնդէր մեր պետականութեան հիմքերը: Կամաւորական շարժումը աչքի կ'իյնար ե՛ւ իր ռամկավարութեամբ:

Գերիշխող տարրը այնտեղ հայ գիւղացին էր, հայ սամիկը, որ լայնօրէն իր աջակցութիւնը կը բերէր կամաւորական բանակին: Անկախութեան օրերուն, հայ բանակն այնչեյն յատկութիւնն ունէր:

Դրամատիրական դասը մեզ հետ չէր: Մանր օրերուն ան կը փախչէր ժողովուրդէն եւ անոր մօտ կուգար հրճուանքի եւ ուրախութեան պահերուն: Յաճախ ստիպուած կը լինէինք բանտարկել հայ վաճառականը, որ կը մերժէր վճարել իր տուրքը հայ բանակի կազմութեան համար:

Թէ որքա՞ն մեծ էր ժողովուրդի զոհարերութիւնը, կարող են ապացուցել հետեւեալ թիւերը: Ամբողջ հայութիւնը կամաւորներու օգտին հանդանակեց 1,444,000 ռուբլի, որմէ 1,021,000ը տուած են ռուսահայերը: Եւրոպան տուած է 423,000 ռուբլի, որմէ 342 հազարը՝ Ամերիկան: Եգիպտոսը հանդանակած է 55 հազար ռուբլի: Ռուս պանծարկողը յատկացուցած է 4,000,000 ռուբլի:

Առաջին ձմեռը կարելի է համարել ռուս բանակի առաջխաղացման եւ հայ կամաւորական բանակի փայլուն յաղթանակներու շրջան:

Միւս գլուխի մէջ, մանրամասն կանգ պիտի առնեմ 1914ի ղեկավարներէն ղեկավարու, Նիկոլայ Բ. թիֆլիս ժամանման եւ Սարիզամիշի կոնիներու վրայ:

Այսօր, պիտի բաւականանամ միայն նկարագրելով այն փաստը, որ Նիկոլայ Բ. ցարը կը շրջէր

Թիֆլիս քաղաքի հիւանդանոցները, իսկ ևս կ'ուզեկցէի անոր՝ որպէս քաղաքացւոյիս: Ճարը այցելութիւն տուաւ նաեւ կամաւորական բանակի հրամանատարներէն Դրոյին, որ վերաւորուած պառկած էր հիւանդանոցին մէջ: Ես պատմեցի ցարին հայ կամաւորներու քաջագործութիւններու մասին. նոյնը հաստատեցին և ցարին շրջապատող ոռու գորավարները և ցարը Դրոյին շնորհեց Գլորական պինուորական խաչը իր քաջութեան համար:

1915ին, ոռու բանակը մտաւ Թուրքիոյ խորերը: Հայ կամաւորները, միշտ որպէս յատաճապահներ, քաջօրէն կը կատարէին զինուորական բոլոր աշխատանքները՝ որպէս կոռուողներ, հետախոյզներ և պաշտպաններ հայ պալթականութեան:

Կովկասի մէջ կատարուեցաւ վարչական մեծ փոփոխութիւն: Հրաժարեցուեցաւ Փոխարքայ Վորոնցով-Դաշկովը: Անոր փոխարինեց զօրքերու պիսարո հրամանատար՝ մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը, որու մասին զեռ պէտք է խօսիմ:

Սկսաւ նոր քաղաքականութիւն մը, նոր շրջան մը: Փոխուեցաւ և՛ վերաբերմունքը զէպի հայ կամաւորները: Նիկոլայ Նիկոլայեւիչի նշանակումը անձնաւորութիւններու փոփոխութիւն չէր միայն: Թրքահայաստանը պրաւուած էր. պէտք էր ոռուացնել այդ հողամասը:

Ես, որպէս ներկայացուցիչ հայ կամաւորական բանակի, իսկոյն զպացի վերաբերմունքի փոփոխութիւնը, որու զիսաւոր պատճառները հետեւեալն էին.

Ամէնէն առաջ, ոռու կատարութիւնը կը վախնար, որ հայ կամաւորական բանակը, լեհ կամ

չէի յեզէոններու նման, կարող էր խոչընդոտ հանդիսանալ շրջանի ուսացման:

Երկրորդ. Տաճկահայաստանը պրաւելէն ետք, կամաւորներու դերը կը համարուէր վերջացած:

Երրորդ. Թրքահայաստանի մէջ այլևս հայեր չկային: Մնացած էին քիւրտեր, որոնց ուս կառավարութիւնը կ'ուզէր սիրաչա՛նի եւ այդ նպատակով ու պարկած էր յատուկ պործակալ իշխան Շախաւրսկոյը:

Չորրորդ. մթերքի եւ հրացաններու պակասը արեւմտեան հակառի վրայ կը ստիպէր յետ առնել հայ կամաւորներու երեքգծեան հրացանները եւ փոխարինել զանոնք բերտաններով:

Հայ կամաւորներու կացութիւնը ողբերգական էր: Իշխանութիւնը, արդարացնելու համար իր վերաբերմունքը, բարդեց կամաւորներու վրայ ծանր յանցանքներ. մեղադրեց զանոնք զառապարտութեան, քիւրտերու վրայ բռնութիւն գործողներու մէջ. մինչեւ անգամ մեղադրեց հայ կամաւորները կոզակներու վրայ կրակելու մէջ:

Ես պահանջեցի քննութիւն կատարել, որ եւ ցոյց տուաւ յուրերու անհիմն լինելը:

Փոխարքայի օգնական զօր. Եանուշկէի իշի մօտ խորհրդակցութիւն մը կար, որուն կը մասնակցէին վեց զօրավարներ: Ես հրաւիրուած էի լսելու հայերու դէմ եղած ամբաստանութիւնները: Փաստերով աչխատեցայ հերքել մեղադրանքները:

Ազգային Բիւրոն, յանձնաւորանաստեղծ Յ. Թու — մանեանի եւ իրաւարան Խոնուհցի, նշանակեց

յանձնաժողով՝ պաշտօն տալով անոնց տեղին վրայ
քննելու խնդիրը:

Արդէն վերը լսի, որ այդ բոլոր պաշարտու թիւն-
ները մէկ նպատակ ունին. գինաթափ ընել կամաւո-
րական խումբերը:

Անցեալ դարու մէջ, Հիւսիսային Կովկասի
գրաման ժամանակ, ոռոս կառավարութիւնը նոյն
քաղաքականութիւնը վարած էր: Ձեչեններու, յեո-
նականներու և ներկիցներու պարտութենէն ետք,
ուղարկուած էին կողակներ, որոնց յատկացուցած
էին լաւագոյն հողերը և ստեղծած բնիկներու և
կուսորներու միջև հակամարտութիւն:

Ահա թէ ինչ կը գրէ զօր. Իւդէնիշը Փոխարքային՝
իր թիւ 1482, 5 Ապրիլ 1915 թուակիր նամակով.

«Լեզ պէտք է հերկել Ալաշկերտի հովիտի
դաշտերը եւ ես կը կարծեմ, որ լաւագոյնը կը լինի
այստեղ ուղարկել ոռոս տարրեր՝ թուրքերու եւ
փիւրտերու քողուցած հողերը մշակելու համար:
Հայերն այստեղ գրազած են այդ գործով, բայց մեզ
համար ցանկալի չէ այդ, որովհետեւ ապագային
դժուար կը լինի անոնց ձեռքէն խլել այդ հողերը:
Ինձ կը թուի, թէ նպատակայարմար է Դոնէն եւ
Կուբանէն տեղափոխել կողակներ՝ սահմանակից
շրջաններու համար եւ այդպիսով ստեղծել Ալաշ-
կերտի կամ Եփրատի կողակային նոր գօրամաս:
Անոնց պէտք է միայն գէնք տալ եւ պարտաւորեցը-
նել զալ այստեղ իրենց անասուններով եւ ձիե-
րով»:

Փոխարքան հաստատեց այս ծրագիրը: Սակայն,
ուսական յեղափոխութիւնը իր յորձանքներու մէջ

**խեղդեց ոչ միայն այս ծրագիրը, այլև՝ ողորդական
յազթութիւններու բոլոր պատուները:**

Ողորդականութիւնը միանգամայն անտես
կ'առնէր հայ կամաւորներու ռազմական քաջագոր-
ծութիւնները: Եւ գանգատեցայ այդ մասին բարձր
իշխանութեան և 1915 Մարտ 18ին, գլխաւոր սպա-
յակոյտի պետէն ստացայ նամակ մը, որով կը հաղոր-
դուէր ինձ, թէ կարգադրութիւն եղած է թերթերու
մէջ արձանագրել նաեւ հայ գինու սրներու քաջու-
թիւնները:

Նամակը, սակայն, առանձին հետեւանք չունե-
ցաւ ճիշդ նոյն ժամանակներուն, կառավարու-
թիւնը սկսաւ սիրաչափի քիւրտերը՝ անոնց մէջ տես-
նելով իրեն հաստատարիմ գործակիցներ:

Վանի նահանգապետ Արամը յատուկ գրու-
թեամբ դիմեց զօր. Նիկոլայեին՝ զգուշացնելով
զայն, որ քիւրտերը խարդախ են և վատութեամբ կը
փոխարինեն սուսներու յատուկները: Քիւրտերը
այդպէս ալ բրին ողորդէրու նահանջի ժամանակ:
Արամը այդ մասին գրած էր ե՛ւ ինձ ու ևս անմիջա-
պէս գիմեցի իշխանութեան՝ ցոյց տալով այն վտան-
գը, որ կը սպառնար հայերուն՝ քիւրտերու իրենց
լքած գիւղերը վերագտնալու պատճառով:

Մէկ խօսքով, ինչպէս կը տեսնէ ընթերցողը, ամէն
կողմէն հայերուն համար ստեղծուած էր աննպաստ
կացութիւն մը: Արեւմտեան ճակատի վրայ, Դաշնա-
կիցներու դրութիւնը նոյնպէս լատ չէր և զժամար կը
տրոյէն նախատեսել պատերազմի իսկական վախճա-
նը:

Կապիտալ թուրքերը այդ պատճառով լատ թշնա-

մանքով կը վերաբերէին ղէպի մեզ, մանաւանդ ղէպի մեր կամաւորները, որոնց շուրջ կը կուտակուէին թշնամական տրամադրութիւններ:

Տեսնելով այդ բոլորը՝ մենք անկարող էինք սակայն, ինչպէս անկարող ենք եւ այսօր, մեր յարաբերութիւնները խզել Ռուսաստանի հետ: Չէ՞ որ մեր քաղաքական բախտը անոր ձեռքն էր լիովին: Մեզ կը մնար համաձայնուել, համակերպիլ, խնդրել, որովհետեւ ու ժ չունէինք մեր կամքը պարտադրելու Այսօր այլ մեզ վիճակուած է ազգային նոյն դժբախտութիւնը. կը զգանք մեր դատի արդարութիւնը, բայց թոյլ ենք երէկուան պէս:

Անձամբ, ամէնէն աւելի ենթակայ էի բարոյական ճնշումներու եւ ուրախ եմ, որ իմ շրջապատը միշտ հասկցաւ իմ կացութեան ծանրութիւնը: Յո՞ւ՞նձախ խօսած եւ բանակցած այնպիսի մարդոց հետ, զորս ատած եմ եւ արհամարհած եմ, բայց ստիպուած եմ եղեր համակերպիլ, որովհետեւ այլ մարդոցմէն էր կախուած հայ ժողովուրդի բախտը: Մանր է միշտ բանակցիլ մէկու մը հետ, երբ ան տեղեակ է, որ դու թոյլ ես եւ անպօր: Հոգեբանական այլ ծանր վիճակը ապրած եմ ե՛ւ ո՞րո՞ւ իշխանութեան մօտ, ե՛ւ թուրքերու հետ բանակցելու ատեն, ե՛ւ Եւրոպայի մէջ ունեցած դիմումներու ս ժամանակ:

Մենք ընդդիմադիր կուսակցութիւն չէինք, որուն գործը դիւրին է՝ եւ անպատասխանատու: Մենք պործող տարր մըն էինք, պատրաստ՝ ենթարկուելու ամենախիստ քննադատութիւններու. որոշումներ կու տայինք եւ մեզ վրայ կ'առնէինք համակերպութիւն ծանր պատասխանատուութիւնը:

Մենք գիտեինք, որ բացի գինու որական գործողություններէն, հայ կամաւորներու վրայ դրուած էր ուրիշ ծանր պարտականութիւն մը եւս. հակել հայ պաղթականներուն եւ ապահովել անոնց նահանջը՝ դէպի Կովկաս եւ կամ՝ ընդհակառակը: Ստիպուած՝ համակերպուի եւ գիջումներու ճամբան ինք բռնած՝ պահպանելու համար կամաւորներու գոյութիւնը: Պէտք է ըսել, որ հարիւր հազարաւոր մարդիկ, չնորհիւ կամաւորներու, փրկեցին իրենց կեանքը:

Հայերու մէջ ալ կային մարդիկ, որ կը քննադատէին կամաւորական շարժումը: Հայ սոցիալ-դեմոկրատները կը գտնէին, որ առանց շօշափելի օգուտի՝ կամաւորական շարժումը կը նետէ մեկ Ռուսաստանի դիրկը, այսինքն՝ Դաշնակիցներու դիրկը, որով մեր հարեան թուրքերն ու վրացիները թշնամանքով կը վերաբերէին մեզ:

Որոշ ճշմարտութիւն կար այս քննադատութեանց մէջ: Սակայն, պէտք էր ընդհանրապէս փոխել հայ քաղաքականութիւնը սաճիկներու հանդէպ: Վրաց սոցիալ-դեմոկրատ ականաւոր գործիչներէն մէկը, գրոյցի մը մէջ, ինձ բռաւ, թէ իրենք յսել անգամ չեն ուզեր կամաւորական բանակի մասին. «Բաւական է, որ 200 հազար վրացիներ կը կոուիմ ռուսական ճակատներու վրայ»: Ընդհակառակը, վրացիները մէկ կամաւորական խումը կազմեցին, որ կոուեցաւ թուրքերու կողքին՝ ռուսներու դէմ:

Երկդիմի այս քաղաքականութիւնը չմնասեց վրացիներուն: Այսօր, անոնք իրաւապէս ճանչցուած պետութիւն են եւ Փարիզի մէջ ունին իրենց դեսպանը, որ անգամ է դիւանագիտական մարմին: Վրաց

ցիներու յաջողութեան պիտաւոր պատճառը սակայն այն էր, որ խնդիրներ չունէին Տաճկաստանի հետ:

Վորոնցով-Դաշկովի մեկնումէն ետք, ուսաները առին էրպրումը և կը պատրաստուէին գրաւել Պոյիսը: Վրաց էքզարխը կ'ըսէր ինձ, թէ ինք կը պատրաստուի Այա-Սոֆիան նորէն օծելու որպէս քրիստոնէական տաճար:

Կամաւորական խումբերու անհրաժեշտութիւնը կը դառնար աւելորդ: Սկսաւ հաշուեյարդարը: Նախ՝ ապառ արձակուեցան սնոնք, որ կը կամենային հանգիստի կոչուիլ: Մնացած մասերը վերածուեցան ուսական գունդերու, որոնց գլխաւորեցին ուսկամ հայ պիւնուորականներ: Արձակուեցան հայ հրամանատարները: Եւ 1919ի գարնան վերջացաւ կամաւորական բանակներու վերակազմութիւնը, որով ան ունեցաւ երկու տարուան պոյութիւն, 1914ի ամառէն սկսած մինչև 1916ի ամառը:

Այդ շարժումը, անկասկած, խոր հետքեր թողուց հայ ժողովուրդի քաղաքական ինքնագիտակցութեան մէջ. ան մեր քաղաքական անկախութեան կորիզը դարձաւ:

Ի հարկէ, կարելի չէ ըսել, թէ այդ շարժումը չունէր իր բացասական կողմերը, որոնք յատուկ են ոչ կանոնաւոր զօրքերուն: Չէ՞ որ անոնք կազմուած էին պատահական կերպով, առանց պիւնուորական դպրոցի և կարգապահութեան: Ժամանակ չկար իսկ վարժութիւններու համար: Հայ հրամանատարները խնդրած էին ինձ դիմել իշխանութեան, որ թոյլ տայ հայ կամաւորներուն վարժութիւններ ընել: Բայց կառավարութիւնը կը մերժէր և կը շտապեցնէր՝ ժա-

մանակ չունենալու պատճառով:

Հայ հրամանատարները, անցած լինելով յեղափոխական—հայդուկային դպրոցը, յաճախ չէին կարողանար կազմակերպուիլ կանոնաւոր զօրքերով կոուկուռու անկրօն. հանգամանք մը, որ յաճախ անհամաձայնութիւններու առիթ կու տար ուս զօրավարներու և Անդրանիկի միջև:

Ռուս զօրավարները չէին հաշտուեր այն միտքի հետ, որ հրամանատարները կարելի է անուանել Դրօ, Քեռի, Անդրանիկ և կը պահանջէին զանոնք անուանել իրենց ազգանուններով:

Հայ կամաւորները, վրէժով լցուած, թուրք և քիւրտ պիղաքներու վրայ կը նայէին որպէս թշնամի. ինչ որ նոյնպէս դիւր չէր դարձուս զօրավարներուն: Վրացի և թուրք զօրավարները թշնամանքով կը վերաբերէին հայ կամաւորներուն:

Հայ կամաւորական խումբերու լուծումէն ետք, մնաց անոնց հիմնական կորիզը: 1917ին, երբ կը կազմուէր հայկական զօրամարմինը և 1918ին, երբ կը ստեղծուէր հայկական բանակը, հայ կամաւորները մտան բանակի մէջ և, կարելի է ըսել, գինուորական այդ փոքրիկ ըջիջէն կազմուեցաւ Հայաստանի Հանրապետական բանակը:

Ինչպէս Ազգային Խորհուրդը դարձաւ Հայաստանի կառավարութիւն և կամաւորական խումբերը դարձան հայկական բանակ, այնպէս ալ Թրքահայաստանի բարենորոգումներու գաղափարը դարձաւ Անկախ Պետութեան գաղափար:

Այս բոլորը հարկաւ մէկ օրուան մէջ չէին, որ տեղի ունեցան: Սերմերը ծլեցան, ծաղկեցան և տուին

հրաշալի պտուղներ. բայց ոչնչացան Քեմալի և բոլ-
շևիկներու հարուածներուն տակ: Այդ հարուածնե-
րուն տակ, սակայն, մեռան մեր անկախութեան ար-
տաքին ձևերը միայն. լուծիւնը մնաց ղեռ իւ-
թիւնը հայ ժողովուրդի ոգին է, պետականութեան
գաղափարը, մեր մշակոյթը, մեր գրականութիւնը,
մեր յեղափոխական կորովը և շ. Ե. Դաշնակցու-
թեան գոյութիւնը:

Կամաւորական շարժումը նոյն հիմունքները
ունէր, ինչ որ մեր քաղաքական մտածելակերպը: Չէ՞
որ կամաւորական խումբերու մէջի մի եկան, իրարմէ
հեռու, իրարմէ բաժնուած տաճկահայ և ռուսահայ
հատուածները, չփուլեցան իրարու հետ՝ ղենկով մեր
ապագայ պետականութեան հիմնաքարը:

Այսօր, այս բոլորը պատմութեան գիրքին են ան-
ցած: Չկան կամաւորական խումբերը. չկայ և հայ-
կական յեղէնը, որ նոյն դատի՝ հայ ժողովուրդի վե-
րածնութեան համար կոուկեցաւ Սուրբոյ, Պաղեստի-
նի և Կիլիկիոյ ճակատներուն վրայ: Անոնց շարքե-
րուն մէջ ևս ինկան բազմաթիւ հերոսներ: Շատերը
ընդմիջտ հաշմանդամ դարձան. շատերը հիասթափ-
ւեցան:

Խոնարհներ մեր զլուխները անթաղ հերոսներու
առջեւ: Իսկ անոնք, որ կ'ապրին ղեռ Ֆիգիթական և
բարոյական տանջանքներու մէջ, ըսենք, թէ ապագայ
սերունդները աւելի երջանիկ պիտի լինին քան մենք,
պիտի տեսնեն մեր վերածնութեան արշալոյսը, որուն
համար պայքարեցան և տառապեցան անոնք:

Ժողովուրդի մը ազատագրութիւնը միշտ շա-
ղախուած է արիւնով:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆ

(Հասարակութիւնը, գաղթականութիւնը
եւ Քաղաքներու Միութիւնը)

Պատերազմի առաջին իսկ օրէն, եւ մանաւանդ
երբ Թուրքիան անցաւ Ռուսաստանի թշնամիներու
կողմը, ամբողջ Կովկասը անձնատուր եղաւ պատե-
րազմական զորքերու միւս բոլոր զորքերը անցան
երկրորդական զինքի վրայ: Այս իսկ պատճառով, կով-
կասեան եւ մասնաւորապէս Հայկական խնդիրներու
մասին խօսելու ատեն, մենք ի նկատի պէտք է առ-
նենք պատերազմական զործողութիւններու ընդ-
հանուր զարգացումը եւ քաղաքական այն վիճակը,
որ պոյութիւն ունէր Ռուսաստանի մայրաքաղաքին՝
Պետերբուրգի մէջ:

Ինչպէս ըսի, ժողովուրդը մեծ խանդավառու-
թեամբ ընդունեց պատերազմի լուրը: Որքան աւելի
կը բարդանային պատերազմական զորքերը ճակա-
տին վրայ, որքան աւելի կը խճողուէր քաղաքական
կացութիւնը Պետերբուրգի մէջ, այնքան աւելի փո-
փոխութեան կ'ենթարկուէին Կովկասի զորքերը՝ ի-
րենց նոթեամբ: Մշակութային խնդիրները տեղի կու-
տային քաղաքական լուրջ խնդիրներուն:

Բոլորը այն կարծիքէն էին, որ պատերազմը, չը-

նորհի տեսնիկայի զարգացման, չուտով պիտի վերջանայ: Ասոր համար վեցամսեայ ժամանակամիջոց մը կը նշանակէին, որուն համար ալ պատրաստութիւններ կը տեսնէին:

Երբ յայտարարուեցաւ թուրք ուսական պատերազմը, ուսական զօրքերը երեք զլիաւոր ուղղութեամբ խուժեցին Թուրքիոյ սահմաններէն ներս՝ Օլթիէն, Սարիղամիշէն և Իպդիրէն: Հայ կամաւորները առաջին շարքերու մէջ էին: Երեսացին առաջին վիրաւորները: Կովկաս հասան առաջին փախստականները: Եւ հայրենասէր ժողովուրդի ջանքերը ուղղուեցան երկու խնդիրներու վրայ. օգնել վիրաւորներուն և կազմակերպել զաղթականներու օգնութեան գործը:

Տեսանք արդէն, որ ամբողջ Ռուսաստանի մէջ ժողովուրդը խանդավառուած էր պատերազմով որովհետեւ պիտի, թէ այդ պատերազմը կը բխէր Գերմանիոյ վերին խաւերու յարձակողական ծրագիրներէն:

Ժողովուրդը պատերազմի մէջ պատասխանատու չէր նկատեր ցարական կառավարութիւնը, ինչպէս որ կ'ընէր ճափոնական պատերազմի ժամանակ, 1905ին: Այն ժամանակ, ուս ժողովուրդի մեծ մասը կ'ուզէր Ռուսաստանի պարտութիւնը՝ կարծելով, թէ այդ միջոցով դիւրին պիտի լինի ձեռք բերել քաղաքական որոշ ազատութիւններ:

Այս անգամ, այդ պիտի տրամադրութիւններ չըկային: Բացի թուրքերէն, բոլորն ալ կը ցանկային Թուրքիոյ և Գերմանիոյ պարտութիւնը: Այս անգամ ինք՝ կառավարութիւնը՝ համաձայնութեան եկաւ

քաղաքներու եւ գաւառներու ինքնավարութիւններու հետ, թոյլ տալով վերջիններուն առաջ բերել հակայական կազմակերպութիւններ, ոո՞ւս բանակի վիրաւորներուն օժանդակութիւն ցոյց տալու համար:

Իսկոյն կազմուեցան երեք մեծ միութիւններ: Քաղաքներու Միութիւնը, որ պարփակեց իր մէջ Ռուսաստանի բոլոր քաղաքները, բացի Կովկասէն. Գաւառական Ինքնավարութիւններու Միութիւնը եւ, ի վերջոյ, այդ երկու կազմակերպութիւններու միութիւնը, որ Զեմպոր անունը կը կրէր:

Այս միութիւններու գործունէութիւնը չէր սահմանափակուել միայն հիւանդանոցներ բանալով եւ բժշկական օգնութիւն ցոյց տալով ճակատէն եկած վիրաւորներուն: Անոնց հովանաւորութեան տակ շուտով սկսան բացուիլ սննդակայաններ, թէյատուներ, վիրաբուժարաններ եւ փոխադրական միջոցներու կայաններ:

Միութիւններու մէջ կ'աշխատէր քաղաքի եւ գիւղի լաւագոյն մտաւորականութիւնը, որուն վիճակուած էր քաղաքական կարեւոր դեր կատարել հետագային:

Քաղաքներու Միութեան գլուխը կանգնած էր Մոսկուայի քաղաքագլուխ՝ Չելնսկովը, իսկ Գաւառական Ինքնավարութիւններու Միութեան գլուխը անցած էր իշխան Գեօրգիյ Լվովը:

Միութիւններու գործունէութիւնը զնալով կը ծաւալէր. հարիւրաւոր միլիոններ ծախսեցին անոնք: Դրամը կը հոսէր ոո՞ւս պանծարանէն:

Ռուս-թրքական պատերազմը մեր առաջ ալ դը-

րաւ նոյնանման միութիւններու կազմութեան խնդիրը: Երբ թրքական առաջին թնդանօթները պայթեցին, անմիջապէս տեսնուեցայ զինուորական իշխանութիւններու հետ: Հրահանգ ստացայ առաջ բերելու Կովկասեան Քաղաքներու Միութիւնը:

Կովկասի մէջ կային մեծ եւ փոքր 44 Քաղաքներ, որոնցմէ աչքի կը զարնէին Թիֆլիսը, Բաթումը, Բապու, Գեանջան, Երևանը, Կարսը, Ալեքսանդրապոլը, Քութայիսը եւ այլն: Որպէս Թիֆլիսի Քաղաքագլուխ, ինձ վրայ էր դրուած միութիւնը կազմակերպելու պորձը: Եւ ինձ վրայ առնելով նախաձեռնութիւնը՝ կազմակերպեցի միութիւնն ու սկիզբի օրէն մինչեւ պատերազմի վերջը աշխատեցի այդ միութեան մէջ:

Պէտք էր անմիջապէս հիմնել հիւանդանոցներ 10 հազար մահճակալներով՝ դպրոցական շէնքերու եւ ընդհանրապէս Կովկասեան Քաղաքներու մեծ տուներու մէջ: Այդ նպատակին համար, Թիֆլիսի, Երևանի եւ Ալեքսանդրապոլի մէջ կառուցուեցան յատուկ շէնքեր: Զինուորական սպայակոյտէն նախնական ծախքերու համար, ստացայ մէկ միլիոն ռուբլի:

Աշխատանքը կ'եռար: Գործի էին կանչուած հազարաւոր մարդիկ: Հրաւիրեցի Կովկասի 44 Քաղաքներու ներկայացուցիչները ընդհանուր համագումարի մը, որ տեղի ունեցաւ Հոկտեմբերի վերջը: Համագումարի մէջ նկատելի չէր ազգային հակամարտութիւն: Բոլորն ալ մեծ պատրաստակամութեամբ կ'ուզէին օգնել փրկաւոր գինուորներու: Ընտրուեցաւ վարչական մարմին մը Թիֆլիսի, Բապուի, Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Քութայիսի եւ Վլադիկաւ-

կասի ներկայացուցիչներին: Նախագահեցի ևս էւ այդ պաշտօնին մէջ մնացի մինչեւ պատերազմին վերջը:

Այս նոր կազմակերպութեան մէջ ալ հայերը առաջնակարգ դեր կը խաղային:

Զինուորական գործողութիւններու յայնացման պատճառով, Քաղաքներու Միութիւնը իր գործու-նէութեան սահմանները տարածեց մինչեւ Թրքահայաստանի գրաւուած վայրերը և մինչեւ Պարսկաստան: Ծառայողներու թիւը կը հասնէր 10,000ի՝ մէջը հաշուած բժիշկներ, սանիտարներ, պթութեան քոյրեր և գրասենեակային պաշտօնեաներ:

Որպէս օգնականներ, ինձ մօտ կ'աշխատէին աչքի ինկոյ հասարակական գործիչներ՝ Իշխան Արդութեանը, Թամազեւը, բժիշկ Մարգարեանը և Յ. Խունունցը: Հետագային, երբ Թրքահայաստանի գրաւումով ալ աւելի տարածուեցաւ մեր հիմնարկութիւններու ցանցը, մեր պաշտօնէութեան թիւը բարձրացաւ և Քաղաքներու Միութեան մէջ մտան աշխատելու՝ բժիշկ Համօ Օհանջանեանը (Հայաստանի Հանրապետութեան ապագայ վարչապետը), բժիշկ Բաբայեանը և Ռուրէն Տէր Մինասեանը (ապագայ նախարարներ Հայաստանի Հանրապետութեան):

Այն ժամանակուան պայմաններու մէջ, Քաղաքներու Միութիւնը միակ տեղն էր, ուր լաւագոյն կերպով կարող էին իրենց ուժերը օգտագործել հայ գործիչները. մանաւանդ, որ Քաղաքներու Միութիւնը գրադած էր և պաշտօնական գործերով:

Կովկասեան Քաղաքներու Միութիւնը գործեց մէկ ամիս միայն, որպէս անկախ կազմակերպութիւն:

Ռուսական Քաղաքներու Միութեան նախագահ՝ Մոսկուայի քաղաքագլուխ Զելնսկովը իր օգնական Կիշկինի հետ Թիֆլիս ժամանեց՝ առաջարկելով ինձ միանալ ռուսական քաղաքներու ընդհանուր միութեան։ Մեր կողմէն առարկութիւն չեղաւ։ Տո՛ւնք մեր համաձայնութիւնը մտնելու ընդհանուր միութեան մէջ՝ պահելով միաժամանակ մեր ներքին անկախութիւնը տեղական խնդիրներու վերաբերմամբ։

Զելնսկովի հետ այցելեցինք Փոխարքային, որուն Զելնսկովը տուաւ մէկ միլիոն ռուբլիի չէք մը, Կովկասի կարիքներուն համար։ Պէտք է ըսեմ, որ մենք՝ հայերս՝ առանձնապէս օգտուեցանք այդ միացումէն որովհետեւ 1915ին, երբ սկսաւ պաղթականական հոսանքը, Մոսկուան մեծապէս օժանդակեց մեզ՝ մեր գաղթականներու օգնութեան գործին մէջ։

Ժամանակագրական կարգը չկորցնելու համար, այստեղ պիտի պատմեմ Նիկոլայ Բ-ի Թիֆլիս ժամանման մասին, որ տեղի ունեցաւ Նոյեմբեր 26ին։

Յարը կ'ուզէր տեսնել Կովկասը, Թիֆլիսը իր հիւանդանոցներով եւ ապա կ'ուզէր այցելել Կովկասեան ճակատի զօրամասերը։

Յարի ժամանումէն քանի մը օր առաջ, Փոխարքայի օգնականը իր մօտ հրաւիրեց զիս եւ վրաց ազնուականութեան պետ՝ իշխան Արխագին։ Յայտնեց ցարի Կովկաս այցելելու մտադրութեան մասին եւ հետաքրքրուեցաւ, թէ ի՞նչ չափով կարելի է ցարի կեանքը ապահով համարել Կովկասի մէջ։

Ըսի, որ ժողովուրդի ընդհանուր տրամադրու-
թիւնը թոյլ կու տայ ինձ մտածելու, թէ ոչ մէկ յեղա-
փոխական կազմակերպութիւն նպատակ ունի ցարի
դէմ մահափորձ կազմակերպելու: Այդ իսկ պատճա-
ռով, ցարի կեանքը միանպամայն ապահով կարելի է
համարել: Նոյնը յայտարարեց ե՛ւ ազնուականու-
թեան պարագլուխը:

«Սակայն, — աւելցուցի եւ — որպէսզի միանգա-
մայն վստահ լինիմ իմ կարծիքիս մէջ, յանձն
կ'առնեմ խօսիլ այդ մասին յեղափոխական կազ-
մակերպութիւններու հետ»:

Եւ կատարեցի յանձնառութիւնս եւ այս անգամ
աւելի վստահ՝ յայտնեցի կարծիքս Փոխարքայի օգ-
նականին:

Թագաւորը ընդունեցինք Թիֆլիսի մէջ: Եւ ու-
ղեկցեցի իրեն քաղաքային շէնքերն ու Հիւանդանոց-
ները այցելելու ատեն: Հիւանդանոցներէն մէկուն
մէջ պառկած էր Բայազէտի տակ վիրաւորուած Դրոն:
Ցարին ներկայացրի Դրոն:

Ի պատիւ ցարի, Քաղաքային Վարչութիւնը
սարքեց ընդունելութիւն մը, ուր հրաւիրուեցան 600
քաղաքացիներ: Ցարի շուրջ ջերմ մթնոլորտ մը ստեղ-
ծուեցաւ. ոչ ոք կ'առարկէր, ոչ ոք կը բողոքէր իրեն
ցոյց տուած այդ վերաբերմունքին համար: Ժամա-
նակը այդպէս էր: Բոլորը մէկ կողմ էին դրած վէճերն
ու բողոքները:

Սակայն, ցարը չկարողացաւ օգտուիլ ժողո-
վուրդի տրամադրութիւններէն, չկարողացաւ օր
առաջ հաշտութիւն կնքել իր ժողովուրդի հետ:

Երբ իրեն կը ներկայացնէի քաղաքային ինքնա-

վարութեան ծառայողները, ճառ մը արտասանեցի՝ չեղտելով Կովկասի պահանջներն ու կարիքները: Սոսեցի այն բոլոր խնդիրներու վերաբերեալ, որոնց անդրադարձայ նախորդ գլուխներու մէջ, այսինքն՝ բարձրագոյն դպրոցի, երդուեալ դատաւորներու եւ գաւառական ինքնավարութիւններու խնդիրներուն:

Յարը ինձ պատասխանեց ճառով մը՝ խնդակցութիւն յայտնելով այն մասին, որ ինք եկած է Կովկաս, զոր անուանեց «ռուսական թագի ամենալաւ գոհարը», բայց ըստ էութեամբ ան չմօտեցաւ իմ շօշափած հարցերուն:

Հայկական պատուիրակութիւնը եւս այցելեց ցարին: Ես անդամ էի եւ այդ պատուիրակութեան: Սամսոն Յարութիւնեանը, Հայ Բարեգործական եւ կրթական հիմնարկութիւններու կողմէ այն միտքը յայտնեց ցարին, որ պատերազմը եւ յաղթութիւնը վերջապէս բաւարարութիւն պիտի տան հայ ժողովուրդի ազգային պահանջներուն: Նոյնը ըսած էր ցարին եւ՝ կաթողիկոսը. երկուսին ալ ցարը պատասխանեց, թէ հայ ժողովուրդին կը սպասէ փայլուն ապագայ մը:

Փոխարքայէն իմացայ, որ ցարը շատ գոհ էր մնացած իր Կովկաս այցելութենէն: Գոհ էր եւ ժողովուրդը, որ զանազան երթեր կազմակերպելով՝ կ'ուզէր որ ցարը պինք տեսնէր մօտիկէն:

Քաղաքի մէջ, առանձին միջոցներ ձեռք չէին առնուած ցարի ապահովութեան համար: Յաճախ ցարի կառքը կ'անցնէր նեղիկ փողոցներէն եւ դիւրին էր ոռոմրի հարուածով մը վերջ տալ իր կեանքին:

Բայց ժողովուրդի տրամադրութիւնները այլ էին այն ժամանակ ցարի հանդէպ:

Ծարը Թիֆլիսի մէջ երեք օր մնալէ ետք, մեկնեցաւ Կարս, ապա՝ Սարիղամիշ եւ ամէնուրեք մնաց զոհ իր տեսածէն:

Վերադարձին, երբ ցարը պիտի մեկնէր Պետերբուրգ, զիս կանչեց պալատական նախարար Բեկկենդորֆը եւ ըսաւ, թէ ցարը կ'ուզէ ինձ պարգևել աւտիճան մը կամ չքանչան մը: Նախարարը կ'ուզէր իմանալ, թէ այդ երկու պարգևներէն ո՞րն է նախընտրելին ինձ համար:

Ես խօսեցի այդ մասին Փոխարքայի հետ, որ խորհուրդ տուաւ ինձ չընդունել որեւէ պարգև: Փոխարքայի խորհուրդը խելօք էր եւ տրամաբանական: Ան ըսաւ, որ ինձ համար բաւական է միապետի բարձր ցանկութիւնը ինձ պարգևելու, թէ չքանչանը կամ աստիճանը ոչինչ պիտի աւելցնէ այն վերաբերմունքին վրայ, որ ունին դէպի ինձ ռուս իշխանաւորները. ընդհակառակը, ցարի պարգևով ես պիտի դառնամ բիրտկրատ աստիճանաւոր մը եւ կորսնցընեմ ժողովուրդի ինձի հանդէպ ունեցած հաւատն ու վստահութիւնը: Փոխարքան ըսաւ նաեւ, որ իմ արժէքս հենց այդ վստահութեան մէջ է, առանց որուն հենց իրենց՝ իշխանաւորներու աչքին իսկ անարժէք մէկը պիտի դառնամ:

Փոխարքան իրաւացի էր: Ես հրաժարեցայ ցարի պարգևէն:

Ծարի գալուստը ապացոյց մըն էր, որ զեռ ուշ չէր ժողովուրդի հետ համաձայնութեան եզր մը գտնել: Բայց ցարը մնաց խուլ եւ կոյր ժողովուրդի պահանջ-

ներուն հանդէպ եւ գրողուած թագուհին անտես առաւ իր ժողովուրդի ամենաեղանկան կարիքները: Իր կարճատես քաղաքականութիւնը յանգեցաւ մարդկային ամենասարսափելի ողբերգութեան, որուն զոհը դարձաւ նաեւ ինք՝ ցարը՝ ամբողջ ընտանիքի հետ միասին:

Խօսակցութեան մէջ ցարը իր զոհունակութիւնը յայտնեց ինձ, որ Կովկասի ժողովուրդը այսպիսի եռանդով կ'աշխատի ճակատի եւ վիրաւոր զինուորներու համար: Ըսաւ նոյնպէս, որ միւս տարի նորէն Կովկաս պիտի գայ, այս անգամ թագուհու հետ միասին:

Դեկտեմբեր 1ին ցարը մեկնեցաւ:

Մէկ շաբաթ շանցած՝ լուր տարածուեցաւ, որ թրքական զօրքերը ձմրան այդ սառնամանիքին, երեւացեր են սահմանին մօտ, Սարիղամիշի տակ:

Ռուսական բանակը, որ փոքրաթիւ էր թրքական ճակատի վրայ, ընդամէնը մէկ կանոնաւոր զօրամարմին (կորպուս) եւ քանի մը երկրորդական զօրամասեր (գիվիդիա), երեք կողմէն շրջապատուած էր թրքական երրորդ բանակէն, որ կազմուած էր 60 բատալիոններէ եւ որուն գլուխը անցած էր Էնվէր փաշան:

Կարս եւ Թիֆլիս տանող միակ երկաթուղապիծը եւ խճուղին թուրքերը գրաւած էին: Թրքական բանակը յառաջացած էր մինչեւ Արդահան եւ անցած էր մեր զօրքերու եւ Կարսի բերդի թիկունքը:

Օրէնքի համաձայն, Կովկասեան ճակատի հրամանատարը ինք՝ Փոխարքան է: Բայց ի նկատի ունենալով, որ Վորոնցով-Դաշկովը տկար էր եւ ծեր, զին-

ւորական բոլոր գործերը յանձնած էր իր օգնական՝
գօր. Միշլայեւսկիին, որ այդ ժամանակ Սարիդամիչ
էր: Զօրավարը, տեսնելով որ ոուս բանակը չըջա-
պատուած է, հրաման կու տայ գօրքին նահանջել և
ինքր ձիով կը փախչի Թիֆլիս, ուր վեկուցում կու
տայ Փոխարքային ոուս գօրքի անել կացութեան մա-
սին:

Զեկուցումը առաջ բերաւ կատարեալ խուճապ
և առաջին հերթին վարչական ու զինուորական իշ-
խանութիւններու մէջ: Որոշուեցաւ անմիջապէս դա-
տարկել Թիֆլիսը և վարչական մեքենան տեղափո-
խել Հիւսիսային Կովկաս:

Այդ նպատակին համար յատկացուեցաւ ինը մի-
լիոն ուրլի, գոր անմիջապէս իրենց մէջ բաժնեցին
պաշտօնեաները և «գործերով» լիքը սնտուկներ
պատրաստեցին մեկնելու համար: Մեկնեցին պետա-
կան քանի մը հիմնարկութիւններ, լուսաւորութեան
վարչութիւնը և ուրիշ հաստատութիւններ:

Ուշ երեկոյ էր, երբ զիս կանչեցին զինուորական
շտաբը: Գլխաւոր հրամանատարի օգնականը ինձ
յայտնեց, թէ Թիֆլիսը քանի մը օրէն կարող է անցնիլ
Քչնամու ձեռքը և թէ պետք է քաղաքի շուրջը խրա-
մատներ փորել, որուն համար հարկաւոր կը լինին
10,000 բանուորներ:

Անմիջապէս վերադարձայ քաղաքապետարան.
կանչեցի քաղաքի գլխաւոր գործակալ Շավերդեա-
նին, որ իր տրամադրութեան տակ ունէր 40 գործա-
կալներ և պատուիրեցի քաղաքէն գտնել 10,000
բանուորներ:

Առաւօտեան, զիս հրաւիրեցին գօր. Միշլայեւս-

կիի մօտ՝ խորհրդակցութեան: Զօրավարը կը պատ-
րաստէր տեղահանութեան ծրագիրը, ինչպէս նաեւ
նոր բանակ՝ Թիֆլիսը եւ Բագուս պաշտպանելու:
Գլուխը կորսնցուցած կ'երեւէր ան:

Իսկ ի՞նչ կ'ընէր այդ նոյն ժամանակ ուսումնա-
կը Սարիղամիշի եւ հայ ազգաբնակչութիւնը՝
Թիֆլիսի մէջ: Ի՞նչ դեր ունէր խաղալու Թիֆլիսի քա-
ղաքային վարչութիւնը: Դէպքերը պիտի նկարագրեմ
միանգամայն առարկայօրէն:

Զօրավարներէն ստանալով խուճապային հրա-
մաններ եւ զգալով իմ ծայր աստիճանի պատասխա-
նատու վիճակը որպէս քաղաքագլուխի, որոշեցի
հարցնել Փոխարքայի կարծիքը: Պէտք է լսեմ, որ Փո-
խարքան գտայ արտաքինապէս շատ հանգիստ: Ան եւս
կը պանելր կացութիւնը ծանր, բայց ոչ խուճապային:
Փոխարքան մերժած էր որեւէ պատրուակի տակ թո-
ղուլ Թիֆլիսը վտանգի պահուն: Ան կը հաւատար
սուս բանակի ու ժին:

Զօր. Միշլայեւսկին, փախչելով ճակատէն, հա-
կառակ գինուորական բոլոր օրէնքներուն, չէր նշա-
նակած իրեն փոխանորդ մը, այլ հրամայած էր զօրա-
պետներուն «նահանջել» իրար հետ համաձայնու-
թեան գալով»: Զօրքերու շտաբի պետ՝ զօր. Իւդենի-
չը, խուզարկու աչքով քննելով կացութիւնը, կ'որոշէ
չենթարկուիլ Միշլայեւսկիի հրամանին եւ նահանջի
փոխարէն կը հրամայէ կոուի մտնել թշնամիին հետ:

Զօր. Իւդենիչի անձի վրայ պէտք է կանգ առնեմ,

որովհետեւ անոր անուան հետ են կապուած ուս-
րանակի փայլուն յաղթութիւնները կովկասեան ճա-
կատին վրայ, ինչպէս էրգրումի, Տրապիզոնի եւ
Թրքահայաստանի հերոսական պատմները:

Զօր. Ի. ղենիչին հանդիպած եմ շատ անգամներ,
որովհետեւ ան էր կովկասեան ճակատի փաստական
հրամանատարը: Մայրայել միապետական մըն էր իր
համոզումներով: Իրեն կը պատկանի Թրքահայաս-
տանը կողակներով բնակեցնելու գաղափարը: Կրո-
ւելով թուրքերու դէմ՝ ան կը մտածէր ոչ այն մասին,
թէ այդ երկիրը կը պատկանի հայերուն, այլ կը ձգտէր
ստեղծել այդ հողամասերէն ուսական երկիր մը
ուս ազգաբնակչութեամբ:

Որպէս զինուորական, զօրավարը տաղանդաւոր
էր եւ յանդուգն: Եթէ չլինէր բոլշեիկեան շարժումը,
մինչեւ այսօր այլ հայկական հողամասերը ազատ կը
լինէին Թրքական գերիշխանութենէն:

Շնորհիւ իր պահպանողական բժրոնումներուն,
Ի. ղենիչը ժողովրդականութիւն չէր վայելեր Կովկա-
սի ազգաբնակչութեան ու մանաւանդ հայերու մէջ:
Ան կը համարուէր հակառակորդ հայերուն եւ հայ-
կական ազգային պահանջներուն: Դէպի հայ կամա-
ւորները Ի. ղենիչի վերաբերմունքը սառը քաղաքա-
վարական էր, մինչդեռ միւս զօրավարները՝ Բարա-
տովը, որ վերջերս մեռաւ Փարիզի մէջ, Օպանովսկին
եւ Զերնոգուրովը համակրական վերաբերմունք ու-
նէին:

Ի. ղենիչը, ինչպէս ըսինք, տեսնելով անել կա-

ցութիւնը՝ կ'որոշէ անցնիլ յարձակման և։ Հեռագրով այդ մասին կը հաղորդէ Փոխարքային։ Կը խնդրէ միաժամանակ Կարսէն ուղարկել Լըրորդ զիվիպիան, Սարիղամիշի բանակին օգնութեան հասնելու համար։

Այս հեռագիրը հանգստացուց զլուսիւր կորսրնցուցած թիկունքը և։ Բարձրացուց զօրքերու տրամադրութիւնը։

Իւզենիշը կը հրահանգէ զօրքերուն շնահանջել ոչ մէկ քայլ և։ արշաւել թուրքերու վրայ։ Էնվիլը փաշան, նոյնպէս զիտակցելով ծանր կացութիւնը, իր զօրքերուն ուղղուած հրամանի մէջ կ'ըսէ. «Եթէ ռուսները նահանջեն, անոնք ջարդուած են ու կոքած եւ Թիֆլիսի ճամբան քաց է մեզ համար։ Բայց եթէ մենք չյաջողինք զանոնք բշել դիրքերէն, այն ժամանակ մեր զօրամասերը ենթակայ կը լինին լուրջ վտանգի»։

Այդպէս ալ եղաւ։ Դեկտեմբեր 11-22ի կոիւններուն մէջ, թուրքերը ամբողջապէս ջարդուեցան։ Էնվիլը գնաց Պոլիս։ Թրքական մէկ ամբողջ զօրամարմին գերի առնուեցաւ իր սպայակոյտին և։ հրամանատարներուն հետ միասին։ Կովկասը փրկուեցաւ։

Շուտեայ Թիֆլիսէն անցնող թուրք գերի գինւորները։ Առանց կօշիկի, պատառոտած շորերով, քանի մը բուռ ցորեն զրպաններու մէջ որպէս սընունդ, ոմանք կ'անցնէին փակ գնացքներով։ Բըծաւոր թիֆուլէն մեռածները դուրս կը բերէին գնացքներէն։ Համաճարակը մեծ էր անոնց մէջ։

Մինչդեռ իշխանութիւնը մատնուած էր խուճապի, ևս նիստի հրաւիրեցի Քաղաքային Խորհուրդը։ Ի

պատիւ անոնց պիտի ըսեմ, թէ բոլորն ալ, մէջն առած ե՛ւ քաղաքի պաշտօնեաները, պա՛հեցին կատարեալ պաղարիւնութիւն և սառնասրտութիւն, գիտակցելով հանդերձ վտանգի ամբողջ մեծութիւնը: Բոլորս ալ մեր գիրքերու վրայ լինք, պատարաստ կատարելու մեր պարտքը և ոչ ոք մտածեց այդ ծանր օրերուն թողույ Թիֆլիսը և հեռանալ:

Հայ ազգարնակչութեան մէջ ալ խուճապը բա՛ւական ծաւալ ստացաւ: Եատերը փախան Թիֆլիսէն: Կառքերը չափազանց սուղ գիներով գէպի հիւսիս կը տանէին ահաբեկուած ամբոխը:

Յաղթութեան լուրը ցնծութեամբ լեցուց ժողովուրդի ողին: Տրամադրութիւնները բարձրացան: Տխրեցին միայն թուրքերը, որոնք Կարսի չըջանին մէջ հացի հսկայական պաշար լին պատրաստած թուրք բանակի համար: Իշխանութիւնը գիտէր այդ պարագան և այդ պատճառով ալ պատերազմական վայրերու մէջ գտնուող թուրք ազգարնակչութիւնը տեղահան կ'ընէր և կ'ուղարկէր երկրի ներսերը:

Վրացիները հեռու էին գէպերու անցուղարձէն և կ'աշխատէին շարտայայտուիլ:

1915ի սկիզբներուն, թուրքերը յետ էին չարտուած երկրի խորքերը: Բայց Յուլիսին, Էնվէր փաշան, հաւաքելով 90 նոր բատալիոններ, թնդանօթների և հեծելազօրքի օգնութեամբ, արշաւեց կովկասեան չորրորդ զօրամարմնի վրայ և յաղթութիւն տարաւ: Զօր. Ի. Ղենիչը 20 բատալիոններով դիմեց հակայարձակման և կարողացաւ նորէն վերականգնել կացութիւնը:

Ռուսական զօրքի նահանջներն ու առաջխա՝

դացումը անել վիճակ կը ստեղծէին Հայ ժողովուրդին
Համար, որ Տաճկահայաստանի մէջ գրկաբաց կ'ըն-
դունէր ուստական գործերը և անոնց հետ ալ միասին
կը բռնէր նահանջի ճամբան ղէպի Կովկաս... ղէպի
Երեւանի նահանգը:

Դեռ 1914ի աշնան ու ձմրան, էջմիածին և Երե-
ւան հասան պաղթականութեան առաջին հոսանքնե-
րը:

Առաջին օրէն իսկ, հասարակական կազմակեր-
պութիւնները գործի լծուեցան՝ պաղթականներուն
օգնելու համար: Մոսկուայի մէջ կազմուեցաւ Հայ-
կական կոմիտէն, որու նախաձեռնողն էր յայտնի ի-
րաւարան և հասարակական գործիչ Ս. Մամիկոն-
եանը: Էջմիածնի մէջ սկսեց գործել Եղբայրական
Օգնութեան Կոմիտէն: Հայ Բարեգործական ընկե-
րութիւնը և ուրիշ շատ կազմակերպութիւններ միա-
ժամանակ լծուեցին օգնութեան գործին: Բայց յետ
չմնաց և Քաղաքներու Միութիւնը:

Համաուսական Քաղաքներու Միութեան փոխ
նախագահ Կիշկիւնը Կովկաս ժամանեց և հեռագրով
Մոսկուայէն թոյլտուութիւն խնդրեց, որպէսզի Քա-
ղաքներու Միութեան գործունէութիւնը տարածուի
նաեւ զպաղթականներու վրայ: Պատասխանը չուշա-
ցաւ, որ թոյլտուութիւն կու տար և մենք անմիջա-
պէս անցանք գործի:

Եւ մեկնեցի Էջմիածին և այն՝ ինչ տեսայ այն-
տեղ, երբեք պիտի չմոռնամ: Սառնամանիք ձմրան օ-

րերուն, անօթի եւ մերկ հայ գաղթականներ, առանց օթեւանի, պետնի վրայ նստած էին: Կր յիշեմ՝ ցուրտ երկկոյ մըն էր: Իմ օգնական Եւանգուլեանի հետ, որ յետոյ դարձաւ Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչը Վրաստանի մէջ, պնացիներ գաղթականներու մօտ: Հեռուն հագիւ կը նշմարուէր Մասիսը: Էջմիածնի անտառը կը տնքար կարծես գաղթականներու ցաւով ու կը հեծկըլտար անոնց արցունքով:

Սոսկալի գիշեր: Ինչպիսի յուզմունքի ժամեր ապրեցի:

Առաւօտեան, արշալոյսի առաջին ճառագայթները ողողեցին Մասիսի ձիւնապատ գագաթը եւ թանձր կապոյտը վեհօրէն փոփոխեցաւ անոր փիչերուն: Ինչպէս աններդաշնակ էր բնութեան այդ վեհ տեսարանը՝ մարդկային ծով թշուառութեան ու տանջանքի հետ: Քաղցէն, ցրտէն ու համաճարակներէն կը մեռնէին հազարներ, կը մեռնէին երեխաներ եւ կանայք:

Մենք ըրինք, ինչ որ կարողացանք: Բժշկական օգնութիւնը կը հասցնէին բժիշկներ՝ Համօ Օհանջանեան եւ Բարայեան, Քաղաքներու Միութեան պաշտօնեաներ, որոնք ապագային դարձան Հայաստանի Հանրապետութեան նախարարներ:

Մանօթանալով գաղթականութեան կարիքներուն հետ, մենք վերադարձանք Թիֆլիս եւ անմիջապէս անցանք գործի: Փոխարքայի կիներ հիմնեց կոմիտէ մը՝ գաղթականներուն օգնութեան համար: Թաթարներու ներկայացուցիչները դիմեցին կոմսուհուն, խնդրելով կոմիտէի աջակցութիւնը Կարսի թա-

Թար գաղթականներուն համար, բայց կոմսուհին սառը պատասխանեց.

«Ըս չեմ ճանչնար թաթար գաղթականներ, կը ճանչնամ միայն թաթար դաւաճաններ»:

Թաթարներու դիմումը մերժուեցաւ. կոմսուհին չէր բարեւեր անգամ Բագուի Թաթար Բարեգործական Միութեան ներկայացուցիչներուն: Այս հանգամանքը անշուշտ կ'ազդէր հայ-թրքական յարաբերութիւններու վրայ, որովհետեւ Փոխարքայի պալատի մէջ անոնք կը տեսնէին, որ հայ գաղթականներուն ամենալայն շափով կը յատկացուէին ալիւր եւ հագուստեղէն: Թաթարները, որպէս լաւ դիւանագէտներ, լռեցին այն ժամանակ, բայց իրենց պատասխանը տուին հայերուն մէկ ուրիշ տեղ եւ ուրիշ ժամանակ:

Ծանր էր եւ վրացի ազնուականութեան պարագլուխ՝ Արխագիի կացութիւնը: Ան կը ցանկար, որ օժանդակութիւն տրուի եւ թուրք փախստականներուն, բայց չէր ուզեր կոմսուհու հետ բնդ հարիւր իսկ լոտութիւնը կը նշանակէր զրգուել իր դէմ Թաթարները: Արխագին խորհրդակցեց ինձ հետ այդ մասին: Ըսի իրեն, որ կոմսուհին չիտակ է եւ կտրուկ իր որոշումներուն մէջ: Ան ինձ հետ համաձայնեցաւ:

Ընդամենը կովկաս մտան 300,000 հայ գաղթականներ, որոնք մինչեւ այսօր ալ կը կազմեն Հայաստանի ազգարնակչութեան մէկ մասը: Այդ գաղթականներէն մաս մըն ալ կ'ապրին Վրաստանի եւ Հիւսիսային կովկասի մէջ:

Հսկայական գումարներ ծախսուեցան հայ գաղթականութեան վրայ: Ռուսահայութիւնը տուաւ՝

4,580,000 ոսկի ուրիշ, գաղութահայութիւնը՝ 620,000 ուրիշ, ուսկառավարութիւնը՝ 1,700,000 ուրիշ եւ քաղաքագլուխի անգլիական Ֆոնտը՝ 670,000 ուրիշ, բացի հազուստեղէնէ, որ բոլոր կողմերէն կը ստացուէր որպէս նուէր:

Այս բոլոր գումարները ծախսուեցան զանազան կազմակերպութիւններու միջոցով մինչեւ 1917ի յեղափոխութիւնը:

Անդրկովկասեան յատուկ իշխանութեան կազմումով, նորէն յատկացուեցաւ 10,252,000 ուրիշի գումար մը, նոյն կարիքներուն համար:

Քաղաքներու Միութիւնը մեծապէս բերաւ իր մասնակցութիւնը գաղթականներու օգնութեան գործին: Բայց շուտով լսուեցան տրտունջքի եւ բողոքի ձայներ: Ռուս բարձրաստիճան գինու որականները կը բողոքէին, որ Քաղաքներու Միութիւնը ամբողջապէս կլանուած գաղթականական գործերով՝ անտես կ'առնէ վիրաւոր գինու որներու խնամքի գործը: Այդ մասին տեղի ունեցան որոշակի պանպատներ:

Եւ կ'աշխատէի ապացուցել, որ այդ բոլոր բողոքներն ու դանդաւանները անհիմն են եւ միտումնաւոր:

Քաղաքներու Միութեան պաշտօնեաներու բացարձակ մեծամասնութիւնը կը կազմէին հայերը. հանգամանք մը, որ նոյնպէս տեղի կու տար ղեկուհութիւններու: Մեր գործունէութեան առաջին տարիէն իսկ, մեր ղեմ ունեցած հազիւ նշմարելի ղեկուհութիւնները պատերազմի վերջին տարիներուն փոխուեցան բացայայտ սառն վերաբերմունքի:

Պատերազմի առաջին տարին ոչ մէկ անհամա-
ձայնութիւն պատահեցաւ կեդրոնական և կովկաս-
եան իշխանութիւններու միջև: Բոլորը կ'աշխատէին
պատերազմի համար, «պատերազմը մինչև յաղթա-
կան վախճան և ամէն ինչ պատերազմի համար» նը-
շանաբաններով:

Ծիւղ է, կեանքի մակերեսէն դուրս, մութ ան-
կիւններու մէջ, աննկատելի կերպով կ'աշխատէին
բոլշևիկները, բայց այդ աշխատանքը այն ժամա-
նակուան պայմաններու մէջ անարժէք էր և ապար-
դիւն: Քաղաքներու Միութեան մէջ նայեալս կ'աշ-
խատէին բոլշևիկները, ինչպէս Աթարեկեանը, Նա-
գարէթեանը, Դանդուրեանը և Էլիաւան, որոնք
խորհրդային իշխանութեան օրով պրաւեցին առաջ-
նակարգ դիրքեր, բայց այն ժամանակ, անոնք ոչին-
չով չէին արտայայտեր իրենք գիրենք:

Այդ ժամանակ, բոլշևիկները կ'աշխատէին Ժր-
նևի մէջ, ուր կը բնակէին Լենին և ուրիշ կարևոր
բոլշևիկներ: Երկրի մէջ անոնց աշխատանքը ապար-
դիւն կ'անցնէր:

Ով ոռոտերէն գիտէ, թող կարգայ գօր. Սպիրիդո-
փիշի «Ռուս բոլշեիզմի զարգացման պատմութե-
նէն» վերտառութիւն կրող գիրքը, ուր հեղինակը
մանրամասնօրէն կանգ կ'առնէ բոլշևիկներու գոր-
ծունէութեան վրայ և կ'ապացուցանէ, թէ ինչպէս
անոնց քարոզիչները ոչ մէկ յաջողութիւն ունէին
գօրքի և ժողովուրդի մէջ:

Արդէն խօսեցանք այն մասին, թէ կովկասեան

գործերը մեծապէս կախուած էին Պետերբուրգէն, ցարի պալատէն և զլխաւոր շտաբէն, ուր կը գտնուէր մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը: Այդ իսկ պատճառով, կարելի որ է իմանալ, թէ ի՞նչ կը կատարուէր իշխանական բարձր շրջանակներու մէջ, այդ նոյն ժամանակ:

1915 Օպոստոսին, շնորհիւ թագուհու միջամտութիւններուն և շնորհիւ այն հանգամանքին, որ ռուս իշխանական շրջանակներու մէջ հանդէս էր եկած կիսագրագէտ մուժիկ մը՝ Գրիգորիյ Ռասպուտին, որ ամբողջ Ռուսաստանի ներքին և արտաքին գործերու գլխաւոր տէրն էր դարձած, Կովկասի մէջ տեղի ունեցան մեծ փոփոխութիւններ: Հեռացուեցաւ պաշտօնէն կոմս Վորոնցով-Դաշկովը, որու փոխարէն փոխարքայութեան կանչուեցաւ մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը:

Այդ փոփոխութիւնը մեծ նշանակութիւն ունեցաւ Կովկասի և հայերու համար, բայց Ռուսաստանի համար ունեցաւ աւելի մեծ և կարելի որ հետևանքներ:

Այս փոփոխութիւններու իմաստը բժրոնելու համար, պէտք է կանգ առնել Ռասպուտինի անձին վրայ: Սիրերիոյ խորքերէն, պատերազմէն քանի մը տարի առաջ, Պետերբուրգ էր եկած կիսագրագէտ ծերունի մը, որ շուտով «Սուրբ և Աստուծոյ մարդու» համբաւ հանեց: Ռասպուտինը, իր աչքերու ուժին շնորհիւ, կարողացաւ իրեն ենթարկել շատ բարձր շրջանակներուն պատկանող կիներ:

Սուրբ մարդու լուրը հասած էր ցարին և թագուհիին: Ասոնք Ռասպուտինի «աստուածային զօ-

բութեան» մէջ կը տեսնէին միակ դարձանք իրենց թագաժառանգի համար, որ կը տառապէր «Հեմոֆիլ-իա» կոչուած հիւանդութեամբ: Այդ հիւանդութիւնը կ'արտայայտուի երկարատեւ արիւնահոսութեամբ: Եւ ահա Ռասպուտինը կը դառնայ պալատի ամենօրեայ հիւրը եւ շուտով մեծ ազդեցութիւն ձեռք կը բերէ ցարի եւ թագուհիի վրայ: Յարը եւ ցարուհին կը համբուրեն Ռասպուտինի ձեռքը՝ ամէն անգամ, երբ նա ներս կը մտնի: Ռասպուտինը իր ձեռքը կ'առնէ կառավարական գործերը եւ այլեւս առանց անոր չեն կատարուիր պետական այնպիսի կարելի որ գործեր, ինչպէս նախարարներու նշանակումը, Պետական Խորհրդի բացումը, դատական խնդիրները: Մէկ խօսքով, Ռասպուտինի կամքը կը դառնայ օրէնք ցարի եւ ցարուհու համար:

Ծարը տկար կամքի տէր մարդ էր եւ Ռասպուտինը գտած էր ճամբան... ազդել ցարի վրայ, աւելի ուժեղ կամքով ցարուհու միջոցով:

Պալատի մէջ, Ռասպուտինը կ'ընէր այն, ինչ որ կը ցանկար: Շրջապատած էր ինքզինք Պետերբուրգի ամենազեղեցիկ եւ ամենաազդեցիկ կիներով եւ կը ներշնչէր նրանց այն միտքը, թէ միայն իրեն յանձնուող կիները կարող են ազատագրուիլ իրենց վրան ծանրացած մեղքերէն:

Հետագայ պատմութեամբ, մենք կու տանք այդ մարդու վախճանը եւ կը բացատրենք, թէ ի՞նչ դեր խաղաց այդ՝ միապետութեան եւ զահին անկման մէջ: Հիմա չենք միայն, որ շնորհիւ Ռասպուտինի, միայն կովկասն ունեցաւ նոր Փոխարքայ մը:

Շատերու համար անհասկնալի կը մնայ միան-

զամայն, թէ ինչպէ՞ս կիսագրագէտ մուժիկ մը՝ միապետական երկրի մը մէջ՝ կարող է այնպիսի ազդեցութիւն ձեռք բերել, որ առանց իր հաւանութեան ոչ մէկ նախարար կրնար իր պաշտօնին վրայ մնայ կամ պաշտօնի կանչուիլ:

Այս հարցի մասին մեծ գրականութիւն կայ՝ ոուսերէն լեզուով: Հայերէն շատ քիչ բան է գրուած այս մասին: Ով կարող է կարդալ ոուսերէն, թո՛ղ թղթատէ «Պատկերագարդ Ռուսաստան» չափաթաթերթի 1931ի ձմրան եւ 1932ի գարնան համարները, որ մանրամասն պատմուած են այդ արատաւ որ ծերունիի գործերն ու արարքները: Այդ յօդուածներէն կ'երեւայ, որ Ռասպուտինը, վախնալով մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչի ցարի վրայ ունեցած ազդեցութենէն, թագուհու միջոցով ցարին կը ներշնչէ այն միտքը, թէ Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը կը պատրաստէ ըմբոստութիւն մը ցարի դէմ եւ պէտք է օր առաջ հեռացնել զայն ընդհանուր հրամանատարի պաշտօնէն եւ ուղարկել Կովկաս: Թագուհին յամառ աշխատանքով կը կարողանայ համոզել ցարը եւ Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը կը հեռացուի հրամանատարի պաշտօնէն՝ նշանակուելով Կովկաս, որպէս Փոխարքայ:

Մինչ այդ՝ Կովկասը կ'ապրէր նոր յաղթութիւններու եւ նոր յոյսերու երազներով: Մեր քաղաքական երկինքը անամպ էր: Ապրիլեան սոսկալի եղեւոնը մեզ չէր հասած դեռ: Մենք դեռ չգիտէինք թուրքի այն սոսկալի լեզուն, որ այնքան յուսալքեց մեզ:

Պատերազմի պատճառով տեղեկութիւնները կ'ուշանային եւ հասնու կտոր յուրեր միայն կը հասնէին մեզ: Աղէտի իսկական պատկերը չգիտէինք եւ

մեր տրամադրութիւնները թունաւորուած չէին դէռ։
Գիտէինք միայն, թէ ի՞նչ կը կատարուի կովկասեան
ճակատին վրայ մինչեւ Վան եւ Էրզրում։

Բայց անցնինք մեր պատմութեան եւ տեսնենք,
թէ ի՞նչ դէպքեր տեղի ունեցան թապաւորական պա-
լատին մէջ, որոնք մեզ տունն նոր Փոխարքայ մը եւ
բացին քաղաքական նոր դարազյուիս մը կովկասի
համար։

•
•

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

ԴԵՊՔԵՐԸ ԹԱԳԱՒՈՐԱԿԱՆ ՊԱԼԱՏԻՆ ՄԷՋ*

1915 Օգոստոսին, Նիկոլայ Բ.-ը որոշեց անցնիլ
յօրքերու հրամանատարութեան զլուխը:

Իր այդ որոշումը իրապօրժելու համար, պէտք էր
հետացնել մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը զլխա-
ւոր հրամանատարի պաշտօնէն: Բայց որպէսզի այդ
հետացումը կրէր պատուաւոր բնոյթ, Նիկոլայ Բ.-ը
կովկասի Փոխարքայ եւ կովկասեան բանակի զլխա-
ւոր հրամանատար նշանակեց մեծ իշխան Նիկոլայ
Նիկոլայեւիչը: Կովկասի Փոխարքայ՝ կոմս Վորոն-
ցով-Դաշկովը իր հրաժարականը տուաւ եւ մեկնեց
Թիֆլիսէն:

Ինչ բանը ստիպեց ցարը տալու այդ որոշումը,
որ այն ժամանակ զժպոհութիւն պատճառեց ոչ մի-
այն ոտս առաջաւոր տարրերուն, այլեւ կառավա-
րութեան, մեծ իշխաններուն, բանակին եւ մինչեւ
անգամ թաղաւորական բնտանիքին: Ցարու հաւ-
մակները ուղղուած ցարին, թաղաւորի եւ մեծ իշխա-
նի մօտ կանգնած մարդոց վկայութիւնները եւ իմ

(*) Այս եւ յաջորդ զլուխին (ԺԳ.) եկրախորագիրները աւել-
ցուած են մեր կողմէ:

տպաւորութիւնները՝ ստացած կոմս Վորոնցով
—Դաշկովէն եւ իր շրջապատէն՝ կասկած չէին ձգեր,
թէ տխրահոշակ Գրիգորիյ Ռասպուտիներ բախտորոշ
ղեր մը կատարած էր այդ փոփոխութեանց մէջ:

Ճարին զգոյշ կերպով նախազգուշացումներ կ'ը-
նէր իր շրջապատը, որպէսզի ցարը չրաժարի իր միտ-
քէն: Կ'ըսեն, թէ մեծ իշխաններէն մէկը նոյնիսկ կը
թողու ճակատը եւ կը շտապէ Պետերբուրգ՝ չամոզե-
լու չամար թագաւորը, որ ետ կանգնի իր որոշումէն:
Պետական Դումայի նախագահը, յատուկ նամակով,
կը խնդրէ ցարէն վտանգի չենթարկել ցարական
բարձր հեղինակութիւնը եւ յետ կանգնիլ իր որոշու-
մէն:

Բոլորի չամար պարզ էր, որ թույլական ցարը չու-
նէր ո՛չ գինու որական պատրաստութիւն եւ ոչ ալ ան-
չըրածեւոտ գիտութիւն՝ բանակի չրամանատարու -
թիւնը անձամբ ստանձնելու չամար: Եւրոպական եւ
նոյնիսկ գերմանական դիւանագիտական եւ քաղա-
քական գործիչները նոյն կարծիքն ունէին, որ ցարի
որոշումը կարող է կորստաբեր ըլլալ ոո՞ւս ժողո-
վորդի եւ պետութեան չամար: Մինչեւ անգամ, ցա-
րի չրամաններուն անխօս կերպով ենթարկուող նա-
խարարները արտաքին գործերու նախարարութեան
մէջ չաւաքուելով կ'որոշէն դիմել ցարին հետեւեալ
նամակով.

«Ամէնաողորմած տէր. մի՛ մեղադրէ՛ք մեզ.
մեր անկեղծ եւ համարձակ այս դիմումին համար:
Մենք ստիպուած ենք այդպէս վարուիլ. որովհե-
տեւ այդ կը պահանջէ մեզմէ մեր հաւատարիմ հր-

պատակի ոգին, մեր հայրենասիրութիւնը եւ գիտակցութիւնը, որ այսօր կանգնած ենք ահաւոր դէպքերու առջեւ: Երէկ, նախարարներու ժողովին մէջ, ուր դուք կը նախագահէիք, մենք համարձակեցանք ձեզ յայտնել մեր ընդհանուր խնդիրը՝ չհեռացնել մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը հրամանատարութեան պաշտօնէն: Եւ այսօր գիտակցելով Տէր, որ Դուք չէք հանիր մեր խնդիրը յարգել, կը համարձակինք նամակով Ձեզ յայտնել, թէ Ձեր որոշումը կը սպառնայ Ռուսաստանին, Ձեզ եւ Ձեր քաղաքական ընտանիքին՝ ծանր հետեւանքներով: Երէկուան ժողովին մէջ պարզուեցաւ եւ ուրիշ հանգամանք մը, այն՝ որ նախարարներու խորհրդի նախագահին եւ մեր միջեւ կան լուրջ տարակարծութիւններ երկրի ներքին կացութեան գնահատման մասին: Որեւէ ժամանակ անբոյլատրելի այս երեւոյթը կորստաբեր է պատերազմի ընթացքին: Ստեղծուած այս կացութեան մէջ, մենք կը կորսնցնենք մեր հաւատարմագրութիւնը աշխատելու յօգուտ Ձեզ եւ հայրենիքի»:

Նամակը մնաց անպատասխան եւ չուտով գայն ստորագրող ու թ նախարարները հեռացուեցան իրենց պաշտօններէն:

Սեպտեմբեր 4ին, ցարը մեկնեց ռազմաճակատ եւ ընդունեց զօրքերու գլխաւոր հրամանատարութիւնը:

Թերեւս ցարը չատ պատճառներ ունէր այդպէս վարուելու՝ Բայց կանգ առնենք ցարու հոն նամակներուն վրայ, որոնք պատճառ են ցարին՝ Ռուսոյու-

տինի դրդումով: Ամբողջ մէկ տարի, պատերազմի սկիզբէն մինչեւ 1915 Օգոստոսը, երբ ցարը տուաւ այդ որոշումը, ցարու հին անընդհատ կը գրէր այդ մասին թագաւորին եւ կ'ըսէր, թէ Ռասպուտինի խնդրանքն է այդ:

Ռասպուտինի խորհուրդները ցարու հու համար երկինքէն եկած ցուցմունքներ էին եւ աստուածային պատգամներ: Այդ խորհուրդներուն ցարու հին կ'ենթարկուէր անխօս եւ կոյր կերպով:

Յայտնի էր, որ շատերը կ'աշխատէին հեռացնել Ռասպուտինը ցարի պալատէն: Բայց այդ ուղղութեամբ կատարուած բոլոր փորձերը ապարդիւն կ'անցնէին: Թագուհու կոյր, միսթիք հաւատը դէպի Ռասպուտինը՝ առաջ կու գար այն համոզումէն, որ Ռասպուտինը կը պաշտպանէ թագաժառանգի առողջութիւնը եւ զայն կը փրկէ մահուանէ, որ ամէն օր, ամէն ժամ, կարող է առաջ գալ անոր հիանդութենէն՝ անդադար արին նահասութենէ:

Կոմս Վորոնցով-Դաշկովը կը պատմէր ինձ այն մասին, որ հանգուցեալ թագուհի Մարիա Ֆէոդորովնան, Նիկոլայ Բ-ի մայրը, անգամ մը յաջողած էր համոզել որդին՝ հեռացնելու պալատէն Ռասպուտինը: Յարը հեռացուցած էր Ռասպուտինը Պետերբուրգէն եւ ան պացած էր Սիբերիա՝ իր հայրենիքը: Բայց հազիւ մեկնած մայրաքաղաքէն, թագաժառանգը կը հիանդանայ եւ բժիշկները կացութիւնը կը գտնեն անյոյս: Յարու հին յուսահատ վիճակի մէջ կը հեռադրէ Ռասպուտինին եւ կը ստանայ անոր պատասխանը. «Մի՛ վախճա՛մ, թագաժառանգը պիտի առողջանայ»:

Թագաժառանգը կ'առողջանայ և թագուհու հաւատքը ղէպի Ռասպուտինի սուրբ զօրութիւնը աւելի կ'ամրանայ: Ռասպուտինը նորէն կը կանչուի Պետերբուրգ:

Բայց թագաժառանգը նորէն կը հիւանդանայ: Փրոֆէսոր Ֆէոդորովը երկու ժամ անընդհատ կ'աշխատի կանպենցնել արիւնահոսութիւնը, բայց ի զուր: Պալատ կը կանչուի Ռասպուտինը, որ ղնելով ձեռքը հիւանդի ճակատին՝ կը ղաղընցնէ արիւնահոսութիւնը:

Իժլկապետ Ֆէոդորովը պատժած էր Փոխարքային, որ ինք ականատես եղած էր այդ ղէպքին:

Ինչն էր արդեօք պատճառը Ռասպուտինի զօրութեան: Ինչը, թէ՞ իր ձեռք առած միջոցները:

Արտաքնապէս, Ռասպուտինի միջամտութիւնը այնպէս ցնցած էր բոլորը, որ ամէնքն ալ անոր կը վերագրէին արիւնահոսութեան ղաղարումը:

Յարուհին սկսած էր ջերմեռանդօրէն հաւատալ, որ Ռասպուտինը օժտուած է երկնային զօրութեամբ և հրաշագործ ազդեցութիւն ունի մարդոց վրայ:

Այդ ղէպքէն յետոյ, թագուհի մայրը այլեւս չկարողացաւ ազդել իր որդու վրայ և Ռասպուտինը դարձաւ պալատի մշտական յաճախորդը:

Պարզ է, որ այսպիսի պարագաներու մէջ, Ռասպուտինի յորդորները՝ մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայիւի ղէմ ուղղուած, ցարուհու համար ունէին վճռական նշանակութիւն: Եւ եթէ ի նկատի առնենք այն հանգամանքը, որ ցարուհին չէր սիրեր մեծ իշխանը և իր քոյր Միլիցիան, հասկնալի կը դառնայ,

որ Ռասպուտինի խորհուրդներուն ան կը միացնէր եւ իր անձնական կիրքերն ու անվստահութիւնը:

Դառնանք ցարուհու նամակներուն:

1914 Սեպտեմբերէն սկսած մինչեւ 1916 Դեկտեմբեր, երկու տարի շարունակ, ցարուհին 27 անգամ կը պարտաւորուէր ցարը մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւի իշխող աւանական միտումներու մասին: Առաջին նամակի մէջ ան կը գրէ.

«Գրիգորին (Ռասպուտինը) քեզ շատ կը սիրէ եւ չ'ուզեր, որ Նիկոլայը (մեծ իշխանի արձամարձական անունը) որեւէ դեր խաղայ»:

Ժամանակագրական կարգով մէջբերումները բնենք այդ նամակներէն, որոնք գլխաւորապէս ուղղուած էին Նիկոլայ Նիկոլայեւի իշխ. եւ իր շրջապատին դէմ:

«Շատ վատ է, կը գրէ ցարուհին, որ Նիկոլայը, ուրիշներու դրդմամբ, կը խառնուի այնպիսի հարցերու, որոնք քեզ կը վերաբերին միայն: Աստուծոյ եւ ժողովուրդի առջեւ դու ես միակ ընտրեալը եւ ոչ ոք իրաւունք ունի բռնադատելու քո իրաւունքները: Կը վախճամ, որ Նիկոլայը այնպիսի չարիքներ ստեղծէ, որ դժուար լինի քեզ շտկել ապագային»:

Ուրիշ նամակի մը մէջ, ան կը գրէ.

«Զնայած որ Նիկոլայը բարձր պաշտօնի մը վրայ կը գտնուի, բայց գիտցիր, որ իրմէ բարձր

կանգնած ես դուն: Զիս եւ մեր բարեկամը (Ռասպուտինը) շատ կը զայրացնէ այն հանգամանքը, որ Նիկոլաշը ինչպէս ինքն իրեն հետագիւրդեր կու տայ նահանգապետներուն եւ կարգադրութիւններ կ'ընէ»:

Կ'երեւի, որ Ռասպուտինը յաջողած էր կասկածի որոշ սերմեր ցանկը ցարու հոս մէջ մէծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայիւի չի հաւատարմութեան մասին եւ այդ սերմերը ժամանակին տուին շատ առատ բերքեր: Երբ 1915 Ապրիլին ցարը պիտի մեկնէր Լվով, ցարու հին կը գրէր.

«Ես պիտի խնդրեմ մեր բարեկամէն, որ առանձնապէս ազօրէ քեզ համար, երբ դու լինիս այնտեղ: Նիկոլաշը չէ, որ պիտի քեզ ուղեկից լինի: Դուն պէտք է չբաժնես հեղինակութիւնդ եւ լինիս այնտեղ առաջին տեղին վրայ: Ռասպուտինը չ'ուզեր, որ Նիկոլաշը քեզ ուղեկցի, որովհետեւ լաւ է որ դուն միմակ լինիս: Յիշիր, որ դուն երկար ես քաջաւորած եւ աւելի փորձառու ես, քան անոնք: Եթէ Նիկոլաշը սխալներ կը գործէ, թոյլ տուր. պատերազմէն ետք ան փոշի կը դառնայ եւ դուն պիտի ուղեւ անոր սխալները: Հաւատա՛ եւ լսի՛ր մեր բարեկամին. անոր խորհուրդները ինչ եւ Ռուսիոյ օգտին համար են: Զէ՞ որ Աստուած գուր չէ, որ զրկած է զայն մեզ: Իսկ մենք պէտք է աւելի մտիկ ընենք իր խորհուրդներուն: Ի՞նչ լաւ է, որ մենք ունինք ոչ միայն իր ազօրները, այլեւ իր խորհուրդները»:

Ծարու հին լրջօրէն կը վախճար մեծ իշխան Նի-

*կոլայ Նիկոլայեիչի միջամտութենէն պետական
գործերուն: Ան խորհուրդ կու տար ցարին պիտաւոր
ռազմականի մէջ չգրադիլ երբեք լուրջ հարցերով:*

«Ոչ ոք գիտէ, — գայրաջած կը գրէր ցարուհին —
թէ ո՞վ է կայսրը: Դուն ստիպուած ռազմական
կ'երթաս, այնտեղ կը հաւաքես քո նախարարները,
կարծես թէ այստեղ՝ Պետերբուրգի մէջ անկարող
ես այդ բնել: Այնպէս կ'երեւի, որ Նիկոլաշն է գործ
տեսնողը: ան է, որ պաշտօնեաներ կը նշանակէ, կը
հեռացնէ, որոշումներ կու տայ: Ես յուսահատած
եմ սաստիկ: Դուն նորէն երկարօրէն կը բացակա-
յիս: Ռասպուտինը կ'ըսէ, թէ այդպէս պէտք չէ
վարուիս: Ամէն ինչ կը կատարուի իր կամքին հա-
կառակ: Սիրտս լեցուն է արիւնով: Ախ, իմ Նիկա,
գործերը սխալ ընթացք կը ստանան: Նիկոլաշը քեզ
իւր մօտ կը պահէ, որպէսզի քեզ ստիպէ ենթարկը-
ւել իր կամքին եւ վատ խորհուրդներուն: Մի՞թէ
դուն չես հասկնար, թէ այն մարդը, որ կը դաւա-
ճանէ Աստուծոյ բնտրեալին, բնդունելի չէ իրեն՝
Աստուծոյ համար եւ իր գործերը երբեք լաւ չեն
կարող լինել»:

Քանի մը օր ետք, ցարուհին նորէն կը գրէ.

«Հանրութեան մէջ ոչ ոք գիտէ Նիկոլայ Նիկո-
լայեիչի իսկական դերը, տեսակ մը երկրորդ
կայսր լինի կարծես»:

*Ցարուհու թախանձանքները վերջապէս ար-
դիւնք կու տան: Օգոստոս 20ին, ցարը զինուորական
նախարար Պոլիվանովի հետ նամակ մը կ'ուղարկէ
մեծ իշխանին՝ յայտնելով անոր, թէ ինք որոշած է իր
վրայ առնել հրամանատարի պաշտօնը եւ Նիկոլայ*

Նիկոլայեիչը կ'ուղարկէ Կովկաս՝ Փոխարքայի և Կովկասեան ռանակի Հրամանատարի պաշտօնով: Օգոստոս 23ին, ցարը նամակ մը կ'ուղարկէ նաև Վորոնցով-Դաշկովին, որուն կը դառնանք մեր պատմութեան հետագայ ընթացքին:

Մեծ իշխանը թողուց ռազմակայանը և մեկնեցաւ Կովկաս:

Օգոստոս 22ին, ցարու հին խանդավառ նամակ մը կ'ուղղէ ցարին.

«Ես չեմ գտներ խօսքեր՝ գոհունակութիւնս քեզ յայտնելու համար: Դու ապացուցեցիր, որ դու ինքնիշխան միապետ ես, առանց որու Ռուսիան չի կրնար ապրիլ»:

Այս նամակին մէջ, ցարու հին քանի մը տաք տողեր նուիրելով իր սիրելի ամուսնուն՝ կ'աւելցնէ, որ քանի դեռ Նիկոլայը մեկնած չէ ռազմակայանէն, ինք միշտ անհանգիստ պիտի մնայ:

Ռասպուտինը արդէն առանց քաշուելու կը մեղադրէ Նիկոլայ Նիկոլայեիչը դաւաճանութեան մէջ՝ վերագրելով անոր ցարը գահընկէց ընելու և վանքի մը մէջ նետելու միտումները:

Ցարու հին ռազմակայանէն կը հեռացնէ մեծ իշխանի ընտր կողմնակիցները, ինչպէս և իշխան Օրլովը, որ օգտուելով իր մտերմութենէն ցարի հետ, կը զգուշացնէ զայն՝ Ռասպուտինի չարագործ ցանցին մէջ իյնալ: Բայց ցարը ղրական պատասխանի փոխարէն կ'ըսէ Օրլովին.

«Դուն կ'երթաս Կովկաս, որպէս օգնական Փոխարքայի»:

«Բայց ես պատրաստ չեմ այդ պաշտօնին», կը պատասխանէ Օրլովը:

«Ոչինչ, այնտեղ կը սորվիս». – կ'աւելցնէ ցարը:

Եւ Օրլովը կը մեկնի Կովկաս:

Օրլովէն Լտք, պաշտօնէն Հեռացուեցաւ ներքին գործերու նախարարի օգնական՝ զօր. Զու նկովսկին, որ Ռասպուտինի մասին ներկայացուցած էր մանրամասն գեկոյց մը: Պաշտօնանկ Լդաւ Լ. Սինոդի դատախազ Իստոմինը, որ Ռասպուտինի հակառակորդներէն էր. ան ուղարկուեցաւ Կովկաս, որպէս Փոխարքայի դիւանապետ:

Ռասպուտինը այսպիսով հասաւ իր նպատակին: Իբր գլխաւոր Թշնամիները Հեռացուած էին Պետերբուրգէն Լ. իրենց պաշտօններէն: Նախարարներու աթոռները գրաւած էին անկամ Լ. Ռասպուտինի հաւատարիմ մարդիկ:

Բայց Հեռաւոր Կովկասէն անգամ Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը հանգիստ չէր տար ցարու հուն: Սեպտեմբեր 10ին, վերջինս նորէն կը գրէ ցարին.

«Երբ պահի երեք օրերուն եկեղեցիին մէջ ազօթքներ կ'ընէին քեզ համար, դուրսը կը տարածէին Նիկոլայի նկարները հազարաւոր օրինակներով: Ի՞նչ է այս: Անոնք խաղ մը կ'ուզէին խաղալ: Մեր բարեկամը (Ռասպուտինը) ժամանակին բացաւ անոնց բարտերը եւ այժմ կը խնդրէ քեզմէ հեռացնել Նիկոլայը բոլորովին: Միլիցան եւ ըստանան (մեծ իշխանի կինը) ամէն տեսակի լուրեր կը տարածեն իմ մասին եւ կ'ուզեն զիս արգելա-

փակել վանքի մը մէջ, եթէ յաջողի իրենց դիւանին ծրագիրը»:

Եթէ ուշադրութեամբ կարդալու ըլլանք ցարու – հու նամակները, կը տեսնենք, որ Ռասսպուտինի խորհուրդները մեծ իշխանի եւ իր շրջապատի մասին կը հասնէին ցարին՝ ցարու հու միջոցով: Ինք՝ Ռասսպուտինը՝ կը մնար միշտ շուքի մէջ:

Անձնաւորութիւն մը, որ մօտիկ կանգնած էր թագաւորական ընտանիքին եւ պալատին, կը պատմէր, որ Ռասսպուտինը, հագիւ քանի մը անգամ միայն, հանդիպած է թագին հետ: Իր խորհուրդներն ու ցանկութիւնները ան կը փոխանցէր ցարին՝ թագու հու կամ տիկին Վիրուբովայի միջոցով, որ ցարու հու ամէնէն մօտիկ բարեկամու հին էր:

Յարին մօտիկ անձեր կը կարծեն, թէ երկու կարեւոր հանգամանքներ դեր խաղացած են ցարի պատմական որոշման մէջ. նախ, այն յոյսը, թէ գլխաւորելով բանակը՝ աւելի պիտի յաջողի պատերազմական գործողութիւններու մէջ: Երկրորդ՝ այն վախը, թէ բանակի յաղթանակը մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը կրնար օգտագործել՝ իր հեղինակութիւնը բարձրացնելու եւ պահին սպառնալու համար:

Ոստիկանական բաժանմունքի նախկին պետ՝ Բելեցկին՝ իր յուշերուն մէջ կը գրէ, թէ Ռասսպուտինը կը պնդէր, որ Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը կ'երազէր պահաւորաբանալու մասին: Իսկ Նիկոլայ Նիկոլայեւիչի

օգնական՝ գորավար Դանիլովը կ'ըսէ, թէ մեծ իշխանի համար միանգամայն անսպասելի է անհասկնալի էր ցարի որոշումը այն ժամանակ, երբ Ռուսաստանը կը գտնուէր ծանր ճգնաժամի մէջ: Ռուսիան է րանակը այդ ծանր օրերուն զրկուեցան իրենց ամենալաւ եւ կարող հրամանատարէն:

Յարուհին հանգիստ չէր, քանի մեծ իշխանը չէր մեկնած ռազմակայանէն:

«Հոգեակս. — կը գրէ ցարուհին — անմիջապէս ճանապարհիւր Նիկոլաշը դէպի հարաւ: Անգամ մը եւս ցոյց տուր կամֆդ եւ ուժդ»:

Բայց երբ մեծ իշխանը հասաւ Թիֆլիս, Ռասպուտինը նորէն գոհ չմնաց: Յարուհին նորէն կը զգուշացնէ ցարը հսկել Նիկոլաշի վրայ Կովկասի մէջ, որպէսզի այնուհեղ կացութիւնը չբարդանայ:

«Պէտք է երբեմն-երբեմն մարդիկ ուզարկել Կովկաս, — կը գրէ ցարուհին — իմանալու համար, րէ ի՞նչ կ'անցնի կը դառնայ: Մեր բարեկամն է, որ այս խորհուրդը կու տայ քեզի: Գիտցիր, որ շատերը կը յանդգնին անուանել զայն Նիկոլայ Գ.»:

Յարուհու կասկածները պնայով կ'ուժեղանան: Անոր կը թուի, թէ մեծ իշխանը, իր կինը եւ շրջապատը, դատադրութիւն կը պատրաստեն ցարի դէմ: 1916 Նոյեմբեր, հին, ցարուհին հետեւեալ տպւերը կը գրէ ցարին.

«Հոգեակս. զգոյշ եւ զգոյշ եղիր: Աւելորդ խոստումներ չընես Նիկոլաշին Յիշիր, որ Ռասպուտինը փրկեց քեզ այդ չար մարդէն: Պէտք չէ, որ դուն բարի ըլլաս Նիկոլաշի, ճանուշեցիքի եւ

Օրլովի հանդէպ: Յիշիր, թէ ի՞նչ չարիք կ'ուզէին գործել անոնք քո եւ Ռուսաստանի գլխուն: Անոնք կ'ուզէին գահընկէց ընել քեզ, իսկ գիս՝ արգելափակել վանքի մը մէջ: Օրլովի մօտ կը գտնուէին բոլոր թուղթերը՝ կնքուած ու պատրաստ»:

Մինչ այդ, Ռուսաստանի մէջ տեղի կ'ունենային շարագուշակ դէպքեր:

Պետական Դուման, փորձելով բոլոր խաղաղ միջոցները, ընտրած էր յեղափոխութեան ճամբան: Դաւառային եւ քաղաքային համաժողովները բացարձակ կը պահանջէին պատասխանատու կառավարութիւն: Ռասպուտինի ազդեցութիւնը եւ միջամտութիւնը պետական գործերուն՝ ծայր սաստիճանի խախտած էր պետական մեքենան: Մթնոլորտը ելեկտրականացած էր: Իշխան Իսուպով մութին մէջ կը պատրաստէր Ռասպուտինի սպանութիւնը:

Դեկտեմբեր 9ին, Ռասպուտինի սպանութենէն մէկ շաբաթ առաջ, ցարուհին կը գրէ ցարին.

«Մեր բարեկամը կ'ըսէ, որ Ռուսաստանի համար սկսած են ահաւոր օրեր եւ եթէ դուն հեռացուցած չլինէիր Նիկոլաշը, այսօր քո գահը պիտի փլէր վերջնականապէս»:

Դեկտեմբեր 16ին, Ռասպուտինը սպաննուեցաւ, իսկ երեք ամիս ետք, Նիկոլայ Բ-ը հրաժարեցաւ գահէն: Նոր դարապլուխ մը բացուեցաւ ուս պատմութեան համար:

Այն ժամանակ, երբ Ռասպուտինը իր ցանցերը կը լարէր, երբ պահին չուրջ տեղի կ'ունենային էնրփիկներ՝ բարձր պաշտօններ ստանալու համար, երբ

արեւմտեան ճակատի անյաջողութիւնները հարիւր հազարներ տեղահան կ'ընէին՝ իրենց հետ բերելով մահ ու կոտորած, Կովկասը կ'ապրէր իր ինքնուրոյն կեանքով:

Եթէ ի նկատի առնենք այն հանգամանքը, որ Կովկասը ունէր իր առանձին վարչական կազմը, կեդրոնացած Փոխարքայի ձեռքերուն մէջ, որ Փոխարքայ Վսրանցով-Դաշկովը եղած էր պալատի նախարար երկու ցարերու ժամանակ և Նիկոլայ Բ. մեծցած էր իր ծունկերուն վրայ, կը տեսնենք, որ Կովկասը տեսակ մը անկախ երկիր էր, որ կ'ապրէր իր ուրոյն հոգերով և շահերով:

Այդ երկրին մէջ, կը բնակէին չորս աշխոյժ և ժրաջան ժողովուրդներ՝ հայերը, վրացիները, թաթարները և լեռնականները, ու նենայով իրենց մշտաւորական ուժերը, մամուլը, դպրոցները, հանրային հաստատութիւնները և քաղաքական կազմակերպութիւնները: Այդ ժողովուրդները, որ կորսընցուցած էին իրենց անկախութիւնը, կ'ապրէին իրենց ազգային կեանքով՝ աշխատելով պահպանել իրենց ազգային ինքնուրոյնութիւնը, ապա նաև ձեռք բերել անկախութիւն:

Ռուսաց տիրի յարած ցանցին թելերը չէին հասնէր Կովկաս: Այդ մասին կը խօսէին բոլորը, որպէս վտանգաւոր, բայց շատ հեռաւոր երևոյթի մը մասին: Սակայն, Կովկասի մասաւորականութիւնը կը բաժնէր ռուս մտաւորականութեան վախերը՝ ճակատի անկազմակերպ վիճակի, պետական մեքենայի վերակազմումին և սեփմի փոփոխութեան մասին:

Կոուոդ բանակի անասելի զրկանքները, իշխանութեան ոճրագործ թերութիւնները եւ դաւադրութիւններու յուրերը կը հասնէին Կովկաս եւ կը զրըզրոյն ժողովուրդը:

Անձամբ լսած եմ մեծ իշխան Նիկոլայ Միխայլովիչէն, որ կեղբորնին մէջ եւ թագին շուրջ տեղի ունեցող ղէպքերը դատապարտելի են ամէն տեսակէտով:

Կովկասը հեռու էր Ռասայուտինի ազդեցութենէն: Ոչ մէկ ռասայուտինեան թեկնածու չէր գրաւած Կովկասի վարչական պաշտօններէն որեւէ մէկը: Բայց տեղի էր ունեցած հակառակը: Ռասայուտինի հակառակորդները բարձր պաշտօններով աքսորուած էին Կովկաս:

1915 Օգոստոս 23ին, Շերեմետեւի միջոցով, ցարը նամակ մը կ'ուղարկէ Փոխարքային՝ հետեւեալ բովանդակութեամբ.

«Պարտք կը համարիմ զգուշացնել ձեզ, որ ես որոշած եմ անցնիլ զօրքերու զլուխը, որպէս բնդ-հանուր հրամանատար: Այդ իսկ պատճառով, Նիկոլայ Նիկոլայեիչը ազատ կ'արձակուի իր պաշտօնէն եւ կը նշանակուի ձեր պաշտօնին: Յոյս ունիմ, թէ դուք կ'ըմբռնէք իրերու լրջութիւնը, որ կը ստիպէ զիս կատարել այս փոփոխութիւնները»:

Օգոստոսի վերջը, Փոխարքայի զիս անապեա Պետերոսնը, հրաւիրեց զիս Բորժոմ, ուր այն ժամանակ կը բնակէր Փոխարքան՝ մեծ իշխան Նիկոլայ Միխայլովիչի կայուածին մէջ: Ես անմիջապէս մեկնեցի այնտեղ: Փոխարքան զիս բնդ ունեց եւ ըսաւ.

«Տասը տարուան իմ գործունէութիւնը կա-

պեց զիս Կովկասի եւ իր ժողովուրդին հետ: Այսօր, մեծ վիշտ մը կը զգամ թողելով Կովկասը: Կ'ուզեմ ձեր միջոցով իմ շնորհակալութիւնս յայտնել Թիֆլիսի քաղաքային վարչութեան եւ ժողովուրդին այն ընդունելութեան եւ վերաբերմունքին համար, որ ցոյց տուին իմ եւ տիկնոջս հանդէպ: Կ'ուզեմ յայտնել ե՛ւ այն պատճառները, որ կը ստիպեն զիս թողուլ Կովկասը»:

Կոմսը ցոյց տուաւ ինձ ցարի նամակը եւ ըսաւ, թէ մեծ իշխանը նոյնպէս կը սիրէ Կովկասը: Ըսաւ, թէ ճամբու վրայ ինք պիտի հանդիպի մեծ իշխանին եւ պիտի ըսէ անոր, թէ վստահութեան արժանի եմ ես եւ Թիֆլիսի քաղաքային վարչութիւնը:

Կոմսը իր խոստումը կատարեց:

Սօսակցութեան ընթացքին, ան ըսաւ, թէ ցարի որոշումը վախ կ'առաջացնէ իր մէջ, թէ Ռուսաստանին հարկաւոր են այսօր այլ պայմաններ, թէ պէտք է հաւատալ ժողովուրդի ընտրեալներուն եւ գործի կանչել ժողովուրդի լաւագոյն տարրերը, թէ պէտք է ստեղծել պատասխանատու կառավարութիւն:

Կոմսը ցոյց տուաւ նաեւ իր պատասխանը ցարին.

«Ձերդ մեծութիւնը որոշած է անցնիլ զօրքին գլուխը: Բայց պէտք է, որ Ձեր հրամանատարութեան ներքոյ զօրք յաղթական լինի: Այլապէս վրտանգ կը սպառնայ Ձեր հեղինակութեան եւ թագաւորութեան: Ես կը հաւատամ մեր զօրքի յաղթական ուժին, բայց կը կասկածիմ այժմեան կացութեան շուտափոյթ փոխուելուն»:

Կոմսը կը վախճար ճակատի կացութենէն եւ

վատ տրամադրութիւններով թողուց կովկասը: Վեց ամիս ետք, ան մեռաւ Ղրիմի իր կալուածին մէջ:

Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը եւ մահը կեանքի բեմին քչեցին այն բոլոր անձերը, որ Ռասպուտինի զոհները դարձան կամ անոր պաշտպանութիւնը վայելեցին: Ո՞վ անոր ձեռքին խաղալիկ եղաւ կամ որո՞՞ւ ձեռքին չի ինք խաղալիկ, թողունք անկողմնակալ պատմութեան: Մեր նպատակն է այսօր մատնանշել փաստերը միայն, որոնք 15 երկար տարիներ ետք անգամ կը թուին դեռ նոր կատարուած դէպքեր:

Մեկնելէն առաջ, Փոխարքան քանի մը օր մնաց Թիֆլիս, ուր զանազան հաստատութիւններ եւ մարդիկ կու գային իրեն մնաս բարեւի: Վրացիները սաոր վերաբերում ցոյց տուին անոր մեկնումին հանդէպ: Վրաց ազնուականութիւնը, որ կը սիրէր շարունակ պալատին մէջ լինել, չեկաւ անգամ երթաւ բարեւի: Թուրքերը բացարձակապէս անտես առին իր մեկնումը, իսկ հայերը կը ցաւէին, որ կը զրկուէին հայ ժողովուրդին հանդէպ բարեացակամ վերաբերմունք ունեցող կարեւոր մարդէ մը:

Վորոնցով-Դաչկովի օրով, վերադարձուեցան մեր եկեղեցական կալուածները. կազմուեցան կամաւորական խումբերը. իշխանութեան կողմէ յուրջ քայլեր եղան կովկասի բարձրագոյն ղարոցի բացման համար: Քաղաքային վարչութիւնը ամէն հիմ ունէր ցաւելու կոմսի մեկնումին համար: Եւ զգացուած ճառ մը խօսեցի՝ բարի երթ մաղթելով անոր: Քաղաքային վարչութեան որոշմամբ, կոմսին տուինք Թիֆլիսի պատուաւոր քաղաքացու տիտղոսը: Կոմսը

յուզուած էր, կը պզար, որ կը փակուի իր պաշտօնա-
վարութեան և իր կեանքի վերջին շրջանը: Կոմսը
հիւանդ էր, գրեթէ անկողինի մէջ:

Գնացքը կամաց-կամաց շարժեցաւ Կոմսը
կանգնած էր լուսամտուտի մօտ և Կոմսուհու հետ
ձեռքով շարժումներ կ'ընէր:

Տուն վերադառնալու ատեն, կը մտածէր.
«Դժբախտ ժողովուրդ եմք մեմք. անկարող տնօ-
րինելու մեր բախտը ինքներս: Այսօր կը մեկնի մէ-
կը, վաղը պիտի գայ նոր ուրիշ մը: Ի՞նչ պիտի տայ
ան երկրին»:

Ու դեռ պատերազմը կար, զաղթականութիւնը
կար և կային շարագուշակ լուրերը Թուրքիայէն:

ԴԵՊՔԵՐԸ ԹԱԳԱՒՈՐԱԿԱՆ
ՊԱԼԱՏԻՆ ՄԵՋ (ՇԱՐ.)

ՄԼԾ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայևի իշի Կովկաս Հաստատու էլէն յետոյ, սկսաւ պատերազմական գործողութիւններու նոր շրջան մը:

1915ի աշունը սաստիկ անձրևային էր հաբաւային ճակատին վրայ, իսկ հիւսիսային ճակատի վրայ սկսած էին արդէն ցուրտերն ու սառնամանիքները, ձիւնն ու փոթորիկները: Ու այս բոլորի հետ մէկտեղ՝ աւելի զգալի կը դառնային պետական մեքենայի պակասութիւնները եւ երկրի տնտեսական կեանքի քայքայումը վիճակը:

Վերը յիշած էինք արդէն, որ ռուսական պատմութեան մէջ յեղափոխութիւնը կապուած է եղեր միշտ պատերազմներու հետ, որոնց ընթացքին զգալի կերպով երևան են եկած երկրի բոլոր թերութիւնները եւ հնացած պետական մեքենայի անպէտքութիւնը: Այսպէս, Ղրիմի պատերազմէն ետք, տեղի ունեցան որոշ բարեփոխումներ: 1905ի ռուս-ճափոնական պատերազմէն յետոյ, տեղի ունեցան յեղափոխական ծանօթ շարժումները: Նոյնը եւ 1917ի յեղափոխութիւնը, որ հետեւանքը եղաւ համաշխարհային պատերազմի:

Այս պլուխին մէջ, մենք պիտի կանգ առնենք մէկ կողմէն՝ պատերազմէն առաջ եկած վերքերուն վրայ,

միւս կողմէն՝ այն փտանգաւոր հոգեբանութեան վրա, որ համակած էր ամբողջ Ռուսաստանի եւ Կովկասի ժողովուրդները, որովհետեւ այդ երկու երեւոյթներով է, որ կը պայմանաւորուէր պատմական զէպքերու հետագայ զարգացումը: Ռուսական Յեղափոխութիւնը բախումն էր այդ երկու ուժերուն: Այդ բախումէն էր, որ առաջ եկաւ նախ՝ Կովկասի անջատումը Ռուսաստանէն, ապա եւ Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութիւնը:

Որպէս այդ շրջանի աքաբի գործիչ մը՝ եւ վճռական կերպով կարող եմ ըսել, թէ առանց ուսումնասիրելու ռուսական պատմութեան այդ շրջանը, ռեւոլյուցիոնարող հաշիւ տալ իրեն, թէ ինչո՞ւ հայ քաղաքական գործիչները մէկէն ի մէկ որոշեցին անկախ հռչակել Հայաստանը:

Այսպէս, երբ աշնան եղանակն սկսաւ, ռազմաճակատը եւ ամբողջ ժողովուրդը տնտեսապէս ահա՝ որ վիճակ մը կը ներկայացնէր: Ռուս յայտնի պատմաբան եւ քաղաքագէտ Միլիկովը, որ այսօր կը գլխաւորէ Փարիզի մէջ հրատարակուող ռուսական օրաթերթ մը, իր երեք մեծ հատորնոց աշխատութեան մէջ, կը նկարագրէ, թէ ինչ ողբալի կացութիւն կը ներկայացնէր բանակի մատակարարման գործը: Ռուսաստանը ի վիճակի չէր պատերազմելու տարիէ մը աւելի: Չունէր զինուորական մթերքներու բաւարար պաշար: Թնդանօթները չունէին ռումբեր: Յաճախ գունդերը ճակատ կը մեկնէին առանց հրացանի: Եւ արեւմտեան ճակատի հսկայական տարածութիւններու վրայ կոռուող բանակները խուճապահար կը նահանջէին՝ ձգելով այն բոլորը, ինչ որ ունէին:

Նոյնը կարելի է ըսել և հագուստեղէնի վերաբերմամբ: Կօշիկներ և վերարկուներ չկային: Հրամայուած էր հանել սպաննուածներու կօշիկներն ու վերարկուները: Ես ականատես եմ եղած, թէ ինչպէս պահեստատեղերէն արինաթաթախ վերարկուներն ու կօշիկները կը բաժնուէին հապճեպ կերպով՝ նոր կազմուած գունդերուն:

Կացութիւնը աւելի կը ծանրանար հաղորդակցական միջոցներու բացակայութեան պատճառով: Փճացած շոգեկառքերը և վագոնները դժուարութեամբ ու դանդաղ կը վերանորոգուէին: Կաշառակերութիւնը չափազանց տարածուած էր ճանապարհներու ծառայողներուն մէջ: Յաճախ կ'ուշացուէին զինուորական մթերքները՝ մասնաւոր ապրանքներ տեղափոխելու համար:

Ստեղծուած էր երկիշխանութիւն՝ զինուորական և քաղաքացիական իշխանութիւններու միջև: Ամէնքը կ'աշխատէին առաջին հերթին արժեցնել իրենց կարգադրութիւնները: Փոքր պաշտօնեաները կը տարակուսէին, թէ որո՞ւ պէտք է հպատակիլ: Իշխանութիւնը չէր վստահեր երկրի հանրային ուժերուն, յանձինս գաւառական և քաղաքային կազմակերպութիւններու: Ճանապարհները փճացեր էին. սայլերը կը դժուարանային անցնիլ, իսկ ձիերը առանց կերի մնացած ըլլալով՝ ուժասպառ կ'իյնային:

Պատերազմի առաջին տարուան խանդավառութիւնը չքացած էր արդէն: Միլիոնաւոր հիւանդներու, մեռածներու և վիրաւորներու ցաւը ծանրացած էր շատ ընտանիքներու վրայ:

Այս բոլորի հետ մէկտեղ՝ քայքայուած ջիղեր եւ ծայր աստիճան աղքատութիւն: Բոլորն ալ կ'ուզէին հանգիստ եւ հանգիստ:

Զօրքի գլխաւոր հրամանատարութիւնն ալ կանգնած չէր իր բարձրութեան վրայ: Որպէսզի լրիւ կերպով պատկերացնեմ ճակատի քառասային վիճակը, այստեղ պիտի մէջբերեմ ցարի հօրեղբօր մեծ իշխան Նիկոլայ Միխայլովիչի կարծիքը, իր յուշատետրին մէջ գրուած, որ վերջերս բոլշեւիկները հրատարակեցին «Կարմիր Արխիւ», թիւ 47-48, գիրքերուն մէջ:

Նիկոլայ Միխայլովիչը մեծ իշխաններէն ամէնէն ազատամիտն էր եւ յայտնի էր որպէս պատմաբան: 1918ին, բոլշեւիկները հրացանագարկ ըրին զայն իր եղբայրներուն հետ միասին:

Պատերազմի սկսելէն յետոյ, Նիկոլայ Միխայլովիչը իր իսկ ցանկութեամբ կը զրկուի հարաւորեւ մտեան բանակը եւ կը գրուի զօրավար Իվանովի տրամադրութեան ներքոյ:

«Ընտրեցի զօրավար Իվանովը, — կը գրէ մեծ իշխանը — որպէս ամէնէն լաւր վատերէն: Ռուսաստանի մէջ դեռ կը տիրէր խանդավառ տրամադրութիւն: Բայց արդեօք երկա՞ր պիտի տեւէր այդ: Նրեւի փրանսական զօրքերու վիճակը թեթեւցնելու համար էր, որ մենք կ'ոգեւորուէինք արեւելեան Պրուսիայի մէջ եղած յառաջխաղացումով: Զինուորական այդ գործողութիւնները կը կատարուէին արդեօք նախապատրաստուած ծրագրով մը, թէ՞ հնարաւոր էին դժբախտ անակնկալներ: Ռեճեմկամպֆի անձը ինձ չէր ներշնչեր ոչ մէկ վստահութիւն: Ժիլիսկին խելօք էր, բայց գրա-

սենեակային աշխատող, թէորիի մարդ մը: Սամ-
սոնովը համակրելի էր. բայց շուտ խանդավառ-
ւող: Ու այս բոլորը միասին առած՝ շատ քիչ յոյս
կը ներշնչէր յազթական, ելնելու պատերազմէն»:

*Ինչպէս գիտենք, արեւելեան Պրուսիա մտած
ոռւտական ամբողջ բանակը ջարդուեցաւ:*

«Իմ առաջին տպաւորութիւնները կիսելն. –
Անհամակրելի էին զօրավար–նահանգապետ Տրե-
պովը եւ իր ամբողջ շրջապատը. քաղաքը լիքն էր
իրար հակառակ իշխանութիւններով. հիւանդա-
նոցները անկանոն վիճակի մէջ կը գտնուէին:
Կարգացի լեհերուն ուղղուած հրովարտակը: Ի՞նչ
տարօրինակ փաստաթուղթ եւ, որ գլխաւորն է,
այդ հրովարտակը ստորագրած է Նիկոլայ Նիկո-
լայեւիչը: Երեւի, ստիպմամբ են առել ցարի հա-
մաձայնութիւնը, որովհետեւ այդպիսի գրութիւն
մը պէտք էր, որ ստորագրուած ըլլար միայն ցա-
րին կողմէ: Միամիտ լեհերը կը հաւատան խոս-
տումներուն եւ այսօր վայրենի հրճուանքի մը
օրեր կ'ապրին»:

*Մեծ իշխանի յոռետեսութիւնը գնալով աւելի կը
սաստկանայ: Իր ցանկութիւնն է Հեռու մնալ եւ չը-
խառնուիլ գործին: Բայց ան շատ բան կը տեսնէ, շատ
բան կ'իմանայ:*

«Ինք՝ գլխաւոր հրամանատարը (Նիկոլայ Նի-
կոլայեւիչը)՝ անգոյն մէկն է. ինչպէս միշտ: Իր
շարժումները եւ կեցուածքն է, որ կ'ենթարկեն իրեն
զօրքերը: Ուղեգային խորշերը կը բացակային ո-
գեւորելու համար»:

Սեպտեմբերի սկիզբներուն, Նիկոլայ Միխայլո-

**վիշը զօր. Ալեքսէիւէն կը ստանայ իր կարծիքներու
հաստատումը:**

«Ալեքսէիւն ըսաւ, որ գլխաւոր ռազմականացնի
մէջ կը տիրէ կատարեալ քառս եւ խառնաշփոթու-
թիւն: Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը եւ Եանուշկեւիչը
կորսնցուցած են իրենց գլուխները: Մեծ իշխանի
ուժերէն վեր է ընդհանուր հրամանատարութեան
պաշտօնը, մանաւանդ այդպիսի շրջապատով»:

**Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը իր մօտ կը կանչէ մեծ իշ-
խան Նիկոլայ Միխայլովիչը:**

«Ես նստեցայ այնտեղ բաւական երկար – կը
գրէ մեծ իշխանը – եւ կը լսէի Նիկոլայ Նիկոլայեւի-
չի՝ այդ անհաւասարակշիռ մարդու խօսքերը: Ան
կը ճառէր անվերջ, ոտքերով, ձեռքերով շարժում-
ներ կ'ընէր, կը խփէր սեղանին: Տեսարանը անհա-
մակրելի էր: Խօսելով զօր. ժիլինսկիի մասին՝ ան
ըսաւ, թէ զայն պէտք է յանձնել զինուորական գե-
րագոյն ատեանին: Անվերջ կը գանգատէր իր թիկ-
նապահէն, որ եմքարկուեցաւ ամենատգեղ հայ-
հոյանմանքով՝ ուշանալուն համար: Ստացուեցաւ
հեռագիր մը, որ Եարոսլաւը գրաւուած էր մեր
գործերու կողմէ: Տրամադրութիւնները անմիջա-
պէս փոխուեցան: Բոլորը սկսան համբուրել իրար:
Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը անմիջապէս հեռագրեց
ցարին եւ իր կնոջը: Վերջապէս, մեծ իշխանը ա-
զատ արձակեց զիս՝ մտերմօրէն սեղմելով ձեռքս:
Օ՛հ, որքան լաւ է հեռու ըլլալ այդ պատիւներէն»:

**Քանի մը օր ետք, Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը նորէն
կու գայ խորհրդակցութեան զօր. Իվանովի մօտ:
Վախ կար, որ գերմանական զօրքերը կարող էին**

անցնիլ Եարոսլաւի տակ, ոռոս յաղթական բանակի թիկունքը: Խորհրդակցութենէն ետք, զօր. Ալեքսէւը պայրացած էր:

«Ինչպիսի անտաղանդ օգնականներ կը շրջապատեն մեծ իշխանը – ըսաւ Ալեքսէւը: – Անոնք կ'առաջարկեն առանց կռուի պարպել Վարշաւան՝ ճակատին գիծը ուղղելու համար: Ես կը պնդէի, որ այդ ծրագիրը ռերագործ ծրագիր մըն է: Ու այսպիսի ձեռքերու մէջ կը գտնուի ոռոս զօրքին բախտը: Ամէն ինչ կը կատարուի թույլի ազդեցութեան տակ: Զկայ ուժեղ կամք մը, ղեկավար միտք մը: Զկայ, ի հարկէ, եւ նախապատրաստուած ծրագիր: Գերմանացիք այս բոլորը գիտեն եւ պիտի ջանան օգտագործել կացութիւնը, առանձին-առանձին ջարդելով մեր բանակները»:

Մեծ իշխանը չի բաւարարուիր միայն ճակատին պատկերը տալով: Բացի այն, որ ճակատին վրայ ան տեսած էր արհամարհանք դէպի զինուորը, «պետերու անպէտքութիւնը», «բանակը կուրօրէն առաջ նետելը» եւ այլն եւ այլն, մեծ իշխանը գրադած էր եւ թիկունքի խնդիրներով:

«Վերջերս գրեցի մայր թագուհի՝ Մարիա Ֆէոդորովնային այն մասին, թէ պէտք է զգուշանալ գերմանական ազդեցութիւններէն, որ ուժեղ էին մեր մեծ պատերազմի սկիզբներուն եւ որ աւելի կ'ուժեղնար պատերազմի ընթացքին: Շատ են այդ ազդեցութիւնները՝ հետսենեան, պրուսական. միկլենբուրգեան, օրտելբուրգեան: Բայց ամենավտանգաւորը հետսենեան ազդեցութիւնն է, որ իր վրայ կը կրէ թագուհի Ալեքսանդրա Ֆէոդո-

րովման, որ հոգով մնացել է գերմանուհի եւ որ մինչեւ վերջին րոպէն դէմ էր պատերազմին եւ ամէն կերպ կ'աշխատէր ձգձգել անոր յայտարարութիւնը: Այդ մասին ինձ պատմած է արտաքին գործերու նախարար Սագունովը, որ ժամանակին ամէն կերպ աշխատեցաւ գործել թագուհու տրամադրութիւններուն հակառակ»:

Մեծ Իշխանը կը գրէ Լ' Ռասպուտինի մասին:

«Ամբողջ այդ զինուորականութիւնը եւ կ'ատեմ: Կր տեսնեմ, որ ընկերվարութեան սաղմերը կ'աճին ու կ'աճին: Իսկ ի՞նչ կը կատարուի պալատին մէջ՝ Ռասպուտիններ, գերմանացիներ եւ անոնց ծափահարող ռուսներ: Անգնութեան պահերուն, միտք կ'աշխատի անվերջ: Ինչո՞ւ այս պատերազմը, ի՞նչ վախճան մեզ կը սպասէ: Բան մը պարզ է ինձ համար. այն, որ պատերազմէն յետոյ տեղի պիտի ունենան մեծ փոփոխութիւններ: Ես կը կարծեմ, որ շատ միապետութիւններ վար պիտի գլորին եւ պիտի յազթէ ընկերվարութիւնը, որ դէմ է ամէն տեսակի պատերազմներուն: Մեզ մօտ, Ռուսաստանի մէջ, տեղի պիտի ունենան լուրջ վերիվայրումներ, մանաւանդ եթէ կառավարութիւնը շարունակէ անմիտ կերպով ձգտիլ դէպի աջ, դէպի բռնութիւն եւ անօրէնութիւն»:

Ընթերցողը կը տեսնէ, թէ ի՞նչ ծանր շննդատութեան կ'ենթարկուի կացութիւնը նոյնիսկ թագաւորական ընտանիքի անդամ Նիկոլայ Միխայլովիչի կողմէն: Կացութեան ծանրութիւնը կը զգար եւ առաջաւոր ռուս մտաւորականութիւնը ու կը ցաւէր իր հայրենիքի քայքայման համար:

1915ի աշնանը քաղաքներու մէջ արդէն իսկ կը պակսէին ապրանքներ՝ հաց, շաքար, սապոն եւ հագուստեղէն: Մանր էր աղքատ ժողովուրդի վիճակը:

Սկսան ցոյցեր:

Կառավարութիւնը, փոխանակ դիւրացնելու փոխադրական միջոցները, սկսաւ մեղադրել վաճառականները եւ ժողովուրդի զայրոյթը ուղղուեցաւ բոլորովին ուրիշ կողմ: Կը մեղադրէին վաճառականները, որոնք իբրեւ իրենց անձնական շահուն համար կը պահէին ապրանքները՝ առաջ բերելով ապրանքային սովերկրին մէջ: Նախապատրաստուած ծրագրով մը, Պետերբուրգէն եկած յատուկ հրամանի մը հիման վրայ, ռուսիկանութիւնը սկսաւ հալածել վաճառականները:

Աշնանային առաւօտ մը, ինձ յայտնեցին, որ ռուս կիներ յարձակած են քաղաքի մեծ խանութներուն վրայ, որոնք կը պատկանէին հայերուն, ջարդ ու փշուր ըրած են դռները եւ թալանած ամէն ինչ՝ որ գտած են այդ խանութներու մէջ: Իշխանութենէն ոչ ոք միջամտած էր ռուս կիներու ամբոխը կեցնելու համար: Ուրիշ խումբ մը զբաղած էր թալանով քաղաքի ուրիշ մասերու մէջ:

Պետք է ըսել, որ Թիֆլիսի մէջ եւ ոչ մէկ հայ կամ վրացի կին չէր մասնակցած թալանին: Ռուս կիներն էին միայն, որ քաղաքի ծայրերէն հաւաքուած՝ աւարի կը մատնէին քաղաքի հարուստ վաճառականները:

Եւ փորձեցի համոզել թալանող կիները, որ յետկանգնին իրենց արարքներէն, բայց լսող չեղաւ: Անմիջապէս զացի նահանգապետի մօտ: Բայց ան յայտնեց, թէ ինք անկարող է որեւէ բան ընել, որովհետեւ

ոստիկանութիւնը համակրական վերաբերում ունի ղէպի այդ անկարգութիւնները: Այսու հանդերձ, նահանգապետը հրահանգեց զօրքերուն դուրս ելնել փողոց, բայց երբեք չխառնուել թալանճիներու գործին: Ու ծիծաղող գինուորներու աչքերուն առջև, ոռոս կիներ՝ բեռնաւորուած թալանած ապրանքներով՝ տուն կը դառնային:

Եւ մօտեցայ գինուորներուն և, հարցուցի, թէ ինչո՞ւ չեն միջամտեր՝ թալանի առաջն առնելու համար: Ստացայ հետեւեալ պատասխանը.

«Անոնց ամուսինները կը կոուիմ ճակատին վրայ, իսկ երեխաները քաղցած են այստեղ: Թո՛ղ բուրժուաները քիչ մը վնասուին»:

Կառավարութիւնը կ'ուզէր ժողովուրդի գայրոյթը ուղղել վաճառականներուն վրայ: Թիֆլիսի ոստիկանութեան պետ՝ Զդոնովսկին՝ կամենալով վարկարեկել Թիֆլիսի ականաւոր հայ վաճառականները՝ բանտարկեց Արչակ Միլեանը, Ադիլխանեանը, Սերերբեակեանը: Կը մեղադրէր գանոնք գինուորական կերպասները թաքցնելու մէջ:

Եւ քանի մը անգամ ցուցմունքներ ըրի իշխանութեան, որ տազնապին ղէմ կոուելու յաւագոյն միջոցը երկաթուղային հաղորդակցութեան վիճակի բարելաւումն է, բայց բոլր նահանգապետը չէր ուզէր ըմբռնել այդ: Ան ժողով մը գումարեց իր մօտ, որուն կը մասնակցէին քաղաքային վարչութիւնը և վաճառականութեան ներկայացուցիչները: Դիմելով ժողովականներուն՝ ըսաւ, թէ ժողովուրդը զրգրուած է և, թէ ինք կը մեղադրէ վաճառականները որովհետեւ և՛ չաքարը և՛ կերպասները կը սղին,

այդ հասկնալի է, բայց երբ կը սղին ձմերուկը եւ վա-
րունգը, տեղական արտադրութեան պտուղները,
այդ արդէն անհասկնալի է եւ միանգամայն անթոյ-
լատելի:

Նահանգապետը չէր ուզեր հասկնալ տնտեսա-
կան փոխանակութեան տարրական օրէնքները: Հայ
կամ վրացի գիւղացին՝ ծախելով իր ձմերուկն ու վա-
րունգը՝ կ'ուզէր գնել կերպաս եւ շաքար, ուստի
ստիպուած էր բարձր գնով վաճառել իր աշխատանքի
արդիւնքները, որպէսզի կարողանար գնել իրեն ան-
հրաժեշտ ապրանքները:

Իմ կացութիւնը այստեղ ալ ծանր էր: Որպէս քա-
ղաքագլուխ, ես պէտք է պաշտպանէի ազատ առեւ-
տուրի սկզբունքը, բայց միւս կողմէն՝ կը հասկնայի
նաեւ անօթի կիներու եւ երեխաներու զայրոյթը:

Ռուսական միւս քաղաքներու մէջ ալ տեղի կ'ու-
նենար նոյն պատկերը: Ստեղծուած էին երկու բա-
նակներ՝ իշխանութիւնը եւ ժողովուրդը:

Զօրքի թիկունքը, քաղաքներու մէջ՝ թալան,
բանտարկութիւններ, մատնութիւններ, սով եւ ան-
վերջ պոչեր խանութներու առջեւ. իսկ ճակատի վրայ՝
հազարաւոր սպաննուածներ եւ վիրաւորներ: Մթնո-
լորտը ծայր աստիճան ելեկտրականացած էր:

Կը յիշեմ, թէ ինչպէս ալիւրով բեռնաւորուած
գնացքները կ'ուշանային եւ պոչերը խանութներու
առջեւ գնալով կը շատնային: Հիւսիսային Կովկասէն
ալիւրը կը ստացուէր հայկական եւ վրացական շր-
ջաններու համար: Ալիւրէն բացի, կը պակսէին ան-
հրաժեշտ միւս պիտոյքներն ալ:

Միութարական չէին եւ՝ ճակատէն եկած նամակ-

ներր: Զինուորները կը պանպատին, որ չունին ուտելիք եւ հագնելիք, որ իրենց հրամանատարները անպէտք են եւ անշնորհք: Թէեւ այս կարգի նամակները կ'ենթարկուին գրաքննութեան, այնուամենայնիւ անոնք կը տարածուէին ժողովուրդի մէջ՝ լեցնելով առանց այն ալ գայրացած ժողովուրդի դառնութեան բաժակը:

Հանրային հիմնարկութիւններու գլուխ կանգնած մտաւորականութիւնը կը տեսնէր ու կը զգար այս բոլորը եւ միջոցներ կը խորհէր ծանր կացութենէն դուրս գալու համար: Ժողովուրդի լայն խաւերը կը մեղադրէին ցարը: Անոնց կարծիքով, ցարի պարտականութիւնն էր պահպանել տալ ժողովուրդի բոլոր կարիքներուն եւ պատժել չարագործները:

Մտաւորականութիւնը կ'ըմբռնէր, որ միակ էջը ժողովուրդի մասնակցութիւնն է պետական գործերուն եւ նախարարներու խորհրդի պատասխանատւութիւնը Պետական Դումայի առջեւ: Բայց ի՞նչ բնէլ:

Ընդդիմադիր մտաւորականութիւնը կը գիտակցէր, որ ժամանակը չէ վճռական քայլերու գիմել: Տեղի կ'ունենար աննախընթաց պատերազմ մը, որ կը պահանջէր ուժերու ծայրայեղ լարում եւ կեղբոնացում: Իշխանութեան ուշադրութիւնը պէտք է կեդրոնացած ըլլար պատերազմի վրայ: Կարելի չէր նոր խոչընդոտներ ստեղծել ներքին ճակատներու վրայ:

Բայց, միւս կողմէն, ցարը գնալով աւելի կ'ենթարկուէր ցարուհու եւ Ռասպուտինի աղիտալի ազդեցութիւններուն, որոնք կը ներշնչէին իրեն, թէ ինք սուրբ է, օժտուած երկնային կարողութիւններով եւ

թէ պէտք չէ որ գիջումներ ընէ ոեւէ մէկուն: Հագարաւ որ դիմումներու, խնդրանքներու եւ բանաձեւերու պատասխանը անխուսափելիօրէն նոյնն էր: Ոչ եւ ոչ:

Ահա այսպիսի պարագաներու մէջ էր, որ 1916ին տեղի ունեցաւ քաղաքային եւ գաւառական գործիչներու համառուսական համագումարը, Մոսկուայի մէջ:

Ես մեկնեցի Մոսկուա երկու առաքելութեամբ: Նախ՝ պէտք է ներկայացնէի համագումարին Կովկասի տնտեսական կեանքը, հիւանդանոցներու եւ գաղթականներու վիճակը եւ ապա՝ պիտի նկարագրէի Երկրի քաղաքական կացութիւնը:

Թող ներկ ինձ ընթերցողը, որ այստեղ պիտի վերյիշեմ իմ արտասանած ճառը, որ այն ժամանակուան Ռուսաստանի մէջ մեծ աղմուկ հանեց եւ գովասանքով արտատպուեցաւ բոլոր թերթերու մէջ:

Մոսկուա հասայ համագումարի բացման օրը, որ յատկացուած էր ընդհանուր գեկուցումներուն՝ չորս պիսաւոր ճակատներու մասին: Ժամը 2ին մօտերը, երբ նիստը պիտի փակուէր՝ հերթը հասաւ ինձ: Իւրաքանչիւր հօտտորի յատկացուած էր 15 վայրկեան: Նախապահը ինձ խնդրեց կրճատել այդ ժամանակամիջոցը 10 վայրկեանով: Ես համաձայնեցի:

Իմ առաջ կը գտնուէր 800 հոգի՛լ բաղկացած յսարան մը, ուր հաւաքուած էր Երկրի լաւագոյն մրտաորականութիւնը, բոլոր քաղաքագլուխները,

զաւառական վարչութիւններու նախագահները, Պետական Դումայի անդամները եւ բազմաթիւ լրագրողներ:

Դիտմամբ կանգ կ'առնեմ մանրամասնութիւններու վրայ, որովհետեւ իմ ըսածները կը համապատասխանէին իրականութեան: Բոլորը կը պիտակցէին, որ այս վայրկեանը ունէր պատմական եւ կարեւոր նշանակութիւն ամբողջ Ռուսաստանի համար: Ես կը հասկենայի, թէ ինչ ծանր պարտականութիւն կար զրուած իմ ուսերուս վրայ, որպէս հայի, Ազգային Բիւրոյի ներկայացուցչի եւ Թիֆլիսի քաղաքապետ խիղճերիս մէջ, նաեւ որպէս Կովկասի բոլոր ժողովուրդներու պատգամաւորի:

Ես շօշափեցի հիմնական երեք խնդիրներ: Նախ, որ Կովկասը եւ Ռուսաստանը բարոյապէս եւ քաղաքականապէս կապուած են իրարու հետ անքակտելի կապերով, որ Կովկասը հաւատարիմ է ուրիշ բանակին, եւ որ, վերջապէս, Կովկասի բոլոր ժողովուրդները հոգեկան ամուր կապերով կապուած են ուրիշ բարձր միտքին ու մշակոյթին:

Ճառիս ամենապատասխանատու մասը առաջինն էր, քաղաքականը: Բայց ի՞նչ կարելի է ըսել 10 վայրկեանին մէջ: Այսօր, երբ տասնեւչորս տարի է անցել Հայաստանի Հանրապետութեան հռչակումէն, որու մէջ եւս ամէնէն գործօն մասնակցութիւնն էմ ունեցած, պէտք է ըսեմ, որ Մոսկուայի մէջ արտասանած իմ հաւորայն ժամանակ, միտնպամայն անկեղծ էր եւ համապատասխան հայ զանգուածներու եւ մտաւորականութեան ձգտումներուն:

Ի նկատի ունենալով ժամանակի սղութիւնը,

խօսքս ուղղեցի սրահը լեցուած պատգամաւորներու ն.

«Պարոնայք պատգամաւորներ, ես կու գամ հեռաւոր կովկասէն, կու գամ անոր մայրաքաղաքէն, կու գամ արիւնոտ ճակատէն, կու գամ Տառ-կահայաստանի սարերէն ու ձորերէն, ուր այն-քաջ արիւն հոսեցաւ, այնքաջ գոհեր ինկան: Կու գամ այստեղ, Ռուսաստանի սիրտը՝ Մոսկուա՝ ըսելու ձեզի, որ մեր ժողովուրդներու սիրտերը կը բաբախեն ձեր սիրտին հետ մէկտեղ, որ ձեր դատը մեր ընդհանուր դատն է եւ որ ձեր ձգտումներն ու ցանկութիւնները հարազատ են ու քանկագին մեզ համար: Կու գամ ըսելու, որ մենք կը սիրեմք ռուս բանակը եւ կը գուրգուրանք ամէն մէկ զինուորին վրայ: Այն քանի մը վայրկեանը, որ շնորհած էք ինձ, պիտի օգտագործեմ ձեզ ըսելու, որ կովկասի ժողովուրդները իմ բերանով կը յայտարարեն ձեզ, որ իրենց եղբայրական օգնութիւնը կը բերեն ընդ-հանուր մեծ գործին եւ իրենց ողջոյնը կու տան ռուս մեծ ժողովուրդին»:

Այս խօսքերը արտասանեցի բարձր ձայնով եւ ոգևորուած: Սրահը թնդաց ծափահարութիւններով:

«Շարունակեցէք, շարունակեցէք», – *կը պոռային բոլոր անկիւներէ: Ես շարունակեցի աւելի համարձակ.*

«Եթէ կովկասը բաժանելու ըլլանք Ռուսաստանէն, պիտի գոյանայ անբուժելի վէրք մը, որ արիւնաքամ պիտի ընէ մեր ժողովուրդներն ու մեր բարձր մշակոյթը»:

Ու նորէն ծափեր ու ծափեր: Մինչեւ այսօր ալ կը իշխեմ պատգամաւորներու աննախընթաց խանդավառութիւնը:

Թող չգարմանայ ընթերցողս, որ 1918ին, երբ Հայաստանի Հանրապետութեան վարչապետ էի, եւ նոյն խանդավառութեամբ եւ նոյնպէս կրտկոտ կերպով կը բացատրէի Ռուս Կաժաւորական Բանակի ներկայացուցիչ՝ գօր. Չղանեւիչին, թէ ինչո՞ւ մենք պէտք է բաժանուենք Ռուսաստանէն: Եւ երկու անգամին ալ, թէ՛ ես եւ թէ քաղաքական բոլոր գործիչները անկեղծ էինք մեր յայտարարութիւններուն եւ ձգտումներուն մէջ:

Մենք անցանք դէպքերով լեցուն պատմական ճամբու մը վրայով եւ իմ նպատակն է պարզաբանել այդ ճամբու բոլոր փուլերը, որոնք սերտ տորնչու-թիւն ունէին Ռուսաստանի եւ Կովկասի մէջ տեղի ունեցող դէպքերուն հետ:

Զգացի, որ սրահը պատրաստ է ինձ լսելու եւ շարունակելի՝ առանց նկատի ունենալու ժամանակը:

«Եւ երբ կը մտածեմ, որ գուցէ մեմֆ, այստեղ, ճակատէն հեռու անմասն կը մնան մեր զօրքի հերոսական գոհաբերումներուն, որ մեմֆ չենք բներ ամէնը ինչ որ պէտք է բնէինք, իմ հայեացքս ակամայօրէն կը դառնայ դէպի Պետերպուրգ, դէպի իշխանութեան վերերը եւ ես կ'ըսեմ «Առէ մեր ուժերը, օգտագործեցէ՛ք մեր գիտութիւնը, մեր կամքն ու աշխատանքը եւ վստահելով մեզ՝ համա-րային գործիչներուս՝ բաժնեցէ՛ք մեզ հետ իշխանութեան ծանր բեռը»:

Նորէն անասելի ծափահարութիւններ: Վաղուց

մոռցուած էր 10 վայրկեանը: Կը շարունակէի:

Եւ պատկերացուցի համագումարին առջեւ, հեռաւոր Կովկասի պատերազմական ամբողջ կացութիւնը: ցոյց տուի գլխաւոր ուղղութիւնները, որոնցմով կ'ընթանային մեր զօրքերը: պատմեցի մեր զաղթականներու անասելի կացութեան մասին եւ նկարագրեցի այն աշխատանքները, որ իր վրայ էր առած Կովկասի Քաղաքներու Միութիւնը:

Իմ ճառս տւեց երկու ժամ, որմէ ետք նախագահը՝ Մոսկուայի քաղաքագլուխ Չելնսկովը՝ շնորհակալութիւն յայտնեց ինձ, առաջարկեց համագումարին ևղբայրական ողջոյն ուղարկել Կովկասին եւ շնորհակալութիւն յայտնել Կովկասի Քաղաքներու Միութեան՝ իր գործունէութեան համար: Պատգամաւորները կանգնած կը ծափահարէին:

Թերթերը գրեցին, թէ առաջին անգամն էր, որ Ռուսաստանը բոլորն իսանդաժառութեամբ կը ծափահարէր Կովկասը: Միւս օրը, ճաշկերոյթ մը ունեցանք «Պրագա» ճաշարանին մէջ, ուր ներկայ էին համագումարի բոլոր անդամները: «Պրագա»ն ազատասէր ոռոսներու հաւաքատեղին էր: Յայտնի պատմագէտ եւ Պետական Դոմայի անդամ Միլիկովը առաջարկեց զիս ընտրել թամաղա, այսինքն՝ սեղանի վարիչ, բսկով, որ ինք տեսած է զիս այդ ղերին մէջ Կովկաս եւ կ'ուզէ որ Մոսկուան ալ տեսնի:

Ճաշկերոյթը անցաւ բաւական աշխոյժ: Ճառեր արտասանուեցան ի նպաստ Կովկասի եւ հայ ժողովուրդի: Ճաշկերոյթէն ետք, մենք քանի մը անգամ առանձնացանք սենեակ մը, ուր խօսեցանք քաղաքական ընդհանուր կացութեան մասին:

Մեզ կը թուէր, թէ մենք մինակ էինք և կրնայինք ազատ գրուցել բոլոր խնդիրներու մասին: Բայց մեծ եղաւ զարմանքս, երբ 10 տարի ետք, կարդացի բոլշևիկներու մէկ հրատարակութիւնը, որ «Բուրժուազիան Փետրուարեան Յեղափոխութեան նախօրեակին» վերտառութիւնը կը կրէր: Հոգ ամփոփւած էին ցարի ոստիկանութեան փաստաթուղթերը Մոսկուայի Համագումարի մասին և յրիւ տեղեկութիւններ կային մեր ունեցած խօսակցութիւններու մասին: Պարզ է, որ մեր մէջ լրտեսներ կային:

Մոսկուայի Գրական Ընկերութիւնը խնդրեց ինձ կրկնել ճառս, որպէս դասախօսութիւն: Ես համաձայնեցի և մեծ բազմութեան մը առջև նորէն պատկերացուցի Կովկասը և իր կարիքները: Դասախօսութենէն ետք, ի պատիւ ինձ ճաշկերոյթ մը տրուեցաւ:

Այսպիսի պատիւներով ընդունեց Մոսկուան՝ Կովկասեան Քաղաքներու Միութեան ներկայացուցիչը:

Երկրորդ օրը համագումարը գրադեցաւ ճակատի հոգքերով: Կարդացուեցան զեկոյցներ, ուր նկարագրուած էին այն բոլոր հարցերը, որոնց մասին ևս խօսած եմ արդէն յուշերուս նախորդ գլուխներուն մէջ: Որոշուեցաւ կազմել գործնական կոմիտէներ, որոնք պիտի գրադէին նոր գործարաններ բանալով՝ զարկ տալու համար գինուորական պիստոյքներու արտադրութեան:

Կառավարութիւնը ընդունեց մեր այդ որոշումը

Լ. Կովկասի մէջ ալ հիմնուեցաւ զինուորա-արդի-նարեւրական կոմիտէ մը, վրաց ազնուականութեան պարագլուխ՝ Արխագիի նախագահութեամբ, որ յետոյ սպաննուեցաւ ռուս իկներու կողմէ՝ վրացական վերջին ապստամբութեան ժամանակ: Այդ կոմիտէին եւ կը մասնակցէի որպէս փոխ-նախագահ:

Երրորդ օրը ամէնէն կարելւորն էր համապումարին համար: Սրակարգին վրայ զրուած էր քաղաքական խնդիրը:

Այս խնդիրը պարզ էր բոլորի համար, այսինքն՝ որ իշխանութիւնը անգործ է ապահովելու յաղթութեան գործը: Ամբողջ Ռուսաստանը այդ կարծիքն ունէր:

Ինչպէս 1905-07 թուականներուն ամէնքը մէկտեղ կը պահանջէին Սահմանադրութիւն, այսօր ալ կը պահանջէին Դումայի առջեւ պատասխանատու նախարարութիւն: Նիկոլայ Բ-ի տուած Սահմանադրութիւնը կրճատուած էր, աղաւաղուած. Լ. ահա մեծ լաց մը լեցնելու համար կը պահանջուէր, որ նախարարութիւնը պատասխանատու ըլլայ ոչ թէ ցարի, այլ Պետական Դումայի առջեւ:

Ստեղծուած էր պատմական ծանր վայրկեան մը ոչ միայն Ռուսաստանի, այլեւ Կովկասի եւ հայ ժողովուրդի համար: Մէկ կողմէն՝ այն համոզումը կար, որ իշխանութիւնը պէտք է ըլլայ ուժեղ, որ պէտք չէ խանգարել զայն, որ ամէն ջանք պէտք է գործադրել ճակատին համար. իսկ միւս կողմէն՝ խոր համոզում կար, որ առանց պատասխանատու նախարարութեան՝ անհնար է յաղթանակը:

Եթէ ցարը տեսնէր եւ բժրոնէր ժողովուրդի կա-

րիժներն ու բաղձանքները, այսօր չէր լինի ո՛չ յեղափոխութիւն, ո՛չ բռնութիւն, ո՛չ տաճիկներու վերադարձը գէպի հայկական վիլայէթները եւ ոչ ալ կարսի, Սուրմալուի եւ Արդահանի կորուստը: Բայց ցարկոյր էր ժողովուրդի պահանջներուն հանդէպ. ոչ միայն կոյր, այլեւ անկամ մէկը, ինկած Սիրիոյն եկած մուսիկի մը ապուկցութեան տակ:

Մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը հեռացնելէն ետք, Ռասպուտինը ինք կը նշանակէր նախարարները եւ ինք կը հեռացնէր զանոնք՝ դրդուած պալատին մէջ գտնուող զանազան բախտախնդիրներէն, որոնք օգտուելով կացութենէն, անձնական բարօրութեան մասին կը մտածէին միայն: Շտիւրմէր, Գորեմիկին եւ Պրոտոպոպով՝ Ռասպուտինի թեկնածուներն էին, որ անկման հասցուցին մեծ Ռուսաստանը:

Իշխան Անդրոնիկովը, Մանուիլսկին, զոկտօր Բագմաեւը եւ նման մութ անձնաւորութիւններ Ռասպուտինի միջոցով եւ դրամական կաշառքներով, նախարարներու եւ ցարի մօտ անձնական խնդիրներ կը կարգադրէին: Այդ մասին զիտէր ամբողջ Ռուսաստանը:

Միւս կողմէն՝ Ռասպուտինը քէֆեր կը սարքէր կիրքերով եւ վաւաշոտութեամբ լեցուն: Իր նկարները, մերկ կիներու հետ միասին, որոնք բարձր հասարակութեան կը պատկանէին, ձեռքէ ձեռք կ'անցնէին Ռուսաստանի մէջ: Ան կը հաւատացնէր կիներուն, որ ինք սուրբ է եւ իրեն անձնատուր ըլլալով միայն կին մը կարող է ազատուել իր մեղքերէն:

Ոստիկանութեան նախարարը ցարի ուշադրութիւնը հրաւիրեց այս խնդրի վրայ՝ ցոյց տալով, որ

Մեքենան Ռուսաստանն էր, խելացնոր վարիչը
ցարը եւ իր նախարարները, իսկ հմուտ վարիչը՝ ազա-
տասէր ռուս մտաւորականութիւնը:

Եւ վերադարձայ Թիֆլիս՝ ծանր մտահոգու-
թիւններով: Այլեւս Կովկասին յատուկ հոգսերը չէին,
որ կը գրադեցնէին զիս: Վտանգի տակ էր ամբողջ
Ռուսաստանը իր միջինաւոր բանակով եւ հսկայա-
կան հարստութիւններով: Ռուսաստանի պարտու-
թիւնը վատ պիտի անդրադառնար Դաշնակիցներու
վրայ, որոնց հետ մենք՝ հայերս՝ կապած էինք մեր
քաղաքական բախտը: Պարտուած Թուրքիան միայն
պիտի գիջէր հայկական հարցին մէջ:

Ռուս բանակի յաղթութիւնը եւ պահպանումը
մեր ծրագիրներու մասը կը կապմէր: Մեր յեղափոխա-
կան կազմակերպութիւնները զգոյշ էին յարձակու-
ման մէջ իշխանութեան հասցէին: Բոլորն ալ կը
սպասէին եւ կը հետեւէին ճակատի ղեպներուն: Կով-
կասը ժամանակաւ որապէս մէկ կողմ նետած էր ներ-
քին վիճերը: Բայց մթնոլորտին մէջ կը զգացուէին
մօտեցող փոթորիկին առաջին որոտները:

ԵՐԵՐՈՂ ԳԱՀԻՆ ՄՕՏ

Շուտով Կովկասի մէջ ալ, ինչպէս ամբողջ Ռուս-սաստանի, սկսեց զգացուել պետական մեքենայի թուլութիւնն ու քայքայումը:

Ապրանքներու, գլխաւորապէս ալիւրի, շաքարի եւ փայտի պակասը ստեղծած էր ջղային մթնոլորտ մը: Գլխաւոր պատճառը, ի հարկէ, երկաթուղային երթևեկութեան անկանոնութիւնն էր: Գնացքները կը հասնէին մեծ ուշացումներով: Խանութներու առջեւ պոչերը գնայով կը շատնային: Ապրանքները կը չքանային չուկայէն: Մարդիկ կը պաշտօնէին իրենց ապրանքները՝ աւելի սուղ վաճառելու շահամուտութեամբ. ահա թէ ինչու գիները անասելիօրէն կը բարձրանային:

Ճակատին վրայ կը կոուէին գինուորները՝ միշտ մահուան սպառնալիքին տակ. իսկ այստեղ՝ իրենց ընտանիքները ենթարկուած էին սովի:

Ժողովուրդը միշտ կ'աշխատէր մեղաւորներ փնտռել իր շուրջ, իրեն մօտիկ, առանց Թափանցելու պատճառներու խորքը: Սպառնական կերպով կը խօսէին արդէն ռուսականութեան եւ նահանգապետի հասցէին: Ուրախ էմ յիշատակելու հոս, որ ոչ մէկ պանկատ կամ բողոք եղաւ քաղաքային վարչութեան եւ մասնաւորապէս իմ հասցէին: Բոլորն ալ կը գիտակցէին, որ անպատասխանատու կերպով երկիրը

կառավարելու եղանակը յդի է ամէն տեսակի դժբախտութիւններով՝ ժողովուրդին համար:

Միւս կողմէն՝ պատերազմը կը շարունակուէր: Ոչ ոք կը սպասէր, որ պատերազմը այնքան երկար տևուէր: Պէտք է ըսել, որ կովկասեան ճակատի կացու – թիւնն ալ միսիթարական չէր: Ճիշդ է, ամբողջ Թրքա – հայաստանը պրաւումը կը ուսումնական կողմէ, բայց Թրքահայութիւնը քանի մը անգամ գաղթած էր Կով – կաս եւ յետ դարձած երկիր՝ ուսումնական շարժում – ներուն համեմատ:

Այս հանգամանքը կը ջղայնացնէր հայ ժողո – վուրդը, որ առանց քաշուելու կը մեղադրէր ուս – ները հայաջինջ քաղաքականութեան մէջ, որ իրր թէ ուսումնական յառաջնադասութեանն ու նահանջ – ները արդիւնք էին նախորոշուած ծրագրի՝ ոչնչացնել եւ թուլացնել հայ տարրը, իր հայրենիքին մէջ:

Այդ մեղադրանքները սակայն ճիշդ չէին: Հսկայական ճակատը կը պահանջէր զօրքի ազատ շարժումներ եւ բանակի թեւերու միջեւ կապը պահելու անհրաժեշտութիւնը յաճախ պատճառ կը դառ – նար նահանջներու Գաղթականական հոսանքը կ'արգիլէր ուսումնական ազատ շարժումները: Մայր կու տային հակահայկական տրամադրութիւններ: Հայերու մէջ ալ զնայով ուժեղացաւ անբաւարարու – թիւնը ուսումնականութենէն, Տաճկահայաս – տանի եւ Կովկասի մէջ:

Այսպէս էին տրամադրութիւնները, երբ 1916 Նոյեմբերին, եւ հրաւիր ստացայ Մոսկուայէն՝ մաս – նակցելու քաղաքներու ընդհանուր համագումարին:

Քաղաքական կացութիւնը շատ ծանր էր և կարեւոր: Եւ մեկնեցի Մոսկուա:

Արդէն իսկ 1916ի վերջերը, Ռուսաստանի քաղաքական երկինքը պատած էր շարագուշակ ամպերով: Ճակատի անյաջողութիւնները, ներքին խլրտուիմները, Պետական Դումայի սպառնալի տրամադրութիւնները, մթնոլորտը ելեկտրականացուցած էին: Ամէն կողմէ կը լսուէին բողոքներ և պահանջ՝ պատասխանատու նախարարութիւն կազմելու: Կը խօսէին Ռասպուտինի ազդեցութեան մասին թագաւորի վրայ:

1916 Դեկտեմբերի սկիզբները, պիտի բացուէր քաղաքներու և գաւառական գործիչներու համագումարը: Ռուսաստանի բոլոր անկիւններէն Մոսկուա կը հաւաքուէին ներկայացուցիչներ: Համագումարը պիտի ըլլար բազմամարդ: Իշխան Լվովը նշանակուած էր վարելու ժողովը: Ան կեղրոնական անձնաւորութիւն մը դարձած էր, որու շուրջ կը համախմբուէին պատգամաւորները:

Պարզ էր, որ համագումարը պէտք է պահանջէր պատասխանատու նախարարութիւն և պիտի բանար տիրող ուժերին ցաւոտ բոլոր կողմերը:

Նախապահական գանգը հնչեց և պատգամաւորները գրաւեցին իրենց տեղերը: Բայց նոյն վայրկեանին սրահ խուժեցին ոստիկանները, Մոսկուայի ոստիկանապետի գլխաւորութեամբ, որ և յայտարարեց.

«Ներքին գործերու նախարարի հրահանգով կ'արգիլուի համագումարի բացումը: Ուստի, կը

խնդրեմ պարոն նախագահին ազատ արձակել ժողովը»:

Բոլորը ոտքի ելան: Հսուկեցան բողոքի ձայներ: Նախագահը փակեց ժողովը: Բայց նոյն օրը, իր բնակարանը հրախրեց հինգ պատգամաւորներ, Մոսկւոյէն եւ Պետերպուրգէն, ի թիւս որոնց եւ գիտ, կառուար խորհրդակցութեան մը համար:

Երեկոյեան ժամը 9ին, ես արդէն իշխանին բնակարանը կը գտնուէի: Շուտով եկան եւ միւս հրախրեալները:

Իշխանը գողգոջուն ձայնով բացաւ ժողովը: Ան պատմեց մեզ այն բոլոր փաստերը ինչ որ ունէր իր ձեռքին տակ՝ ճակատի, թիկունքի եւ իշխանութեան վերաբերեալ: Ըսաւ, որ կացութիւնը ծանր է, որ երկիրը դէպի անդուհդ կը պահապիժէ, որ ի նկատի ունենալով բոլոր քաղաքագլուխներու եւ գաւառական վարչութիւններու նախագահներու գրաւոր զեկուցումներն ու կարծիքները, իր վրայ կը վերցնէ պորձելու պատասխանատուութիւնը: Ըսաւ, որ լաւ տեղեակ էր զօրքի տրամադրութեան, աւելցնելով որ ամբողջ բանակը դէմ է այս ուժիմին եւ պատրաստ գործելու:

«Ցարը անկամ է եւ անպէտք – Եկրակացոյց ԼՎովը: – Պէտք է գործել այնպէս, որ պատերազմի այս ծանր օրերուն չտուժէ հայրենիք: Միակ մարդը, որ կրնայ փոխարինել ցարը՝ մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչն է, Կովկասի Փոխարքան, որմէ պէտք է խնդրենք իր ձեռքն առնել իշխանութիւնը եւ փրկել երկիրը այս ծանր կացութենէն»:

Պարզուեցաւ, որ մեծ իշխաններէն չատերը ըզ-

գուշացուցած էին ցարը երկրի քառասային վիճակի մասին և, մատնանշած Կովկասի Փոխարքան, որպէս կարող մէկը փրկելու կացութիւնը:

Իշխան Լվովը աւելցուց, որ իր ծրագիրը կը բաժնեն երկրի բոլոր խաւերը և որ ժամանակը հասել է գործելու:

Ներկայ եղողներս հաւանութիւն տուինք ծրագրին: Պէտք էր սակայն, այս մասին յայտնել իրեն՝ մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեիչին: Ժողովականները, մտածելէ ետք, որոշեցին այդ նուրբ գործը յանձնել ինձ: Ես ընդունեցի առաջարկը:

Ամբողջ 10 տարի լինելով Թիֆլիսի քաղաքագլուխ և շարունակարար տեսակցութիւններ ունենալով Փոխարքայի հետ, ևս կարողացած էի կոմս Վորոնցով-Դաշկովի կատարեալ վստահութիւնը վայելել, խօսելով անոր հետ միանգամայն անկեղծօրէն քաղաքականօրոյր տեսակի խնդիրներու մասին: Թողելով Կովկասը, կոմսը ինձ ըսաւ, որ ճանապարհին պիտի հանդիպի Նիկոլայ Նիկոլայեիչին և պիտի խնդրէ անկէ, որ մեծ իշխանն ալ իր հերթին վստահութիւն ունենայ ինձ հանդէպ: Իր այդ որոշումը կոմսը, կատարեց: Նիկոլայ Նիկոլայեիչը, երբ առաջին անգամ ընդունեց զիս իր մօտ, ըսաւ, որ կոմսը խօսած է իրեն իմ մասին: Ոնդրեց, որ իր հետ ըլլամ անկեղծ և խոստացաւ, որ ինքն ալ նոյնպէս պիտի վստահի ինձ: Հետագային ևս համոզուեցայ, որ Նիկոլայ Նիկոլայեիչը անկեղծ էր իր խոստումներուն մէջ:

Ես պայմանաւորուեցի իշխան Լվովի հետ, թէ ինչ

միջոցով պէտք է յայտնեմ իրեն մեծ իշխանի պատասխանը և մեկնեցի Պետերպուրգ :

Համապումարի ցրումը մեծ ազդեցութիւն էր գործած մայրաքաղաքի մէջ: Ես տեսակցեցի Պետական Դումայի քանի մը անդամներու հետ և համոզուեցի, որ Ռուսաստանը կը գտնուի կարեւոր դէպքերու նախօրեակին:

Երբ Պետերպուրգ էի, սպաննուեցաւ Ռասպուտինը: Փողոփուրդի տրամադրութիւնները բարձրացան: Ամէնքը կը հաւատային, թէ փոփոխութիւններ տեղի կ'ունենան: Սակայն, ամէնքն ալ համակուած էին նոյն մտափախութիւններով:

Դումայի ձախակողմեան անդամներէն մէկը այսպէս կը գանգատէր ինձի.

— Կը հասկնա՞ք արդեօք ուսմարդու հոգերանութիւնը, որ կը սիրէ իր հայրենիքը: Պատերազմական աղէտի այս օրերուն, պէտք է որ թիկունքը խաղաղ ըլլայ: յեղափոխական որեւէ շարժում, պիտի թուլացնէ ճակատի ուժը: Այս պայմաններու մէջ, լաւագոյն կ'ըլլար պայատական յեղաշրջում մը առաջ բերել:

Զգացի, որ Մոսկուայի մեր տուած որոշումը իրաւացի էր:

Կար ուրիշ տեսակէտ մը ևս: Յեղափոխական շարք մը կազմակերպութիւններ կը կարծէին, որ ցարական Ռուսիան դեռ ուժեղ է՝ ճնշելու համար իրենց բնդդիմութիւնը և որ դեռ ժամանակը չէ ուժերը չափելու: Ամէնուրեք կ'արտասանուէին կրակոտ ճառեր, բայց կազմակերպուած շարժումներ չկային. կարծես թէ յեղափոխութեան հիմերը կը դրուէին՝

առանց ղեկավար ձեռքերու: Մթնոլորտը գնալով ա՛լ
աւելի կը թանձրանար:

Դեկտեմբերի վերջերը ևս արդէն Թիֆլիս կը
գտնուէի:

Յունուար 1ին, ըստ սովորութեան, տօնական
զգեստներով և քաղաքապոլիսի շղթան վզիս՝ գնացի
պալատ, Փոխարքայի Նոր Տարին շնորհաւորելու հա-
մար:

Պալատի Սպիտակ սրահին մէջ հաւաքուած էին
երկրի բարձր իշխանութիւնը, գինուորականները,
ազնուականութիւնը և պաշտօնէութիւնը: Մեծ իշ-
խան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը գինուորական տարազով
ներս մտաւ սրահ և բարձր ձայնով շնորհաւորեց Նոր
Տարին: Յետոյ, մօտեցաւ իւրաքանչիւրին առան-
ձինն: Բոլոր ներկաներս հրաւիրուեցանք սեղանին:
Երբ հիւրասիրութիւնը վերջացաւ, հիւրերը սկսան
մեկնել պալատէն:

Տեսնելով, որ մեծ իշխանը կ'ուզէ թողուլ սրահը,
ևս մօտեցայ իրեն և խնդրեցի տեսակցութիւն մը նը-
շանակել ինձ՝ կարեւոր խնդրի մը համար: Ան համա-
ձայնեցաւ ընդունիլ զիս անմիջապէս: Բայց որպէսզի
կողկածներ չըլլային, դուրս ելայ թիկնապահներու
սենեակը և խնդրեցի աւագ թիկնապահին յայտնել
մեծ իշխանին, որ կը ցանկամ տեսակցիլ իրեն հետ:
Զիս ընդունեցին անմիջապէս Նիկոլայ Նիկոլայեւիչի
գրասենեակը, ուր մեծ իշխանը նստած էր մինակ:
Նստելով իր գէմ, ևս ուղղեցի իրեն հետեւեալ խօսքե-
րը:

– Զերդ Մեծութիւն, այն, որ պիտի ըսեմ Զեզ, իրաւունք չունիմ ըսելու, բայց միշտ կը յիշեմ Զեր Թոյլատուութիւնը՝ ազատ եւ անկեղծ խօսելու Զեզ հետ եւ կ'ուզեմ այսօր, յայնօրէն օգտուիլ Զեր ինձ տուած իրաւունքին:

– Ես նորէն կը կրկնեմ իմ վստահութիւնը դէպի Զեզ եւ կը խնդրեմ խօսիլ միանգամայն ազատ – ըսաւ մեծ իշխանը:

– Զերդ Մեծութիւն, ես կու գամ Մոսկուայէն եւ Պետերպուրգէն: Այս երկու մայրաքաղաքները ամենաճշգրիտ կերպով կը պատկերացնեն երկրի յեղափոխական տրամադրութիւնները: Կացութիւնը վրձնական է: Երկիրը դէպի անդունդ կը զլորի: Քաղաքային եւ գաւառական գործիչներու կարծիքն այն է, որ պէտք է գահընկէց ընել Նիկոլայ Բ-ը եւ, որպէսզի այդ գործողութիւնը կատարուի առանց մեծ պատահարներու եւ սարսափներու, Զերդ Մեծութեան բարձր հեղինակութիւնն է միայն, որ պիտի կարողանայ այդ ընել՝ կանգնելով շարժումին զլուխը եւ փոխարինելով գահընկէց ցարը: Զեր որոշումը գաղտնօրէն պիտի հաղորդեմ Մոսկուա իշխան Լվովին, որպէսզի այնտեղ հարկ եղած պատրաստութիւնները տեսնեն: Ես ինձ վրայ առի այս նուրբ առաքելութիւնը՝ յոյս ունենալով, որ Զերդ Մեծութիւնը, ի նկատի առնելով երկրի ծանր վիճակը, միանգամայն կը հասկնայ գիս:

Մեծ իշխանը ամենայն ուշադրութեամբ լսեց ինձ մինչեւ վերջ, ապա հանդարտօրէն ըսաւ, թէ այն ամէնը՝ ինչ որ պատմեցի իրեն՝ չափազանց լուրջ է եւ ինքն ալ անպատրաստ է որեւէ պատասխան տալու:

Ան խնդրեց երեք օր ժամանակ՝ խնդիրը ուսումնասիրելու համար:

Յետոյ, մեծ իշխանը ամենայն մանրամասնութեամբ հարց ու փորձ ըրաւ Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի կացութենէն: Ուզեց իմանալ, թէ ի՞նչ աղբիւրներէ է իր տեղեկութիւնները քաղել իշխան Լվովը՝ զօրքերու տրամադրութիւններու մասին: Հետաքրքրուեցաւ Մոսկուայի համազումարի անցուդարձերով:

Մեր տեսակցութիւնը տւեալ ժամէն աւելի:

Մնաս բարեւ ըսի մեծ իշխանին եւ մեկնեցի պալատէն: Իմ այդ տեսակցութեան մասին ես ոչ ոքի պատմեցի:

Երեք օր ետք, ես հրաւիր ստացայ ներկայանալու պալատ: Նոյն առանձնասենեակին մէջ, բայց այս անգամ իր օգնական զօր. Եանուշկեւիչի ներկայութեամբ, մեծ իշխանը ընդունեց զիս:

Սովորական բարեւներէն ետք, Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը ըսաւ.

— Ձեզ կանչել եմ յայտնելու իմ որոշումը եւ կը խնդրեմ այդ մասին յայտնել իշխան Լվովին: Ծանշնալով ո ուս մութիկը եւ ո ուս գինուորը, գիտնալով որ ո ուս ժողովուրդը հաւատարիմ է իր ցարին, որ ան չի հաքկնար քաղաքական բարդ ձեւակերպումները, որ ան պիտի չհետեւի եւ ճանշնայ այն մարդը, որ ձեռք բարձրացուցած է իր ցարին դէմ, ես կը մերժեմ ձեր կողմէ ինձ ըրած առաջարկը՝ կանգնելու այդ շարժման գլուխը: Գիտեմ, որ զօրքը իր ամբողջութեամբ պիտի չհետեւի մեր ծրագիրներուն եւ Ռուսաստանի այս ծանր օրերուն պէտք չէ որ նոր

խորտու մներ ու կոխներ ծագին: Իմ օգնական՝ զօր-
Նանու չկէ իշը, որ միշտ իմ սպայակոյտին պետն
եղած է, գիտէ որ ոռւս զինուորը պիտի չկոռի ցարին
դէմ: Թող այս մասին ինք՝ զօրավարը խօսի:

— Ես արդէն ըսի Զերդ Մեծութեան, — ըսաւ Եա-
նու չկէ իշը — որ ցարին դէմ կատարուած դաւադրու-
թեան մէջ զօրքը պիտի չմասնակցի:

Մեր խօսակցութիւնը վերջացաւ: Դուրս գալով
պալատէն, իշխան Լվովին՝ Մոսկուա՝ ուղարկեցի
պայմանական հետեւեալ հեռագիրը.

«Հիւանդանոցը պէտք չէ բացուի»:

Անցան քանի մը շաբաթներ: Փետրուարի կէսե-
րուն, պալատական պաշտօնեաներէն մէկը ուղեց
տեսակցիլ ինձ հետ գաղտնօրէն: Ես ընդունեցի զինք
իմ առանձնասենեակին մէջ:

Պաշտօնեան ըսաւ, որ ինք մեծ իշխանի թելադ-
րանքով է, որ կը խօսի ինձ հետ:

— Ոստիկանական բաժանմունքը, — յայտնեց ան-
իմացած է Զեր՝ Փոխարքային առաջարկած ծրագիր-
ներու մասին: Տեղեկութիւն կայ, որ Փոխարքան պի-
տի նշանակուի նոյն պաշտօնով Սիբիր, դէպի հեռա-
ւոր Արեւելք, սակայն իրեն պիտի առաջարկուի
վերցնել Զեզ իրեն հետ:

Ես շնորհակալութիւն յայտնեցի պաշտօնեային:

Տասը օր ետք, տեղի ունեցաւ Փետրուարեան Յե-
ղափոխութիւնը եւ պատմութեան հակայական անի-
ւը դարձաւ հակառակ ուղղութեամբ:

Վերջացնելով իմ յուշերս այս մասին, կ'ուզեմ
քանի մը խօսք ըսել մեծ իշխան Անդրէյ Վլադիմիրո-
վիչի օրագրի մասին, որ կը հաղորդէ Նիկոլայ Նիկո-

լայեւիշի՝ ցարի հետ ունեցած խօսակցութիւններու մասին, 1916ին, Ստաւկայի մէջ.

«Զե՛ս տեսներ արդեօք,– կ'ըսէր Նիկոլայ Նիկոլայեւի ցարին – որ կը կորսնցնես գահդ: Ուշքի եկ, քանի ուշ չէ: Տուր երկրին պատասխանատու կառավարութիւն: Դեռ Յունիսէն սկսեալ ըսել եմ քեզ այդ մասին: Կը վախճամ, որ յետոյ ուշ լինի»:

1917ի սկիզբները, իշխանութեան հեղինակութիւնը բոլորովին խախտած էր արդէն: Արագօրէն կը փոփոխուէին նախարարները ու թէւ Ռասպուտինը չկար այլեւս, իր հետեւորդները կը լրացնէին Լեկրի քայքայման գործը:

Քանի որ չարաթ միայն մեզ կը բաժնէր յեղափոխութենէն: Ռասպուտինի անձը իր շարաքաւտիկ կընիքն էր դրած ցարական Ռուսաստանի վերջին տարիներու պատմութեան վրայ: Ահա թէ ի՞նչ կը գրէ այդ մասին յայտնի իրաւարան Պերելերգեւ, որ 1917ին, յեղափոխութենէն ետք, դարձաւ արդարադատութեան նախարար:

«Ռուս մարդիկ տարբեր գնահատումներ ունին Ռասպուտինի՝ իշխանութեան գործերուն միջամտելու խնդրին մասին: Սակայն, գէպի ան ունեցած ատելութեան մէջ բոլորն ալ հաւասար են: Բազմաթիւ յուշերու մէջ, որոնք նախայեղափոխական շրջանը կ'ընդգրկեն, գիտակցաբար թէ անգիտակցաբար այն տեսակէտերը կը յայտնուին, որ ռուս ճախակոզմեան տարրերը ուրախ էին ցա-

րի եւ Ռասպուտինի բարեկամութեան համար, որովհետեւ այդ բարեկամութիւնն իսկ առիթ մըն էր պայքարելու ցարին դէմ: Սակայն, այդ այդպէս չէր: Զախակոզմեան Ռուսիան աջակոզմեաններու հետ մէկտեղ կը բաժնէր այն վախը, որ ռասպուտինեան ֆազաֆականութիւնը մահուան ճիրաններու մէջ կը խեղդէ Ռուսիան, իր պատմական ամէնէն ծանր օրերուն: Ռասպուտինի անձին վրայ կը խաչաձեւութիւն արհամարհանքի բոլոր արտայայտութիւնները՝ երկրի բազմազան կոզմերէն ուղղուած: Զայն կ'ատէին ոչ միայն թագաւորի ազգակիցները, բարձր պաշտօնէութիւնը, պալատականները եւ զինուորականները, ոչ միայն Դումայի աջ եւ ձախ հոսանքները, այլեւ անկուսակցականները, ամբողջ ժողովուրդը: Յուզուած էր ժողովուրդի հսկայական ծովը, որու խորքերուն մէջ լսելի էին արդէն մեծ փոթորիկին որոտները»:

Զարագո՞րծ էր արդեօք Ռասպուտինը: Բայց այս հարցին պատասխանելու համար վերյիշենք քանի մը կարեւոր փաստեր:

Գիտենք, որ գահի մօտէն Ռասպուտինը հեռացընելու համար բազմաթիւ փորձեր կատարուեցան՝ ազդելու ցարի վրայ: Իր մեծ ազգակիցները խորհուրդ տուին իրեն բաժնուելու Ռասպուտինէն, յայտնելով որ այդ է թագաւորական ամբողջ ընտանիքի պահանջն ու ցանկութիւնը: Պետական բարձր պաշտօնեաները ցարի ուշադրութիւնը հրաւիրեցին Ռասպուտինի անբարոյական կենցաղի վրայ՝ շեշտելով որ ծերուկը գինարբուեքներու մէջ անպատկառ կերպով կը

խօսի թագուհու մասին, և որ ցարի բարեկամու-
թիւնը այդ մարդու հետ վարկարկելիչ է և կորստա-
բեր իրեն՝ ցարին համար: Ոստիկանութեան նախա-
րար զօր. Չունկովսկին մանրամասն կերպով ծանօ-
թացուց ցարը Ռասպուտինի կեանքին՝ ցոյց տալով
բազմաթիւ վարկարկելիչ նկարներ: Բայց այդ բոլոր
փորձերը ապարդիւն անցան և ցարի բարկութիւնը
սաստկացաւ: Կինք պարտաւորուեցաւ ղեկ:

Ռասպուտինի անձով պալատին մէջ մուտք կը
գործէր յեղափոխութիւնը, որ անժամանակ էր և
անցանկալի: Սակայն, միտքերը դեռ հեռու էին բոյ-
շուիցմէն և ոչ ոք կը կարծէր, թէ Ռուսիան մեծ փլու-
զումներու նախօրեակը կ'ապրի: Յեղափոխութեան
առաջին կարապետն Լզաւ Ռասպուտինը, որ պալա-
տի յետին դռներէն ներս սողոսկեց և սեւ ճակա-
տագրին պէս կանգնեց գահին քով: Դարաւոր միա-
պետութիւնը, որ ուներ կառավարելու որոշ ձեւեր և
սկզբունքներ, որ գիտէր յարգել ու լսել շրջապատը,
փչրեց դարաւոր սովորութիւնները և բռնեց յեղա-
փոխութեան ճամբան՝ կտրելով իր կապերը գահի
բարեկամներուն հետ: Միապետը դարձաւ ինքնիշ-
խան. իր որոշումները կը պատրաստուէին գաղտնօ-
րէն ու կը յայտարարուէին ի պարմանս և ի յուսա-
խարութիւն անոնց, որոնք կը կարծէին, թէ միապե-
տութիւնը Ռուսիոյ պետութեան հիմքերէն ամէնէն
կարեւորն ու անհրաժեշտն է: Իշխանութիւնը դուրս
գալով իր բնականոն սահմաններէն, վախ կը ներշնչ-
էր ճշմարիտ բոլոր հայրենասէրներուն, որոնք գի-
տէին, թէ քաղաքականութեան այդ ուղին ղեկի ան-
դունդ կը տանէ ոչ միայն գիրենք, այլև պետու-
թիւնն ու հայրենիքը:

Այս տրամադրութիւններէն էր ահա, որ ծագեցաւ Ռասպուտինը սպաննելու գաղափարը: «Յարին ծառայել ոչ միայն վախով, այլեւ խիղճով» նշանարանը հինցած էր արդէն: Պէտք էր պարզապէս անհնազանդ քայլ մը ընել. պէտք էր սահմանափակել միապետին կամքը՝ չարիքին առաջը առնելու համար: Այս միտքը սեփականութիւնը դարձաւ պահի ամէնէն հաւատարիմ մարդկանց. անոր մասին սկսան խօսիլ ազատ, թագաւորի շրջապատին պաշտօնական գրուածութիւններու եւ նախարարական առանձնասենեակներու մէջ: Ասիկա դաւադրութիւն մը չէր խուժը մը ըմբոստներու կողմէ, այլ ընդհանուր էյոյթ մը, որ գիտակցօրէն կը տանէր մարդիկը դէպի օրինական եւ բարոյական պատնէշներու ոչնչացում: Եւ ինչպիսի՞ մարդիկ էին քով քովի եկած՝ ծերուկին սպաննելու համար: Շատերը կը պատկանէին ցարի շրջապատին: Մէկը՝ իշխան Իսուպովը, գեղեցկատես եւ երիտասարդ միլիոնատէր, ցարի մօտ ազգակիցն էր. միւսը՝ մեծ իշխան Դիմիդրիյ Պալուվին էր: Երկուքն ալ այս վայրկեանիս կը բնակին Փարիզի մէջ:

Ռասպուտինի արիւնը առաջ բերաւ մեծ խանդավառութիւն ամբողջ Ռուսաստանի մէջ: Սակայն, այդ սպանութեամբ Ռուսիան չփրկուեցաւ: Կարուրիչ աշխարհ մը, մութին մէջ գայարուող եւ դեռ զօրաւոր, որ իր բիրտ ձեռքերուն մէջ կը պահէր երկրին բախտը: Այդ մութ աշխարհին ուժու հաւատներընչողն ինք՝ թագուհին էր:

Կասկածէլ դուրս է, որ Նիկոլայ Բ-ը դէպի կործանարար քաղաքականութիւն հրողը թագուհին էր, որ Ռասպուտինի ազգեցութիւններէն դրդուած՝ հոգե-

կան նուպաներու և Երազանքներու մէջ՝ կը կարծէր, թէ աստուածային սկզբունքը պիտի յաղթէ զահի թշնամիներուն և ինք յաղթական դուրս պիտի գայ այդ պայքարէն, շնորհիւ Երկնային անխախտ կամքի: Խելագարութեան սեմին վրայ գտնուող թագուհին իր հերթին կ'ազդէր և՛ ծերուկին վրայ:

Թասպուտինը կը սիրէր Երկրային կեանքն ու բարօրութիւնը և յենեկով թագուհու վրայ՝ կ'երազէր ստեղծել իրեն համար անձնական Երջանկութիւն: Ան չարունակաբար կը գտնուէր բազմաթիւ պայթակղութիւններու ազդեցութիւններու ներքոյ:

Թասպուտինը սպաննուեցաւ իշխան Իսուպովի պալատին մէջ: Խորամանկութեամբ ծերուկը պալատ բերին ու թունաւորեցին խմորեղէններով, բայց թոյնը չազդեց: Իսուպովը վերջացուց ծերուկին կեանքը ատրճանակով: Օթոմորիլով դիակը տեղափոխեցին քաղաքէն դուրս և սառոյցը կոտրելով նետեցին գետի մէջ:

Ցարուհին Երկար ողբաց իր մտերիմին կորուստը, թաղեց դիակը պալատին մօտ: Ցարը, գոնէ արտաքնապէս, պահեց իր սառնարիւնութիւնը: Գուցէ իր հոգու խորքին մէջ ան ուրախ էր, որ վերջապէս ազատեցաւ չարաբաստիկ ծերուկէն, որ իր ընտանիքէն հեռացաւ խորհրդատու մը, որ այնքան ազդեցութիւն ձեռք բերած էր իր և թագուհու վրայ: Չենք գիտեր. գիտենք միայն, որ Նիկոլայ Բ-ը չհրաժարեցաւ դէպի անդունդը տանող քաղաքականութենէն:

Թող այս մասին ընթերցողը ծանօթանայ ոստիկանական բաժանմունքի կարծիքին հետ: Այդ բա-

Ժանմուհըր, իր զեկոյցներէն մէկուն մէջ կը գրէր հետեւեալը.

«Պատերազմը կը շարունակուի: Հայրենասիրական ոգին գնալով կը թուլանայ: Նոր տուրքերը կը զայրացնեն ժողովուրդը: Երկաթուղային անկանոն հազորդակցութիւնը առաջ կը բերէ տնտեսական ծանր տագնապ ֆազաֆներու մէջ, ուր կը պակսին սնունդի անհրաժեշտ պիտոյքները: Անվըստահութիւնը դէպի թագաւորական ընտանիքը գնալով կը սաստկանայ: Հանրային կարծիքը լուրջ մտավախութիւն մը կ'ապրի, որ գահի բարձունքէն Ռուսաստանը դէպի անդունդ կը գլորի: Բոլորը կը պահանջեն պատասխանատու նախարարութիւն, բացի Դումայի ֆանի մը անդամներէն, որոնք նպաստ կը ստանային ցարական կառավարութենէն: Ցարը կը մնայ անյոգողոգդ եւ լուռ: Տասնեակներով կը հեռացնէ անհնազանդ նախարարները՝ նշանակելով նորերը, որոնք Ռասպուտինի կողմնակիցներն էին:

«Եթէ ցարն ու ցարուհին չեն հասկնար, որ իրենց շուրջ կը փակուի ճակատագրական շրջագիծը, որ իրենք դատապարտուած են մահուան եւ իրենց հետ դատապարտուած է նաեւ ողջ Ռուսաստանը, ինչպէս հանրային կարծիքը աչէն եւ ձախէն կը գտնէ փրկութիւնը ցարի կամքը խորտակելուն մէջ: Յեղափոխական ճամբան կը մնայ շիտակ եւ իսկական միակ ճամբան՝ Ռուսիան վտանգէն փրկելու համար: Այս է ընդհանուրին կարծիքը: Սակայն, ի՞նչ դժուար է այդ ճամբան պատերազմի արհաւիրքի օրերուն, երբ փոքրիկ սայթափում մը

կարող է ճակատագրական նշանակութիւն ունենալ»:

Եթէ ոստիկանական իշխանութիւնը կը յանգի այն միտքին, որ Ռուսաստանի փրկութիւնը յեղափոխութեան մէջ է, ի՞նչ ըսել հապա քայքայուած ժողովուրդի մասին, ի՞նչ ըսել յոգնած զինուորներու մասին, ի՞նչ ըսել մտաւորականութեան մասին, որ ջերմօրէն կը սիրէր իր հայրենիքը: Ու պատերազմի ուր-ւականն էր միայն, որ կը կաշկանդէր շատերու ձեռքերը: Բայց կարծես թէ ուշ էր արդէն: Ժողովրդական տարերքը կը շարժէր: Յեղափոխութիւնը կը մօտենար իշխանութեան դուռներուն: Ան կը սպասէր առաջին հարուածին:

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ
ԱՆՈՐ ԱՐՁԱԳԱՆԳՆԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ

Ինչպէս ընթերցողը տեսաւ նախորդ գլուխներէն, Ռուսաստանի ծանր կացութիւնը, անյաջողութիւնները ռազմաճակատին վրայ, հացի եւ ուրիշ մըթերքներու պակասը շուկաներու մէջ, մտաւորականներու ընդդիմադիր դիրքը կառավարութեան հանդէպ եւ Պետական Դումայի սանձարձակ մեղադրանքները իշխանութեան՝ առաջ բերին 1917 թուի Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը:

Այդ օրերուն, Լս Թիֆլիսէի, իմ պաշտօնիս վրայ:

Որպէսզի Թիֆլիսի եւ Կովկասի մէջ տեղի ունեցող զէպքերը կապեմ ընդ հանուր երկրի զէպքերուն հետ, թոյլ պիտի տամ ինձ, քանի մը խօսքով նկարագրել անցուդարձը, որ տեղի ունեցաւ Փետրուարեան Յեղափոխութեան օրերուն:

Պէտք է ըսեմ, որ փետրուարեան շարժումները սկսան յանկարծակի կերպով: Եթէ յեղափոխութիւնը հասկնանք որպէս կազմակերպուած եւ նախօրոք պատրաստուած գործ մը, կը տեսնենք, որ փետրուարեան շարժումները յեղափոխութիւն մը չէին բառիս լայն իմաստով, որովհետեւ այդ շարժումները տեղի ունեցան յանկարծակի կերպով, առանց նախորոշուած ծրագրի եւ կազմակերպութեան: Հրապարակի վրայ չկար զինուորական կազմակերպութիւն մը կամ յեղափոխական կուսակցութիւն մը, որ ցան-

կանար իշխանութեան զլուխն անցնել. կար միայն զայրացած ամբոխը, որ կը բնակէր մայրաքաղաքին մէջ եւ կը տեսնէր իշխանութեան բոլոր թերութիւնները:

Կարելի է ըսել, որ ժողովուրդի համբերութեան բաժակը լեցում չէր արդէն եւ կաթիլներ չին միայն պլտք, որ բաժակը յորդէր:

Փետրուար 27ին, երբ ուսն կիները խանութներէն հաց կ'ուզէին գնել եւ հաց չգտան, բաժակը յորդեցաւ: «Մեր երեխաները քաղցած են» պոռալով՝ կիները թափեցան փողոց: Անցորդները կը միանային աղմկարարներուն: Ամբոխը կը մեծնար, կը շատնար: Ոչ ոք կ'արգիլէր անոնց երթը եւ մարդկային գանգուածը ահաւոր չափերու հասաւ:

Այդ օրերու մասին գրում են շատ գիրքեր: Բոլոր գրողները, բոլոր ականատեսները միաբերան կը հաստատեն, որ եթէ ոստիկանութիւնը զլուխը չկորցընէր եւ գործօն միջամտութիւն ցոյց տար խռովարարներու երթը կասեցնելու համար՝ Ռուսաստանի մէջ յեղափոխութիւն պիտի չծագէր: Ոստիկանութեան անգործութիւնը առիթ տուաւ, որ գինուորները եւ մինչեւ իսկ կոզակները միանան ամբոխին եւ, երեկոյեան, արդէն իսկ պարզ էր, որ մայրաքաղաքի փողոցներու տէրը դարձած էր ամբոխը: Որոշ տեղեր ոստիկանները փորձեր չին առաջին առնել ամբոխին, բայց գինուորներն ու կոզակները օգնած էին ժողովուրդին եւ յարձակած ոստիկաններու վերայ:

Պարզ էր, որ զօրքը եւս, որ հասարակական իր դիրքով կը բաղկանար գիւղացիներէ եւ բանուորներէ-

րէ, կը բաժնէր ժողովուրդի դժգոհութիւնները կառավարութեան հանդէպ ու կը միանար խոռովարարներուն: Կը սկսէր իսկական յեղափոխութիւնը:

Պետերպուրգի շրջանի գինուորական հրամանատար գործարար Խարանովը՝ զգալով իր անգորութիւնը՝ ոչ մէկ միջոցի դիմեց: Իշխանութիւն չկար այլևս: Թագաւորը կը գտնուէր Մոզիլեւ, իսկ Թագուհին՝ Երեւաններով՝ Թագաւորական Գիւղ կոչուած վայրին մէջ էր, Պետերպուրգէն ոչ հեռու: Կատաղած ամբոխը կը շարժէր ղէպի Պետական Դումա, ուր այդ վայրկեանին կը գտնուէին Դումայի նախագահ՝ Ռոձեանկոն և Դումայի ականաւոր անդամներ՝ Միլիկովը, Զիլիձէն, Կերեւսկին, Սկորելիւը և ուրիշ շատերը:

Այս անձերը իրենց վրայ առին իշխանութեան կազմութեան գործը՝ հիմնելով կոմիտէ մը, որ կոչուեցաւ «Պետական Դումայի Անդամներու Կոմիտէ»:

Առաջին յեղափոխական իշխանութիւնն էր այդ:

Բայց հին իշխանութիւնը դեռ գոյութիւն ունէր, որ բոլորի աչքին առաջ, փոշու պէս կ'անհետանար քամիներու մէջ: Ոչ ոք, ոչ մէկ մարդ այդ օրերուն պաշտպան կանգնեցաւ հին իշխանութեան: Կամաց-կամաց սկսան ձերբակալել զօրավարներ, նահանգապետներ, ոստիկաններ, նախարարներ, որոնց կ'առաջնորդէին ղէպի Պետական Դումա:

Ծարը դեռ չէր հրաժարած գահէն, բայց իր վրայ ազդեցութիւն գործեցին զօրքերու հրամանատարները: Կովկասի Փոխարքայ՝ մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեիչը հեռագրեց ցարին, որ ինք ծնկաչոք կը խնդրէ ցարէն՝ հրաժարիլ գահէն: Ծարը, տեսնելով որ ամէնքը լքած են զինք, հրաժարեցաւ գահէն յօգուտ

իր որդու՝ Ալեքսեյի, բայց յետոյ թողուց այդ միտքը
և գահը առաջարկեց իր եղբորը՝ Միխայիլին:

Մեծ իշխան Միխայիլը, որ այդ օրերուն Պետեր-
պուրգ կը գտնուէր, հրաժարեցաւ գահէն, որ կը մնայ
Թափուր, իսկ Ռուսաստանը՝ առանց ցարի: Միակ իշ-
խանութիւնը, որ կը գործէր, Դումայի Անդամներու
Կոմիտէն էր: Ան կ'աշխատէր կապ հաստատել զին-
ուորական և բանուորական պատգամաւորներու
խորհրդին հետ: Զինուորական և բանուորական
պատգամաւորները ընտրուած էին զօրանոցներուն
և զործարաններուն մէջ: Աորհրդի նախագահը՝ Պե-
տական Դումայի անդամ վրացի սոցիալ-դեմոկրատ
Զիւլիձէն էր, որ, ինչպէս կը յիշէ ընթերցողը, ընտրու-
եցաւ Դումայի անդամ շնորհիւ այն իրողութեան, որ
մենք մեր հայկական վեց ձայները տուինք անոր:

Երկու այդ մարմիններու ջանքերով կազմուե-
ցաւ Ժամանակաւոր Կառավարութիւն՝ իշխան Լվովի
նախագահութեան ներքոյ:

Դեռ 1916 Դեկտեմբերին, իշխան Լվովի թեկնա-
ծութիւնը, որպէս վարչապետի դրուած էր խումբ մը
քաղաքային գործիչներու կողմէ, ևթէ Ռուսաստանը
ունենալու ըլլար պատասխանատու նախարարու-
թիւն:

Ժամանակաւոր Կառավարութեան կազմը բա-
ւական խայտարղէտ էր, սկսած զինուորական նա-
խարար Գուշկովէն, ազատական Միլիկովէն, մինչեւ
աշխատաւորական Կերենսկին, որ աւելի ետք դար-
ձաւ նախարարներու խորհրդի նախագահ: Այս բոլոր
անձինք այսօր կը գտնուին Փարիզ, որպէս քաղաքա-
կան տարազիրներ:

Ներկողայ Բ.ի հրաժարման գործողութիւններու մասին մանրամասնօրէն կը պատմէ զօր. Դանիլովը, որ այդ պատմական բուպէին կը գտնուէր ցարի մօտ: Ցարի հրաժարումով, ժամանակաւոր Կառավարու – թեան կազմումով եւ ամբողջ Ռուսաստանի մէջ վարչական բարձր պաշտօնեաներու փոփոխումով, սկսաւ ռուս պատմութեան նոր դարաշրջութիւն՝ յեղափոխու – թիւնը:

Սակայն, ի՞նչ ազդեցութիւն ունեցան այդ փոփոխութիւնները ծայրագաւառներու վրայ. ի՞նչ վերաբերում ունեցան ղէպի այդ փոփոխութիւնները Կովկասի ժողովուրդները եւ մասնաւորապէս հայե – րը:

Այսօր, աւելի վստահ կրնանք հաստատել, որ Կովկասի մէջ այնուհետեւ տեղի ունեցած բոլոր ղէպ – քերը, ինչպէս Կովկասի եւ Հայաստանի անկախու – թիւններու հռչակումը, ճակատի պարպումը ռուս զօրքէն եւ մեր վարած կռիւնները թուրքերու դէմ, հե – տեւանք չին այդ յեղափոխութեան: Կովկասը զգաց, որ այնուհետեւ ինք պիտի ապրի իր ուրոյն կեանքով, որ իր կապերը Ռուսաստանի հետ պնայով կը թուլ – նան:

Պօսած եմ արդէն այն տպաւորութիւններու մա – սին, որ ունեցան Կովկասցիները, երբ Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը ծագեց: Պօսած եմ արդէն այն մասին, որ հայ եւ վրացի քաղաքական գործիչները, յեղափոխութեան նախօրեակին կը տեսնէին իշխա –

նական մեքենայի քայքայումը և ճակատին սպառնացող ահաւոր վտանգը, բայց անկարող էին գէպքերու ընթացքին առաջն առնել: Պէտք է ըսել, որ ոչ ոք կը կարծէր, թէ այդքան շուտ կարող է յեղափոխութիւն ծագիլ և քանի մը օրուան մէջ կլանել միապետութիւնը:

1917 Յունուարին, ես Պետերպուրգ էի: Տեսնուեցայ Պետական Դումայի անդամ Զիւէիձէի հետ: Նա խնդրեց ինձ յայտնել իր Թիֆլիսի ընկերներուն, որ դրութիւնը շատ ծանր է, որ բոլորը դժգոհ են տիրող կարգերէն, բայց որ յեղափոխութիւնը դեռ հեռու է և անպատրաստ: Պէտք էր զգուշանալ ամէն տեսակ պարովոկասիոններէն. ժողովուրդը կրնար խաբէութեամբ փողոց հլնել, բայց ջարդուել ոստիկանութեան կողմէ:

Այս խօսակցութենէն ճիշդ եօթը շաբաթ ետք, Զիւէիձէն դարձաւ ուսանողական ուժերու պարագլուխը:

Վերադառնալով Թիֆլիս, ես գտայ քայքայման նոյն պատկերը:

Արտաքուստ, ամէն ինչ հանգիստ էր: Բայց ներքուստ, վարչական մեքենան կ'աշխատէր անկանոն: Կովկասցիներու ամբողջ ուշադրութիւնը կլանուած էր ճակատի գործերով: Առաջին փլանի վրայ գրուած էին զօրքի մատակարարման և օգնութեան խնդիրները: Պէտք էր գրադիլ հիւանդանոցներով, գաղթականներուն օժանդակելու գործով և գրաւուած վայրերու վարչական մեքենայի կազմակերպումով:

Փետրուարի վերջին օրերէն մէկը, կ'աշխատէի իմ առանձնասենեակին մէջ, քաղաքային ինքնավարու-

Թեան շէնքի մէջ, երբ գիտ կանչեցին Հեռախօսով: Խօսողը Փոխարքայի համհարզն էր, որ կը խնդրէր ինձ անմիջապէս անցնիլ պալատ՝ կարեւոր գործի մը համար:

Սովորաբար, ես պալատ կը գնայի պաշտօնական գզեատով. ուստի, ժամանակ խնդրեցի տուն գնալու՝ հազնուելու համար: Ինձ խնդրեցին անմիջապէս պալատ գալ այն գզեատով, որ վրաս էր:

Երբ պալատ հասայ, գիտ ընդունեց Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը եւ յայտնեց, թէ Պետերպուրգի մէջ ժողովուրդը ապստամբել է իշխանութեան դէմ եւ թէ զօրքերը միացեր են ապստամբ ամբոխին: Այս մասին իրեն Հեռախօսով յայտներ էին մայրաքաղաքէն: Իշխանութեան գլուխը անցեր է Պետական Դուման:

Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը խնդրեց ինձ յայտնել այս մասին Կովկասի ժողովուրդին եւ զօրքերուն: Միաժամանակ աւելցուց, որ իր՝ Փոխարքայի համակրանքը ամբողջովին ապստամբներու կողմն է:

Նիկոլայ Նիկոլայեւիչի համար, կատարուող դէպքերը տրամաբանական հետեւանքն էին անխելք քաղաքականութեան, որուն հետեւանքով, շնորհիւ Ռասպուտինի դաւերուն, ինք, իր օգնական Օրլովը եւ դիւանապետ Իստոմինը աքսորուեր էին Կովկաս:

Որպէսզի օրինաւոր ըլլար իմ մուտքը զօրանոցներու մէջ, ինձ պէտք էր ուղեկցէր զօր. Վազնաձէն: Միեւնոյն ժամանակ, Փոխարքան խնդրեց, որ պալատ հրաւիրեմ քաղաքական կուսակցութիւններու ներկայացուցիչները:

Ես անմիջապէս կատարեցի Փոխարքայի երեք խնդիրքները. յայտնեցի քաղաքական կուսակցու-

Թիւներու ներկայացուցիչներուն Փոխարքայի խնդիրքը, զօրավարի հետ պտտեցի բոլոր զօրանոցները եւ վերջապէս քաղաքային վարչութեան առջեւ, Երեւանեան հրապարակի վրայ, ժողով գումարեցի եւ խօսեցի հոն, ուր 1905ին, Ստալիներ, Համօ Տէր Պետրոսեանը եւ Մեխանին յարձակած էին դրամ փոխադրող պետական կառքի վրայ եւ յափշտակած դրամը: Ես յայտնեցի ժողովուրդին Պետերպուրգի մէջ տեղի ունեցող զէպքերու մասին: Ըսի, որ Փոխարքան համակիր է այդ շարժումներուն:

Շուտով հասան նաեւ զօրքերը եւ տիրեց ընդհանուր խանդավառութիւն:

Զօրանոցներու մէջ, խանդավառութիւնը աւելի մեծ եղաւ: Զինուորական զանգուածը իսկոյն ընդունեց եւ հաստատեց ղեռ անյայտ իրերու վիճակը:

Սոցիալ-դեմոկրատ պարագլուխներու հետ մեկնեցիք պալատ: Փոխարքան պատմեց անոնց իրերի կացութիւնը եւ հարցուց. «Կը վստահօք արդեօք ինձ»: Սոցիալ-դեմոկրատներէն ամէնէն ազդեցիկը պատասխանեց. «Այո՛»:

Երբ սոցիալ-դեմոկրատները մեկնեցին, Փոխարքան ինձ յայտնեց, որ որոշած է հրաժարեցնել Թիֆլիսի ոստիկանապետը, որ չէր վայելեր ժողովուրդի համակրանքը: Խնդրեց ինձ այնպիսի թեկնածուի մը անունը տալ, որուն ժողովուրդը կը վստահէր: Առանց տատանուելու առաջարկեցի վարչութեան անդամ Աթաբեկովի թեկնածութիւնը, որ եւ հաստատուեցաւ անմիջապէս:

Նոյն փոփոխութիւնը տեղի ունեցաւ եւ գինուորական նահանգապետութեան մէջ: Զինուորական

նահանգապետ Վոյսկին հեռացուեցաւ եւ անոր տեղ
նշանակուեցաւ զօր. Բարատովը, որ նոյնպէս հա-
մակրանք ունէր ժողովուրդի մէջ:

Անցան քանի մը օրեր:

Դէպքերը կը զարգանային արագօրէն: Յարը հը-
րաժարեցաւ: Կազմուեցաւ ժամանակաւոր Կառա-
վարութիւնը: Նիկոլայ Նիկոլայեիչը նորէն նշանակ-
ւեցաւ զօրքերու ընդհանուր հրամանատար, որ ըս-
տիպուած եղաւ թողուլ Կովկասը, իշխան Օրլովի, Իս-
տոմիրի եւ զօր. Յանուշկեիչի հետ միասին:

Կովկասը մնաց առանց բարձր իշխանութեան:
Պալատը դատարկուեցաւ: Կովկասեան գործօն ու-
ժերը սկսան համախմբուիլ եւ կազմակերպուիլ:
Կազմուեցաւ Երեք հոգուց բաղկացած մարմին՝ մը՝
ըստ ազգային սկզբունքի: Որպէս հայերու ներկայա-
ցուցիչ՝ այդ մարմնի մէջ մտայ ես: Վրացիներու կող-
մէ նշանակուեցաւ Նոյ ժորդանիան, իսկ զօրքի կողմէ
ոռուս սպայ մը՝ Պոպով:

Պէտք է անկողմնակալ կերպով ըսել, որ նորաս-
տեղծ իշխանութիւնը կը վայելէր Երկրի կատարեալ
վստահութիւնը: Կամաց-կամաց ան դարձաւ քաղա-
քական կեդրոն մը: Ոչ ոք մեզմէ կը մտածէր այն ժա-
մանակ բաժանուլ Ռուսաստանէն: Կովկասը կը հա-
մարէինք Ռուսաստանի անբաժան մէկ մասը: Յեղա-
փոխութիւնը գրաւական մըն էր միայն, որ Կովկասի
ժողովուրդներու իրաւունքները պիտի հաւասարէին
փաստօրէն ոռուս քաղաքացիներու իրաւունքներուն:

Առաջին օրէն իսկ, անցանք աշխատանքի: Պալատին մէջ գումարուեցան երկու համադումարներ, մէկը՝ Թիֆլիսի ներկայացուցիչներէն, իսկ միւսը՝ համակովկասեան չափանիշով:

Մեր նպատակն էր տեղերու վրայ կազմակերպել նոր իշխանութիւններ: Ռուս Հին շինովնիկներէն կ'առնէինք գործերը: Մենք կը հեռացնէինք պատասխանատու պաշտօնեաները միայն. օրինակ՝ նահանգապետը, ժանտարմենրու պետը եւ ուրիշ շատ պետեր, թողելով գործի վրայ միջին եւ մանր պաշտօնեաները, որպէսզի պետական մեքենան բոլորովին չըքայքայուէր:

Ջինուորական հրամանատարներուն ձեռք չըտրէինք: Թողինք, որ ամէն ինչ ընթանայ իր կարգով, պայմանով որ անոնք ճանչնան նոր իշխանութիւնը: Ջինուորականները, առանց տատանման, ընդունեցին իրերու նոր կացութիւնը:

Շրջաններու մէջ կազմեցինք զինուորական խորհուրդներ, ճիշդ Պետերպուրգի նման: Գլխաւոր քաղաքներու մէջ նշանակեցինք մեր լիազօրները: Հեռագրեցինք ժամանակաւոր կառավարութեան, որ կ'ընդունինք իրենց հեղինակաւոր իշխանութիւնը: Նոյնանման հեռագիրեր եղան Կովկասի եւ միւս մասերէն:

Նրկու գլխաւոր հարցեր կը զբաղեցնէին բոլորիս միտքերը. նախ՝ կը կարծէինք, որ ազգայնապէս զարգանալու աւելի ազատ միջոցներ ունէինք եւ ապա՝ կը մտածէինք ռազմաճակատի մասին:

Մասնաւորապէս հայերու համար, ճակատազ-

բական էր վերջին խնդիրը: Ճակատի քայքայումը խորտակումն էր մեր յոյսերու և մեր ազգային պահանջներու: Ճակատի քայքայումով վերջ պիտի տրուէր ուս յազաթական բանակի յաստջիւղացման և սեւ օրերու նոր դուռներ պիտի բացուէին հայ ժողովորդի համար:

Պէտք էր ուս գինուորի մէջ վառ պահել այն հաւատը, որ յեղափոխութիւնը իր շահերուն գէմ չէ, և որ՝ ընդհակառակը՝ գինուորի կացութիւնը աւելի պիտի բարելաւուի: Իսկապէս կը մտածէինք բարելաւել գինուորի վիճակը: Անմիջապէս ճակատ ուղարկեցինք լիազօրներ, որոնք պիտի բացատրէին գինուորներուն իրերու դրութիւնը: Ու պէտք է ըսել, որ լիազօրները յաջողութեամբ կատարեցին իրենց վրայ դրուած պարտականութիւնը:

Նորաստեղծ կառավարութեան և մասնաւորապէս հայերու համար կար է՛ ուրիշ կարեւոր հարց մը. կազմակերպել Թուրքիայէն գրաւած վայրերու վարչութիւնը, համաձայն հայ ժողովորդի բազմաւնեւորուն: Զէ՞ որ հին իշխանութեան ժամանակ ծուռ աչքով կը նայէին հայերու վերջնական հաստատուելուն՝ իրենց հարապատ վայրերուն մէջ:

Ռուսական Յեղափոխութիւնը նոր ու լայն հորիզոններ բացաւ մեր քաղաքական երկնակամարին վրայ: Ռուսահայութիւնը հնարաւորութիւն կը ստանար ազատ ապրելու, մտածելու և գործելու, իսկ Թրքահայութեան համար կը սպասուէին յաւազոյն պայմաններ՝ անոր բախտը տնօրինելու, առանց Թուրքիայի միջամտութեան:

Պանդապառութիւն կը տիրէր ամէնուրեք: Հայ

պաշտօնեաները, կուսակցութիւնները, քաղաքային վարչութիւնները մէկ խնդրով էին տոգորուած միայն՝ տեսնել ազատ պայմաններու մէջ մեր երազած և սիրելի հայրենիքը:

Ես ալ, որպէս Թիֆլիսի քաղաքագլուխ, որպէս Կովկասի իշխանութեան ներկայացուցիչ, որպէս Հ. Յ. Դաշնակցութեան անդամ և Ազգային Բիւրոյի նախագահ, կը կարծէի, որ հայկական դատը պատմութեան նոր գլուխ կը բանայ և որ մօտ է հայոց ազգային ազատագրման փայլուն արշալոյսը:

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԻՈՐ
ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ
ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԵՋ

1917ի Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը արձա-
գանդ գտաւ նաեւ Կովկասի մէջ, որուն բազմազան
ժողովուրդները եւ քաղաքական կուսակցու-
թիւնները նետուեցան յեղափոխական ալիքներու
մէջ, իրենց ամբողջ ուժով եւ կարողութեամբ:

Վերը յիշատակել ենք արդէն, որ զանգուածային
դժգոհութիւնը ընդհանուր էր լայնածաւալ Ռուսիոյ
բոլոր անկիւններու մէջ: Ուրախ էին բոլորը. անգամ
անոնք, որ այսօր մեղադրանք կ'ուղղեն այն ժամա-
նակուան յեղափոխականներու եւ ազատամիտներու
հասցէին, թէ ժամանակը հասունցած չէր ցարական
վարչաձեւը տապալելու համար, խանդավառու-
թեամբ ընդունեցին ցարի տապալման լուրը:

Շատերը կ'ողբէին որ այն պարագան, որ յեղա-
փոխութիւնը անցաւ անարիւն, առանց համազարկե-
րու եւ անմեղ զոհերու: Ոչ ոք տապալեց ցարի իշխա-
նութիւնը. ան ինկաւ որովհետեւ խախուտ էին իր
հիմքերը, որովհետեւ անգոր էր ոտքի կանգնելու:
Քաղցած կիներու ցոյց մը բաւարար էր Պետերպուր-
գի փողոցներուն մէջ, որ բաժակը լեցուէր ու յորդէր:

Ուշագրաւ է այն պարագան, որ ռուսական վար-
չաձեւի փոփոխութիւնը Կովկասեան ժողովուրդնե-
րու մէջ առաջ չբերաւ անջատողական ձգտումներ:

Ո՛չ հայերը, ո՛չ ալ վրացիներն ու ասորբնջինները ցանկութիւն յայտնեցին իրենց անկախ պետութիւնն հիմնելու: Ընդհակառակը, բոլորը մէկտեղ ջանացին զարկ տալ եւ ուժեղացնել ժամանակաւոր Կառավարութիւնը, որ յեղափոխութեան առաջին օրերուն կազմուեցաւ Պետերպուրգի մէջ: Սակայն, 14 ամիս ետք, նոյն ժողովուրդները անջատուեցան Ռուսաստանէն՝ կազմելով իրենց անկախ պետական կորիզները:

Այսօր, աւելի քան 15 տարիներ են անցել այդ օրէն եւ պէտք է ըսել, որ կովկասեան ժողովուրդներու միտքը աւելի խորացած ու կեդրոնացած է իրենց անկախութիւններու գաղափարին վրայ: Պարզ է, որ կովկասեան ժողովուրդները յեղափոխութեան տարիներու ընթացքին ենթարկուեցան հոգեբանական լուրջ փոփոխութիւններու, շնորհիւ քաղաքական առաջնակարգ նշանակութիւն ունեցող ղեպքերու, ինչպիսիք են, օրինակ, բոլշեիկեան շարժումը Ռուսիոյ մէջ եւ Թուրքիոյ յարձակումները Կովկասի եւ մասնաւորապէս հայերու վրայ:

Երբ յեղափոխութեան լուրը Կովկաս հասաւ, մանաւանդ՝ երբ Փոխարքան մեկնեցաւ Կովկասէն, սկսան բանակցութիւններ տեղական իշխանութիւն կազմելու համար: Թիֆլիսի մէջ կազմուեցաւ առաջին մարմինը՝ Ն. Ժորդանիայի, Ալ. Խատիսեանի եւ ուրիշ Պոպովի գլխաւորութեամբ: Այդ մարմինն հետագային փոխարինեց յատուկ մարմին մը (Օգակոմ), որ եկած էր Ռուսաստանէն՝ ժամանակաւոր Կառավարութեան կարգադրութեամբ:

Առաջին օրէն իսկ, չլսուեցան տրտուներ ազ-

զային հակամարտութիւններու մասին: Ամէնքը
վստահ չին, որ ուսական նոր իշխանութիւնը բա-
ւականութիւն պիտի տայ Կովկասի բոլոր ժողո-
վուրդներուն, պիտի ստեղծուին քաղաքացիական
նպաստաւոր պայմաններ և որ, զլիաւորն է, մենք՝
հայերս՝ պիտի կարողանանք լուծել մեր քաղաքական
դատը, իսկ վրացիները պիտի ազատին թրքական յա-
ռաջխաղացման և վրաց հողերու գրաւման վտան-
գէն:

Թիֆլիսի քաղաքային վարչութեան սրահներուն
մէջ, խորհրդակցութեան հրաւիրուեցան վարչո-
թեան ներկայացուցիչները, զինուորական իշխանու-
թիւնը և քաղաքական կուսակցութիւնները, յան-
ձինս իրենց կեդրոնական կոմիտէներու:

Ժողովը երկու կարեւոր որոշումներ տուաւ.

1) Կազմակերպել կեդրոնական վարչութիւն, և

2) Տեղերու վրայ առաջ բերել գործադիր կոմի-
տէներ, Թիֆլիսի օրինակով, այսինքն՝ հայերու, վրա-
ցիներու, թուրքերու և ուսներու մասնակցու-
թեամբ:

Անմիջապէս հեռագիրեր ուղղուեցան Կովկասի
բոլոր քաղաքները, ուր և կազմուեցան գործադիր
կոմիտէներ: Ատկէ ետք, կեանքը շարունակեց իր
բնական և կանոնաւոր ընթացքը:

Այսպէս շարունակուեցաւ մէկ ամիս:

Մինչ այդ՝ Պետերպուրգի մէջ կազմուած էր Ժա-
մանակաւոր Կառավարութիւն՝ զլիաւորութեամբ
իշխան Լվովի, որ և որոշեց Կովկասու գարկել յատուկ
մարմին մը Խարմալովի զլիաւորութեամբ՝ կառա-
վարելու համար Կովկասը: Այդ մարմինին կ'անդա-

մակցելին վրացի Զիւննկելին, հայ Պապաջանեանը եւ ատորեջանցի Զապարովը, բոլորն ալ ոռոսական Սորհրդարանի անդամներ:

Կովկասցիները այս իշխանութիւնը ընդունեցին առանց ընդդիմութեան: Եւ ողջունեցի անոնց գալուստը եւ կայարանէն առաջնորդեցի զիրենք պալատ, ուր կը սպասէր ժողովուրդի մեծ բազմութիւն մը:

Նոր եկող մարմինի իրաւասութիւնները ժամանակաւոր էին — «մինչեւ Սահմանադիր Ժողով» — եւ այս հանգամանքն էր, որ կովկասցիները հաշտեցուց չարք մը ժամանակաւոր կարգադրութիւններու հետ:

Բոլորն ալ կը սպասէին, որ Սահմանադիր Ժողովը, պիտի գար իր վերջին խօսքը ըսելու, վճռելու կարեւոր բոլոր խնդիրները, որ տարիներ շարունակ ըզրաղեցուցած էին Ռուսաստանի ժողովուրդներու միտքը, ինչպէս, օրինակ, վարչաձեւի հարցը՝ միապետութիւն, թէ հանրապետութիւն, հոդային հարցը եւ վերջապէս ազգութիւններու հարցը:

Հետագայի դէպքերը լաւ ըմբռնելու համար պէտք է չեչտել, որ ժամանակաւոր Կառավարութիւնը իր իշխանութեամբ չուզեց լուծել այս խնդիրները, այլ յետաձգեց զանոնք:

Առիթ էմ ունեցել երկարօրէն խօսելու վրաց այն գործիչներուն հետ, որոնց վիճակուած էր առաջնակարգ դեր կատարել Կովկասի եւ Ռուսաստանի դէպքերու մէջ: Բոլորն ալ միաբերան կ'ըսէին, որ Սահմանադիր Ժողովի գումարումը պէտք է յետաձգել քանի մը ամիս, որպէսզի ոռոս ժողովուրդը կարողանայ վերջնականապէս կտրել իր կապերը միապետութեան

հետ եւ մոռնալ իր դարաւոր նշանարանը՝ «Ծարի եւ
Հաւատքի համար»։ Նոյնը կը մտածէին եւ ուս
աղատամիտ գործիչները։

Այլ կերպ կը մտածէին միայն բոլշեիկները։
Անոնք կը պահանջէին անմիջապէս ժողովուրդին
տալ այն՝ ինչի որ ան կը ձգտէր, այսինքն՝ հող եւ խա-
ղադուծիւն։ Բոլշեիկները չէր հետաքրքրեր պատե-
րազմի այս կամ այն վախճանը. անոնց միակ մտահո-
գութիւնն էր միջազգային պատերազմը վերածել
դասակարգային կռուի։ Անոնց հողը չէր, թէ Ռու-
սիան անասելի զոհեր էր տուած արտաքին ճակատ-
ներու վրայ։ Անոնց համար արտաքին սահմանները
անկարելի էին։ Անոնց պէտք էր քաղաքացիական
նոր եւ աւելի զարհուրելի պատերազմ մը։

Մենք՝ հայերս՝ ուրիշ ձգտումներ ունէինք։ Ռու-
սիոյ պարտութիւնը Թուրքիոյ յաղթանակն էր մեզ
համար, ապա եւ մեր դատի ձախող վախճանը։ Այդ-
պէս ալ եղաւ։

Պէտք էր պատրաստուիլ Սահմանադիր Ժողովի
ընտրութիւններուն։ Քաղաքական կուսակցութիւն-
ները ամբողջովին կլանուած էին այդ աշխատանքնե-
րով։ Հայերու միտքը զբաղած էր եւ մէկ ուրիշ հին ու
ցաւոտ հարցով, այն է՝ կովկասի մէջ ստեղծել միա-
տարր հայրենիք, վարչական նոր սահմանագծում-
ներ կատարել։

Սահմանադիր Ժողովը պէտք է բացուէր 1918
Յունուարին, այսինքն՝ յեղափոխութենէն 10 ամիս
ետք։

Ընտրութիւնները անցան սպասածին պէս։
Վրացիները իրենց ձայները տուին սոցիալ-դեմոկ-

րատներուն (մենչեւիկ), հայերը՝ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, իսկ թուրքերը Մուսաւաթ կուսակցութեան։ Ռուսական կուսակցութիւններէն ամէնէն յաղթականը եղաւ Սոցիալիստ-Յեղափոխական կուսակցութիւնը։ Ամբողջ Կովկասի մէջ Սոցիալ-դեմոկրատները ստացան 661,934 ձայն, Մուսաւթը ստացաւ 613,816, իսկ Դաշնակցութիւնը՝ 558,400։ Սոցիալիստ-Յեղափոխականները ստացան 117,522 ձայն։

Ի նկատի ունենալով, որ իւրաքանչիւր 60,000 ձայն կու տար մէկ պատգամաւոր, վրացիները կարողացան ուղարկել Սահմանադիր Ժողով 11 պատգամաւորներ, թուրքերը՝ 10, հայերը՝ 9 և Սոցիալիստ-Յեղափոխականները՝ 2։

Բայց Սահմանադիր Ժողովը հազիւ բացուած՝ թաշեւիկներու կողմէ ցրուեցաւ։ Մինչ այդ՝ անոնք գրաւած էին իշխանութիւնը և ուժով ցրուեցին բոլոր պատգամաւորները։ Մեռաւ նաեւ այն յոյսը, թէ կարելի էր Սահմանադիր Ժողովի միջոցով կարգադրել մեր ազգային խնդիրները։ Այսպիսով, անլուծելի մնացին նաեւ հոգային ու ազգային կարեւոր խնդիրները։

Հոկտեմբեր 25ին էր, որ տեղի ունեցած էր բուլչեւիկեան յեղաշրջումը և ժամանակաւոր Կառավարութիւնը ինկած Լոթնամսեայ կէանքէ մը յետոյ։

Մանրամասն կանգ պիտի չառնեմ այն դէպքերու վրայ, որոնց նկարագրութիւնը տուած եմ «Հայրենիք»-ի ջլբրուն մէջ, ուրիշ գրուածքով մը, որ «Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը» վերառուութիւնը կը կրէ։ Մանաւանդ որ,

սոյն յուշերու և այս գլուխը վերջարանն է այն դէպքերու նկարագրութեան, որմէ յետոյ կը սկսի Հայաստանի Հանրապետութեան ծագման պատմութիւնը:

Պէտք է ըսեմ միայն, որ 1917ի և 1918ի սկիզբներուն էր, որ Հայ ժողովուրդի, ինչպէս և վրացիներու մէջ տեղի ունեցան հոգերանական մեծ փոփոխութիւններ: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը՝ հայ քաղաքական միտքի հաստատրիմ և իրական պաշտպանը՝ իր դրօշակի վրայ գրեց Հայաստանի անկախութեան գաղափարը: Նոյնը ըրին է՝ վրաց սոցիալ-դեմոկրատները, որ երեսուն տարիներ անընդհատ ոչ միայն հակառակ էին Վրաստանի անկախութեան, այլև պարզ ինքնավարութեան՝ ծաղրելով միշտ անկախութեան գաղափարը:

Ինչ էր պատճառը: Հոգերանութեան այգպիսի փոփոխութիւնը հետեւանք շէ^օ արդեօք քաղաքական գահավէժ դէպքերու: Մէկ պատասխան կայ միայն այդ հարցին: Կովկասեան ժողովուրդները չէին որ գատուեցան Ռուսաստանէն, այլ Ռուսաստանն էր որ գատուեցաւ Կովկասէն: Ռուսիան թողեց Կովկասը. այն Ռուսիան, որու գլուխը արդէն կանգնած էին բոլշևիկները: Կովկասը փաստօրէն կտրուեցաւ հիւսիսէն:

Միւս կողմէն, տաճիկները ևս կը ցանկանային Կովկասի անկախութիւնը, որ կը ստեղծէր պատնէշ մը իրենց և Ռուսիոյ միջև: Անգլիան նոյնպէս կ'ուզէր Կովկասի բաժանումը՝ Ռուսիան թուլացնելու նպատակով:

Ահա այս արտաքին պատճառներն էին, որ առաջ բերին Վրաստանի և Հայաստանի անկախութիւն-

ները: Բայց երբ անգամ մը այդ երկու ժողովուրդները ունեցան իրենց անկախ պետութիւնը, իրենց հողիներու կայծը սկսաւ բորբոքիլ եւ ամենայն ջերմեռանդութեամբ անոնք կառչեցան իրենց ազատագրման գործին:

Երբ սերմ կ'իյնայ հողի այնպիսի շերտի մը մէջ, որուն կը պակսին աճելու արտաքին պայմաններ՝ ջուր, օդ, ան իր մէջ կրելով հանդերձ կենսական բոլոր ուժերը, կը մնայ քնած վիճակի մէջ՝ առանց ծաղկելու եւ աճելու հնարաւորութեան: Բայց երբ արտաքին պայմանները փոխուին, ան պիտի ծաղկի, աճի եւ ոչ ոք պիտի կարենայ խանգարել անոր հետագայ զարգացումը:

Այդպէս էր եւ՝ Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումը: Արտաքին պայմանները կեանքի կոչեցին հայ ժողովուրդի կենսունակ բոլոր ուժերը, որ դարեր շարունակ ապրելու պայքարի չին ելած:

Իմ այս յուշերուս մէջ, որ 13 տարիներու շրջան մը կ'ընդգրկէ, եւ առիթ ունեցայ կանգ առնելու մեր ազգային զարթօնքի տարբեր արտայայտութիւններու վրայ՝ սահմաններու ազգային բաժանում, կամաւորական շարժում, Ազգային Խորհուրդ, Ազգային Բիւրօ եւ մասնակցութիւն մեծ պատերազմին: Այս բոլոր արտայայտութիւններու վերջաբանն էր Հայաստանի Հանրապետութեան հռչակումը, որ կատարուեցաւ արտաքին ազգակներու շնորհիւ:

Կը մատնանշեմ այս բոլորը անոր համար, որ

փարատեմ անգիտակից մարդոց այն կարծիքը, թէ
Հայաստանի անկախութիւնը ստեղծեցին տաճիկները
և ուսները: Հայ ժողովուրդի անկախութեան
զաղափարը դարեր ի վեր ապրած է ժողովուրդի հոգիին
մէջ և առաջին իսկ պատեհ առիթին՝ ժայթքել է
դուրս և կազմել ազատ պետութիւն:

Անկախութեան հետ մէկտեղ ծագած են ի հարկէ
և երկու կարեւոր հարցեր՝ հողամասերու և մեր
իրաւունքներու հարցը: Եւ այս երեք հարցերը մէկտեղ
պատճառ եղած են, որ արիւն հոսի, որ արցունքներ
ցամաքին:

Ողբերգական է ազատագրութեան գործը բոլոր
ժողովուրդներու համար, բոլոր ժամանակներու մէջ:

Վրացիները մեզմէ քիչ մը աւելի բախտաւոր
եղան ոչ թէ անոր համար, որ անոնք աւելի հեռատես
և խելօք էին, քան մենք՝ հայերս, այլ պարզ անոր համար,
որ արտաքին պայմանները աւելի նպաստաւոր
կերպով դասաւորուած էին անոնց համար: Նախ՝
Վրաստանը բաժնուած չէր մասերու. ամբողջութեամբ
Ռուսիոյ մէջ էր և թուրքին հետ վիճելի և
կենսական նշանակութիւն ունեցող խնդիրներ չունէր:
Իր ամբողջ ազգաբնակչութիւնը հաւաքուած էր
իր երկրին մէջ, մէկ տեղ: Ան ունէր ծով և նաւահանգիստներ:
Ռուսիան հսկայական հարստութիւն էր
թողուցած Վրաստանի քաղաքներուն մէջ: Իր և
կովկասի մուսուլմաններու միջև չկային վիճելի
խնդիրներ: Եւ, վերջապէս, Վրաստանը միայն 120
տարի առաջ էր, որ կորսնցուցած էր իր անկախութիւնը
և այդ ժամանակամիջոցը բաւարար չէր, որ
ժողովուրդի բոլոր խաւերու մէջ մեռցնէր անկախու-

Թեան գաղափարը: Վրաստանը չտուժեց նաեւ արտաքին ճակատներու վրայ: Ժամանակ եւ լայն հնարաւորութիւն ունեցաւ զբաղելու իր ներքին կեանքով:

Ատորբէջանցիներու վրայ կարիք չկայ կանգ առնելու: Անոնց անկախութիւնը արդիւնք չէր ժողովրդական լայն գանդուածներու ցանկութեան: Իրերու բերումով եւ տաճիկ սպաներու զրդումով՝ անոնք դարձան անկախ, չմոռնալով անչուշտ ամէն ջանք գործ դնել խեղդելու համար հայոց անկախ ըզգացումներն ու արտայայտութիւնները:

1917 թիւ դարձուց պատմութեան էջը եւ ստեղծեց նոր դարապլուխ մը՝ աղիտարեր հայերուս համար: Ռուսական բանակը սկսաւ պարտուիլ: Խորտակուեցան եւ՝ մեր յոյսերը, զորս կապած էինք այդ բանակի յաղթութիւններու հետ: Տաճկաստանը նորէն տէր դարձաւ հայկական վիլայէթներուն: Կովկասը լեցուեցաւ հայ գաղթականներով: Մահ, սով, համաճարակ, իշխեցին քաղցած ամբոխներու վրայ: Ուրիշ ժողովուրդ մը պիտի կարծէր, որ իր վերջին օրերը կ'ապրի: Բայց հայ ժողովուրդը ճակատը դէմ տուաւ եւ՝ այս արհաւիրքին, միշտ լաւ օրերու եւ լաւ ապագայի հաւատը գուրգուրելով իր մէջ:

Կը վերջացնեմ յուշերուս այս գլուխը ճիշդ այնտեղ, ուր կը սկսի «Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը»:

1918էն սկսած, Կովկասի պատմութիւնը դարձաւ երեւ անկախ ժողովուրդներու պատմութիւն: Կովկասի քաղաքական գործիչները դարձան առան-

ձին—առանձին պետութիւններու գործիչներ՝ ըստ իրենց ազգութեան և ծննդավայրի:

Եւ թողուցի Թիֆլիսը. կապեցի իմ բախտս Հայաստանի Հանրապետութեան հետ. գարձայ Ալեքսանդրապոլի քաղաքապետիս, ապա՝ Հայաստանի Հանրապետութեան վարչապետ:

Անցած են 18 տարիներ. մարդկային կեանքի համար երկար ժամանակաշրջան մը, իսկ պետութիւններու և ժողովուրդներու պատմութեան տեսակէտէն՝ վայրկեան մը գուցէ: Բայց մենք մարդ ենք, կ'ապրինք դեռ երկկուսան մեր պատմութեան գործող անձինքս ու ցաւով պիտի արձանագրենք, որ 15 տարիներու ընթացքում դեռ չիրականացան մարդկային ամենատարրական պահանջները՝ ազատութիւն, խօսք, մամուլ. չազատագրուեցան մեր արեւմտահայ վիլայէթները. տնտեսական կեանքը չբարւոյցեցաւ ու մեր յարաբերութիւնները հարեւաններու հետ մնացին թշնամական:

Ի՞նչ ընել: Սպասել...:

Այո՛, սպասել աւելի լաւ օրերու, մեր յոյսերը կապել հայ ժողովուրդի ամուր կամքի և ղէպի իր ազատագրութիւնը ունեցած խոր հաւատքին հետ:

ՄԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1.— ԱՐԴՈՒԼ ԹԱՂԻ ԵՆ ՀԱՃԻ ԶԵՑՆԱԼ: Թաթար միլիոնատէր:
- 2.— ԱՐԽԱԶԻ ԿԱՄ ԱՐԽԱԶԻԱ: ՍԵՆ ԾՈՎԻ ԻՐԱՍԻՍ-ԱՐԵՆԵԼԵԱՆ ԱՓԻ ԵՆ ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԼԵՈՆԱՂՔԱՅԻ ՄԷՂ ՂՈՆՈՒՈՂ ԵՐԿԻՐ: 1810 թ. Սաֆիր Բէյ յօժարակամ ընդունեց ռուսական հպատակութիւն եւ ռուսադաւանութիւն: Հայոց Բագրատունի թագաւորները ստիպուած էին երկար կռիւներ մղել Արխազներուն դէմ: 4 Մարտ, 1921ին, կազմուեցաւ Արխազական ինքնավար Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութիւնը:
- 3.— ԱԹԱՐԵԿՈՎ: ԹԻՓԼԻՍԻ ռուսականապետութեան թեկնածու:
- 4.— ԱԼԵՔՍԷՑ, ԱԼԵՔՍԻՍ ՆԻԿՈԼԱՑԵՒԻԶ (1904-1918): Նիկոլա Բ. ցարի միակ մանչ զաւակը:
- 5.— ԱԼԵՔՍԷ ԵՒ, ՄԻԽԱԻԼ ՎԱՍԻԼՈՎԻԶ (1857-1918): Շրջանաւարտ՝ Նիկոլաս սպայից վարժարանէն: Մասնակցած է ռուս-թրքական պատերազմին (1877-78): Ռուս-ճափոնական պատերազմի ընթացքին (1904-1905): Երրորդ Բանակի

- Գործողութեանց Բաժնի մեծաւորը:
Հրամանատար՝ 1917ին: Կամաւորական
Բանակի հիմնադիր (1918):
- 6.— ԱՂԱՄԱԼԵԱՆ (բժ.), ՏԻԳՐԱՆ: Տեսուչ՝
Երեսանի թեմական դպրոցի: Դաշնակ-
ցական:
- 7.— ԱՂԲԱԼԵԱՆ, ՆԻԿՈԼ (Թիֆլիս, 1875 —
Պէյրուս, 1947): Հասարակական գործիչ
եւ խմբագիր՝ Թիֆլիսի «Հորիզոն» թեր-
թին (1913): Անդամ՝ Կամաւորական
Գունդերու Կազմակերպիչ Մարմինին
եւ Ազգային Խորհուրդին (1915): Հայաս-
տանի Հանրապետութեան շրջանին
խորհրդարանի անդամ եւ կրթական
նախարար (1919): «Հայ Կրթական եւ Հը-
րատարակչական Համագգային Ընկե-
րութեան» հիմնադիրներէն (1929): Նա-
եւ՝ Պէյրուսի Համագգայինի Ճեմարա-
նին (1934): Իր յուշերը հրատարակուած
են «Մտածումներ» խորագիրով երեք
հատորներու մէջ:
- 8.— ԱՂԵՔՍԱՆԴԻՐ Գ. ՅԱՐ (1845–1894): Ազեք-
սանդր ցարին երկրորդ մանչ զաւակը եւ
Նիկոլայ Բ. ցարի հայրը: Ռուսիոյ ցարը՝
1881–1894 թուականներուն:
- 9.— ԱՅՎԱԶԵԱՆ, ԲԱԳՐԱՏ ՅՈՎԱԿԻՄ (1862–
1934): Պետական Դումայի պատգամա-
ւոր: Հայ գրող: (Հանրգիտ. Ա. հատոր էջ
348):

- 10.— ԱՆԱՆՈՒՆ, ԴԱԻԻԹ (ՏԵՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ),
(Ղարաբաղ 1879 — Աստրախան 1943):
Պատմաբան, հրապարակախոս եւ հա-
սարակական գործիչ: Կուսակցական
պատկանելիութեամբ նախ՝ հնչակեան,
դաշնակցական, ապա՝ սոցիալ դեմոկ-
րատ: Աշխատակցած է «Մշակ», «Նոր Հո-
սանք», «Նորք» եւ այլ թերթերու: Հեղի-
նակը՝ «Ռուսահայերի հասարակա-
կան զարգացումը» երեք հատորնոց ուսում-
նասիրական երկին (1916-1926):
- 11.— ԱՆԴՐԱՆԻԿ (Օզանեան), (Շապին Գա-
րահիսար 1866 — Ֆրեզնո, 30 Օգոս.,
1927): Ցեղափոխական ղեկավար եւ ազ-
գային հերոս: Ղեկավարած է Սասնոյ Բ.
Ապստամբութիւնը (1904): Մասնակցած
է Հ.Յ.Դ. 4րդ Ընդհ. ժողովին (1907) եւ
Պալքանեան պատերազմին (1912): Հրա-
մանատար՝ կամաւորական Ա. Գունդին
(1914-15): Ղեկավարած է Տիւմանի ճա-
կատամարտը: Հայկական զօրաբաժինի
հրամանատար (1917): Անիւնը փոխա-
դրուած է Ֆրանսա եւ կը հանգչի Պէռ
Լաշէզի գերեզմանատան մէջ:
- 12.— ԱՆԴՐՈՆԻԿՈՎ (Պաթումի քաղաքացի, ազգայնականներու թեկնածու, վրաս-
տանի կողմնակից):
- 13.— ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ, (Շուշի

1855 — Թիֆլիս Մայիս 1918): Մածկա-
նունով՝ Շահրիար: Խմբագիր-հրապա-
րակագիր՝ «Մշակ» թերթին (1913-1918):
Ղարաբաղի Հայոց Թեմական դպրոցի
տեսուչ (1881): «Ժողովրդական» կու-
սակցութեան առաջնորդներէն: Ընդդի-
մագիր՝ Հայաստանի անկախացման
գաղափարին: Իր գործերն են՝ «Ազգայ-
նութիւն և նրա պրինցիպները» (1883),
«Առողջարանական ընթերցանութիւն»
(1880), «Հանրագիտական բառարան», Ա.
հատոր (1915), «La Question Armen-
iènnne», «Les Kards en Presse»:

14.— ԱՐԱՄԵԱՆ: Թիֆլիսի հայ մեծահա-
րուստներէն: Իր անունով շինել տուած է
Թիֆլիսի Արամեան հիւանդանոցը:

15.— ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍ: (1943): Դաշնակ-
ցական գործիչ: Հայաստանի Հանրապե-
տութեան շրջանին զինուորական նա-
խարար:

16.— ԱՐՂՈՒԹԵԱՆ ՅՈՎՍԷՓ (ԻՇԽԱՆ) (Լոռի
— Սանահին գիւղ — 1865 — Փարիզ —
Շավիլի մէջ — 15 Նոյ. 1925): Յայտնի
Դաշնակցական գործիչ եւ փետայի: Յե-
ղափոխական եւ պետական դէմք: Խա-
նասորի Արշաւանֆի ղեկավարներէն:
Կամաւորական 7րդ գունդի հրամանա-
տար: Հայաստանի Հանրապետութեան
շրջանին դեսպան Պարսկաստանի մօտ:

- 17.— ԱԻՇԱՐԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ (1916): Ռուսահայ է եւ ծնած Բագու: Աւարտած է Ռուսական գիմնազիոն եւ ստացած գիմնուորական կրթութիւն: Իսկական անձնուէր հայրեմասէր մը՝ օժտուած ռազմագիտական բարձր կարողութիւններով: Կամաւորական ճրդ գունդի հրամանատար: Բասէնի դաշտին մէջ մզուած ճակատագրական կոիւին ընթացքին հերոսաբար կ'իյնայ՝ ապահովելով իր գունդին յաղթանակը: Հնչակեանները կը փորձեն զինք ներկայացնել հնչակեան կուսակցական:
- 18.— ԱՖՐԻԿԵԱՆՆԵՐ: Թիֆլիսի հայ մեծահարուստ ընտանիքներէն:
- 19.— ՓԱՓԱՋԵԱՆ ԱՐՏԱՇԷՍ (բժ.), (Շուշի, 15 Նոյ. 1886 — Թեհրան, 1 Օգոս. 1959): 1915ին, նորաւարտ երիտասարդ բժիշկ: Դաշնակցական եւ հասարակական գործիչ: Հայաստանի Հանրապետութեան շրջանին վարչապետ Ալ. Խատիսեանի դահլիճին անդամ, իբրեւ խմամատարութեան նախարար: Հայաստանի խորհրդայնացման ատեն կը բանտարկուի եւ, ապա, ազատ կ'արձակուի եւ կ'անցնի Թեհրան, ուր եւ կը մնայ մինչեւ իր մահը: Արտօնատէրը՝ Թեհրանի «Ալիք» օրաթերթին: 1 Օգոստոս 1959ին, սրտի

կարուածի հետեւանֆով յանկարծամահ
կ'ըլլայ:

20.— **ԲԱԲՈՒՇԿԻՆ, ԻՎԱՆ ՎԱՍԻԼԵՒԻՉ** (Լեդե-
ւսկ, 3 Յունուար, 1873 — Միսովսկ, 18
Յունուար 1906): Բուլշեւիկ: Կուսակցա-
կան ծածկանունները՝ Նիկոլայ Նիկո-
լայեւիչ, Բոգդան: Ցարական իշխանու-
թեան օրով՝ զնդակահարուած, 1906ին:

21.— **ԲԱԳՄԱՆԻ, ԶԱՄՍԱՐԱՆ** (կամ Շամսա-
րան). (Արեւելեան Սիպերիա 1851): Նա-
զուով՝ Buriat: Կը մկրտուի ռուս լու-
սաւորչական եկեղեցւոյ կողմէ: Մոսկր-
ուայի մէջ հանրածանօթ իբրեւ Tribetai
բժիշկ: Ռասպուտինին ամէնէն մտերիմ-
ներէն:

22.— **ԲԱՐԱՏՈՎ.**— (Իշխան եւ գօրավար): Մե-
ռաւ աֆսոքական Փարիզի մէջ 1929ին
կամ 1930ին:

23.— **ԲԵԲՈՒԹՈՎ:** (Թաղիւի սանր եւ ճար-
տարապետ):

24.— **ԲԵԼԵՑԿԻ, ՍՏԵՓԱՆ ՊԵՏՐՈՎԻՉ** (1873-
1918): Շրջանաւարտ՝ Քիեւի համալսա-
րանէն: Պաշտօնեայ՝ Քիեւի նահանգա-
պետութեան մէջ (1894-1899): Նաեւ՝ յա-
ջորդաբար Կովնոյի, Վիլնայի եւ Գրուո-
նոյի (1899-1907): Սամարիոյ փոխ-նա-
հանգապետ (1907-1909): Ոստիկանու-
թեան բաժանմունքի փոխ-տնօրէն

(1909-12): Ապա՝ տնօրէն (1912-15):
Ներքին գործոց նախարարի օգնական
(1915-16): Համայնավարները կը ըս-
պանեն զինք:

25.— ԲԵԿԿԻՆԴՐՈՖ, ՏԸ ԳԱՄ (Cemps) ԳՈՆՔՎՈՆ: Նիկոլայ Բ. օրով՝ դատարանի գրի-
տարի դատախազ, միաժամանակ՝ երի-
տասարդ գնդապետ: Ցարին շատ հաւա-
տարիմ. գորաւոր հայրական գուրգու-
րանք ցուցաբերած է ցարին հանդէպ:

26.— ԲԻՉ: (Բագուի ֆազաֆապետ):

27.— ԲՈՒԼԻԳԻՆ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԳՐԻԳՈՐԵՎԻՉ
(1851-1919): Վարած է բազմաթիւ վար-
չական պաշտօններ. քամբով նահանգի
դատարանի պաշտօնեայ (1871): Կալու-
գայի (1887) եւ Մոսկուայի (1893) նա-
հանգապետ: 1 Յունուար 1905ին, կը նը-
շանակուի state council եւ ներքին գոր-
ծոց նախարար (1901-1905): chief of the
4th section of his Majesty's private
chancellery (1913):

28.— ԳԱՐՕ ԱՐՄԷՆ (Կարին 1873 — ժընեւ
1923): Ուսումով՝ ֆիմիագէտ: Դաշնակ-
ցական հասարակական գործիչ: Դիւա-
ւոր դերակատարներէն՝ Օսմանեան դը-
րամատան գրաման ատեն (14 Օգոս.,
1896) եւ հայ-թաթարական կռիւներու
ընթացքին (1905): Անդամ՝ Օսմանեան
խորհրդարանի (1908էն ետք) եւ Կամա-

ւորական Գունդերու Կազմակերպիչ Մարմինին (1914): Հայաստանի Հանրապետութեան շրջանին անդամ՝ Փարիզի Ազգային Պատուիրակութեան եւ դեսպան Մ. Նահանգներու մօտ Ուաշինկթըն մայրաքաղաքի մէջ: «Ապրուած Օրեր» հատորը կը մէկտեղէ իր յուշերը:

29.— ԳԵԳԵԶԿՈՐԻ, ԵՎԳԵՆԻ ՊԵՏՐՈՎԻՉ (1880 կամ 1881 — Փարիզ 6 Յունիս 1954): Վրացի Մենշեիկ: Շրջանաւարտ՝ Մոսկրուայի համալսարանէն (1906): Ուսանողական շրջանին անդամ՝ Սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցութեան: Մասնակից՝ Արեւմտեան Վրաստանի յեղափոխական շարժումներուն (1905): Քուբայիսիներկայացուցիչ անդամ՝ երրորդ Դումայի (խորհրդատուն): Նախագահ՝ Անդրկովկասի Սէյմին (1917-1918): Արտաքին գործոց նախարար՝ անկախ Վրաստանի: Վրաստանի խորհրդայնացումէն ետք, կը հաստատուի Փարիզ (Մարտ 1921): Գործօն դերակատարներէն՝ Կովկասեան ազգերու հակախորհրդային պայքարին մէջ:

30.— ԳԻԻԼԵԱՆ: (ֆազաֆային գործիչ):

31.— ԳԻԻԼԵԱՆԴԱՆԵԱՆ, ԱՐՐԱՀԱՄ (Էջմիածին 1875 — Փարիզ 1946): Ծածկանունով՝ Ռ. Սեւեան: Դաշնակցական, հա-

սարակական եւ պետական դէմք: Լ.Յ.Գ. Արեւելեան Բիւրոյի ամդամ (1908): Մասնակցած է կովկասեան ռայոնական ժողովներուն, «Փոթորիկ»ի ձեռնարկին, կամաւորական շարժման կազմակերպումին (1914-15), Բագուի ինքնապաշտպանութեան (1918) եւ Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը ստորագրած պատուիրակութեան (1920): Մասնակից՝ Գանձակի հայ-թաթարական կռիւներուն (1905) եւ Բագուի Հայոց Ազգային հորհուրդին (1917): Հայաստանի Հանրապետութեան շրջանին յաջորդաբար ներքին գործոց նախարար եւ ելեւմտական նախարար: Աշխատակցած է «Հայրենիք» ամսագիրին: Իր գործերն են՝ «Կովկաս», «Հայ-Թաթարական Հնդկարումներ» (2 հատոր), «Յեղափոխական Հայու Հիւններ»:

32.— ԳՈՒԻՑԻՆ, ՆԻԿՈՒՅ ԴԻՄԻՏՐԻԷՎԻՉ (1850-1925): Ներքին գործոց նախարարութեան պաշտօնեայ (1871): Կառավարիչ՝ Արխանգելսկի (1885), Կալուգայի (1893) եւ Թվերի (1897): Կը նշանակուի ծերակուտական (1903): Նախագահ՝ Նախարարաց հորհուրդին (Դեկտ. 1916 — Փետ. 1917):

33.— ԳՈՐԵՄԻԿԻՆ, ԻՎԱՆ ԼՈԳԳԻՆՈՎԻՉ (1839-1917): Իրաւաբանութեան Հիմնարկէն

շրջանաւարտ: Ծերակոյտի առաջին բա-
ժանմունքի մէջ պաշտօնեայ (1860-
1864): Լեհաստանի Գիւղացիական Հար-
ցերու յանձնակատար (1864): Պլոտսկի
(1866) եւ Կելեցկի (1869) փոխ-կառավա-
րիչ: Ներքին գործերու նախարարու-
թեան Գիւղացիական Հարցերու Բա-
ժանմունքի անդամ (1873): Արդարու-
թեան նախարարութեան օգնական
(1891): Ծերակուտական (1894): Օգնա-
կան, ապա, ներքին գործերու նախարար
(1894-1899): Պալատական խորհրդատու
(state Council) (1899): Նախարարաց
խորհուրդի նախագահ (Մայիս-Յունիս
1906 եւ 1914-1916):

34.— ԳՈՒԶԿՈՎ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԻՎԱՆՈՎԻՉ
(1862-1936): Octobrist — Հոկտեմբեր-
եան — կուսակցութեան հիմնադիրնե-
րէն: Երրորդ Դումայի նախագահ
(Մարտ 1910 — Մարտ 1911): Ա. Աշխար-
համարտին, Պատերազմական Ճարտա-
րարութեան Կեդր. Կոմիտէի նախագահ:
Ժամանակաւոր կառավարութեան մէջ՝
պատերազմական նախարար (1917): Հա-
կահամայնավար շարժումի գործունեայ
տարրերէն (1917-1921): Հոկտեմբերեան
Յեղափոխութենէն ետք, կ'անցնի ար-
տասահման:

- 35.— ԳՎԱԶԱԽԱ (Վրացի փաստաբան):
- 36.— ԳՐԵԱՋՈՎ, [(Krasnov, Peter?) (1869–1947) Սպիտակ ռուսերու ղեկավար-առաջնորդը]: (Շտապի պետ, զոր սպան-նեցին սոցիալ-դեմոկրատ փոփրամաս-նականները: Մենշեիկ):
- 37.— ԳՐՈՒՋԵՆՔԵՐԳ: (Իրաւաբան. Դաշնակ-ցութեան դատավարութեան պաշտպան իրաւաբանը):
- 38.— ԳՕՏՈՒԱ: (Վրացի «Վերածնունդ» թերթի խմբագիր):
- 39.— ԴԱՆԴՈՒՐԵՐԱՆ: Համայնավար: Ազեք-սանդր Խատիսեանի հետ Թիֆլիսի Քա-ղաքներու Միութեան աշխատակից:
- 40.— ԴՐՕ — ԴՐԱՍՏԱՄԱՏ ԿԱՆԱՅԵԱՆ (Իզդիր 1884 — Մ.Ն. 8 Մարտ 1965): 1904ին, կը մտնէ զինուորական ծառայութեան մէջ՝ պատրաստուելու համար իբրեւ սպայ ռուս բանակին: Հանրայայտ են գաւա-ռապետ Գալանցիի եւ նահանգապետ Նակաշիձէի (Մայիս 1905) իր ահաբե-կումները: 1905ին եւ 1906ին, Նիկոլ Դումանի եւ Քեռիի հրամանին տակ, կը մասնակցի հայկական ինֆնապաշտպա-նութեան կռիւներուն: 1907ին, կ'ահա-բեկէ Ալեքսանդրապոլ շրջանի զինուո-րական նահանգապետը՝ Ալիխանով – Ա-ւարսկին: Հրամանատար՝ Կամաւորա-

կան Բ. Գունդին (1915): 1918ին, կր
պաշտպանէ Արարատեան դաշտի ճա-
կատը: 1918ի Մայիսեան կռիւներուն, կը
վարէ Բաշ-Աբարանի յաղթական ճակա-
տամարտը: Հանրապետութեան օրե-
րուն, նախ հայկական բանակի գօրա-
վար, ապա, գինուորական նախարար:
Իբրեւ կառավարութեան ներկայացու-
ցիչ, Հ. Տէրտէրեանի հետ միասին կը բա-
նակցի Մոսկուայի ներկայացուցիչ՝
Լեգրանին հետ: Հայաստանի խորհրդայ-
նացումով՝ իբրեւ աֆոռական կը մնայ
Մոսկուա, շուրջ երկու տարի:

41.— ԵԱՆՈՒՇԿԵՒԻԶ. ՆԻԿՈԼԱՅ ՆԻԿՈԼԱՅԵՒԻԶ
(1868-1918): Նիկոլաս Սպայից կաճառի
շրջանաւարտ: Պատերազմական Նախա-
րարութեան Քարտուղարութեան Օրէ-
նըսդիր Բաժինի մեծաւորը (1905-1911).
ապա՝ օգնական վարիչը (1911-1913):
Նիկոլաս Սպայից վարժարանին մէջ
փրոֆ. եւ գլխաւոր (1913-1914): Կովկա-
սի փոխ-արքայի օգնական եւ Կովկասի
գինուորական նահանգի Սպայակոյտի
օգնական հրամանատար (1915):

42.— ԵՐԱԶԷ: (Անկախ վրաստանի Աշխատան-
քի նախարար):

43.— ԵՐԶՆԿԵԱՆ, ԱՐԱՄԱՅԻՍ (Հաղբատ 1878-
1937): Ժողովրդական կուսակցութեան

անդամ: Պետական գործիչ եւ լրագրող:
Հայաստանի Հանրապետութեան հոգա-
գործութեան մախարար: «Կայծ», «Հո-
սանք», «Կովկասի Լրարէր», «Պայքար» եւ
«Գիւղատնտեսական կեանք» թերթերու
խմբագրական կազմի անդամ:

44.— ԵՒԱՆԳՈՒԼԵԱՆ: (Թիֆլիս 1843-1901):
Թիֆլիսի ֆազաֆազլուի (1897): Հրապա-
րակագիր: «Մեղու Հայաստանի»ի աշ-
խատակիցներէն:

45.— ԶԱԻՐԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ (20 Փետ. 1920): Ս. Փե-
թրպուրգի գիմնուորական բժշկական
ակադեմիայի շրջանաւարտ: Հասարա-
կական գործիչ (ռուսախօս): Մուշի մէջ
կը հիմնէ հիւանդանոց (1905): Թրֆա-
հայաստանի ընդի. կառավարիչի օգնա-
կան՝ ժամանակաւոր կառավարութեան
օրով: Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խոր-
հուրդի պատուիրակը՝ ռուս-յեղափո-
խական կառավարութեան մօտ (1917):
Ա. Աշխարհամարտին, Ամենայն Հայոց
կաթողիկոսը գինֆ կը դրկէ Փարիզ, Ազ-
գային Պատուիրակութեան մօտ՝ հա-
ղորդելու համար առաջինին հրահանգ-
ները: Կը մեռնի տիֆէ (բժա՞խտ):

46.— ԶԴԱՆԾԻԻԶ: (Ռուս կամաւորական բա-
նակի մերկայացուցիչ գորավար):

47.— ԶԴՈՆՈՎՍԿԻ: (Թիֆլիսի ռուսականա-
պետ):

48.— ԶՕՀՐԱՊ ԳՐԻԳՈՐ: (Կ. Պոլիս 1860 — Կ. Պոլիս 1915): Մեծ Եղեռնի նահատակ մըտաւորական: Փաստաբան, գրագէտ (վիպակագիր), ճառասէս եւ խմբագիր: Օսմանեան հորհրդարանի անդամ-երեսփոխան (1908): «Հայկական Հարցը» փրանսերէն գործին հեղինակը՝ Քիյաո ծածկանունով: «Մասիս» շաբաթաթերթի խմբագիր: Ունի փրանսերէն եւ թրքերէն լեզուներով բազմաթիւ եւ օրէնսգիտական կարեւոր գործեր: Իր գրական երկերէն են՝ «Անհետացած սերունդ մը», «Խղճմտանքի ձայներ», «Կեանքը ինչպէս որ է», «Լուր ցաւեր», «Էջեր ուղեւորի մը օրագրէն»:

49.— ԶՈՒԲԱՒՈՎ, ՍԵՐԳԷՅ ՎԱՍԻԼԵՒԻՉ (1863-1917): Արմատական եւ յեղափոխական խմբակցութեանց մէջ գործօն անդա՜ (Մոսկուա): Լրտես: Մոսկուայի գաղտնի ոստիկանութեան փոխ-գլխաւոր եւ, ապա՝ գլխաւոր (1899): «Ոստիկան ընկերվարութեան» կազմակերպիչը: Մոսկուայի եւ Փեթերպուրգի Աշխատաւորական Միութիւններու յեղափոխական գործունէութիւններու խափանարը (1902): Փետրուարեան յեղափոխութենէն ետք, անձնասպան կ'ըլլայ (1917):

50.— ԶՈՒՆԻ, ՆԻԼ ՊԵՏՐՈՎԻՉ, (1857-1918):

Ցարական իրաւաբանական վարժարանէն շրջանաւարտ: Կր գործէ իրաւական հիմնարկներու մէջ (1878-1894): Ոստիկանական բաժանմունքի օգնական ֆարտուղար (1894-1899) եւ ֆարտուղար (1899-1903): Ապա՝ օգնական տրնօրէն (1903-1909) եւ տնօրէն (1909-1912): Ծերակուտական (1912):

51.— **ԶՈՒՐԱՐՈՎ, ԱՐՇԱԿ** (Զուրաբեան): (1873-1920): «Հայ Սոցիալ-Դեմոկրատներու Միութիւն» կազմակերպութեան հիմնադիրներէն: Նաեւ՝ «*Պրոբտար*» թերթին: «*Պրոբտարի Կոիւր*» թերթի խմբագրական կազմի անդամ (1903):

52.— **ԷԼԻԱՎԱ, ՇԱԼՎԱ ԶՈՒՐԱՐՈՎԻԶ:** (1885-1937): 1904էն ի վեր համայնավար: Աստրախանի մէջ ախորական (1912): Այնտեղ մտերմացաւ Ստ. Շահումեանի հետ: Դիւանագիտական սշխատանք կատարեց Պարսկաստանի եւ Թուրքիոյ մէջ (1920): Ս.Ս.Հ.Մ.ի արտաքին առեւտուրի ժողկոմի տեղակալ (1931-1937):

53.— **ԷՆՎԵՐ ՓԱՇԱ:** (Կ. Պոլիս 23 Նոյ. 1881 — Դուշէմքա (Թուրքիստան) 4 Օգոս. 1922): Ծագումով՝ ալպանացի: Գերմանասէր: Երիտասարդ Թուրքերու շարժումին առաջնորդներէն՝ Թալաաթի եւ ձեմալ Ազմիի հետ միասին: 1908ին,

Ժողովուրդի պետական հարուածի Սուլ-
 քան Համիտին դէմ եւ ստիպեց, որ այս
 վերջինը գործադրէ 1876ի Սահմանադ-
 րութիւնը եւ գահընկէց ըլլայ (Ապրիլ
 1909): 1909ին, զինուորական ներկայա-
 ցուցիչ՝ Պերլինի մօտ: 1911-12ին, մաս-
 նակեցեցաւ թուրք-իտալական պատե-
 րազմին: Նաեւ՝ Պալանեան 2րդ պատե-
 րազմին: 1914ին, պատերազմական մա-
 խարար: Ռմբակոծել տուաւ Օտեսա եւ
 Սեբաստապոլ մաւահանգիստները: Իբ-
 րեւ հրամանատար, պարտուեցաւ կով-
 կասեան ճակատին վրայ: 1917ի յեղա-
 փոխութեան օրերուն, պահանջեց կով-
 կասեան թուրք պետութեան մը կազ-
 մութիւնը եւ Վոլկայի եւ Թուրքիստանի
 միջեւ գտնուող թուրք ժողովուրդներու
 ազատութիւնը: 1918 Հոկտեմբերին, վը-
 տարուեցաւ Կ. Պոլսէն եւ անցաւ կով-
 կաս: Համայնավարներու օժանդակու-
 թեամբ՝ անցաւ Թուրքիստան՝ խաղա-
 ղեցնելու համար ապստամբ իսլամները:
 Սակայն, միացաւ ապստամբներուն հա-
 մայնավարներու դէմ: Մեռաւ ռուսա-
 կան բանակին դէմ մղուած կռիւի մը ըն-
 թացքին: (*):

54.— ԹԱԼԱԱԹ ՓԱՇԱ: (Անդրինոպոլ 1872 —
 Պերլին 16 Մարտ, 1921): Ծագումով՝

պուլկարացի: Թուրք ֆազաֆական
 յայտնի դէմքերէն: Սալոնիկի մամակա-
 տան մէջ պաշտօնեայ. միացաւ Երիտա-
 սարդ Թուրքերուն: Էնվեր փաշայի եւ
 ձեմալ փաշայի հետ միասին 1908ի Օս-
 մանեան յեղափոխութեան առաջնորդ-
 ներէն: Ներքին գործոց նախարար
 (1909): Նախարար Մահմուտ Զիւֆեթի
 ահաբեկումէն ետք, միացաւ Էնվերի եւ
 ձեմալի (Յունիս 1913): Թուրք-գերմա-
 նական գործակցութեան չատագովմե-
 րէն (1914): Վարչապետ (1917): Հայկա-
 կան Ցեղասպանութեան մեծագոյն պա-
 տասխանատուն (1915): Ապաստանեցաւ
 Գերմանիա, ուր ահաբեկուեցաւ Սոդո-
 մոն Թեհլիրեանի ձեռքով՝ Դաշնակցու-
 թեան որոշումով:

55.— ԹԱՄԱՄՇԵԻ: (Ա. հատիսեանի օգնական
 եւ հասարակական գործիչ):

56.— ԹԱՄԱՆԵԱՆ, Աղեֆսամդր: (Եկատերինո-
 դար 1878-1936): Հայաստանի անուանի
 մարտարապետ ակադեմիկոս: Հայաս-
 տանի Պատմական Յուշարձաններու
 Պահպանութեան Կոմիտէի մեծաւոր
 (1923-36): Կազմեց Երեւանի վերակա-
 ռուցման յատակագիծը: Յ.Ս. Եարալով
 իր մասին գրած է «Թամանեան» աշխա-
 տասիրութիւնը: Իսկ Հայաստանի Գի-
 տութեանց Ակադեմիայի արուեստի հիմ-

նարկը՝ «Աղեքսանդր Թամանեան» ժողովածուն (1960):

57.— ԹԱՅԻՐԵԱՆ, ԱՐՏԵՄ: Դաշնակցական յեզափոխական: Թիֆլիսի «Հերմէս» տպարանի կառավարիչ (1907): Իբրեւ Դաշնակցական բանտարկուեցաւ եւ աքաղաղուեցաւ Սիպիր (1908-1912): Հ. Հանրապետութեան շրջանին, Խմամատարական նախարարութեան մէջ պաշտօնեայ:

58.— ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹԱԹԷՈՍ: (Դսեզ, 7 Փետ. 1869 — Մոսկուա, 23 Մարտ, 1923): Ամենայն Հայոց Բանաստեղծ: Արձակագիր եւ գրական հասարակական գործիչ (1893էն ետք): Ղ. Ալիշանի եւ Ռ. Պատկանեանի ակնյայտ ազդեցութեան տակ, գրեց ազգային հայրենասիրական բանաստեղծութիւններ: Թումանեանի ողջ ստեղծագործութիւնը կապուեցաւ ժողովրդային բանահիւսութեան հետ: Թումանեան ստեղծեց բազմաթիւ փառեակներ (1916-1922): 20րդ դարու առաջին երկու տասնամեակներուն, հայ գրականութեան կեդրոնական դէմքը: Նախածեռնեց «Վերնատուն» գրական խմբակին (1899): Հայ գրողներու ընկերութեան նախագահ (1912-1921): Թումանեանի առիւնը ամփոփուեցաւ Վրաստանի Թիֆլիս մայ-

րաֆաղաֆի հայկական պամթեոնին մէջ:
Իր երկերէն են՝ «Անուշ», «Լոռեցի Սա-
քոն», «Մարոն», «Սասունցի Դաւիթը»,
«Թմբկաբերդի առումը», «Պոէտն ու Մու-
սան», «Դէպի անհունը», «Հին կոիւր»
բանաստեղծութիւնները:

59.— ԹՈՒՄԱՆՈՎ.— Հայագգի Իշխան: Ռու-
սական «Նավոյէ Օրոդթէնիէ» թերթի (նոր
հանդէս) խմբագիր:

60.— ԹՈՓՋԵԱՆ, ԵՂԻՇԷ: (Ալեքսանդրապոլ,
1870 — Բաքերդի հատրակ գիւղ, 1909):
Բուն անունով՝ Երուանդ: Դաշնակցա-
կան մտաւորական, ճառախօս եւ խմբա-
գիր: Մասնակցեցաւ Հ.Յ.Դ. 4րդ Ընդի-
ժողովին (1907): Բուն պաշտպան՝
Կովկասեան ինքնապաշտպանութեան
ձախագիծին (1906): Հիմը դրաւ Խրիմ-
եան Հայրիկի յիշատակին նուիրում՝
«Հայրիկեան փոքուն»ին, 1908ի վերջերը:
Հիմնադիր՝ Կարնոյ «Յառաջ» թերթին
(1909-1914): Թիֆլիս հրատարակուած
«Արշալոյս» թերթի հիմնադիրներէն էր
եւ «Յառաջ»ի մնայուն խմբագիրը:
Գերմաներէնով հրատարակեց ուսում-
նասիրութիւն մը Կովկասի տնտեսական
վիճակին մասին: Աշխատակցեցաւ «Տա-
րազ», «Մուրճ» եւ «Մշակ» թերթերուն:
Ան ունէր երկու եզրայր. մէկը՝ Կարսի

մէջ զոհ զնաց ումբային պայթումի մը,
իսկ միւսը՝ մեռաւ Բագուի հայ-քաթա-
րական կոիւնքու ընթացքին: Իմֆ զոհ
զնաց եղբայրասպան դաւադրութեան —
սպաննուեցաւ խմբապետ Միհրանի
եղբօր՝ Համբիկին կողմէ:

61.— ԺԵԼԻՆՍԿԻ, ԻԱԿՈՎ ԳՐԻԳՈՐԻԷՎԻՉ (1853-
1919): Ցարական իշխանութեան ատեն
գօրավար:

62.— ԺՈՐԴԱՆԻԱ, ՆՈՑ ՆԻԿՈԼԱՑԵԻԻՉ (1870-
1953): Վրացի Սոցիալ Դեմոկրատ: Մեծ-
շելիկ կուսակցութեան ղեկավար: Հա-
յաստանի Հանրապետութեան ծնունդի
օրերուն, վարեց հակահայ ֆազաֆակա-
նութիւն մը:

63.— ԻԳՆԱՏԵԻ, ԳՈՆԴ ՆԻԿՈԼԱՑ ՊԱԵԼՈՎԻՉ
(1832-1908): Շրջանաւարտ՝ Նիկոլաս
Սպայից վարժարանէն (1851): Զինուո-
րական կցորդ՝ Անգլիոյ մօտ (1856-57):
Գլխաւորեց զինուորական եւ դիւանա-
գիտական առաքելութիւնը դէպի Խիվա
եւ Բոխարա (1858): Տնօրէն՝ Արտաֆին
Գործոց Նախարարութեան Ասիական
Բաժանմունքին (1861-64): Ներքին Գոր-
ծոց նախարար (1881-82):

64.— ԻՋՄԻՐԼԵԱՆ, ԳՐԻԳՈՐ (1819-1894):
Հասարակական մշակութային գործիչ:
Թիֆլիսի ֆազաֆային խորհրդարանի

անդամ, ապա Թիֆլիսի ֆազաֆազուլի:
Հիմնադիր՝ արեւելահայ առաջին քա-
տերախումբին (Թիֆլիս 1863):

65.— ԻՍՏՈՄԻՆ, ՎԱՍՏՄԻՐ ԻՎԱՆՈՎԻՉ (1809-
1855): Ռուսական բանակի ընդհ. Հրա-
մանատար:

66.— ԻՎԱՆՈՎ, ՆԻԿՈԼԱՅ ԻՆԴՈՎԻՉ (1851-
1919): Իբրեւ փոխ-հրամանատար, ըս-
տանձնեց պատասխանատու դիրքեր
ռուս-ճափոնական պատերազմի ըն-
թացքին: Հրամանատար՝ Քիւրի Զին-
ւորական Շրջանի գումարտակներու
(Դեկտ. 1908): Ա. Աշխարհամարտի ա-
ռաջին ամիսներու ընթացքին, Հրամա-
նատար՝ Աւստրիոյ դէմ հարաւ-արեւել-
եան ճակատի: Փետրուարեան Յեղափո-
խութեան (1917) մախօրեակին Նիկոլայ
Բ. Յարը հրամայեց իրեն փախել Փեթեր-
պուրգի վրայ: Զհասաւ սակայն մայրա-
ֆազաֆ՝ երկաթուղագծի աշխատաւոր-
ներու ապստամբութեան հետեւանալով:

67.— ԻՐԵՑԿԻ: Ռուս: Բազուի ֆազաֆազուլի:

68.— ԻԻԹԻԻՆՃԵԱՆ ՆՊԻՍ. ԳԷՈՐԳ (Բերա
1851): Հովուական Առաջնորդ Ռուսա-
նիոյ (1879-1883), Կարնոյ (1889-1890) եւ
Նգիպտոսի (1892-1895) մէջ: Հիմնադիր՝
Քէօսքէնճէի, Կ. Պոլսոյ Ս. Գէորգ եւ Փա-
րիզի Ս. Յովհաննու Մկրտիչի եկեղեցի-

ներուն: Եւրոպայի Հայոց հովիւ (1898):
«Հայաստանցի» գրչանունով աշխա-
տակցած՝ շատ մը թերթերու (*«Մասիս»*):

69.— ԻԻՍՈՒՊՈՎ, ՖելիֆՍ ՖելիֆՍՈՎԻՉ
(1856): Իշխան: Ներքին Գործոց նախա-
րար (1883-85): Մեծ Իշխան Սերգէյ Ա-
լեքսանդրովիչի օգնական (1886-1904):
Հեծելագործի հրամանատար (1904-
1908): Մոսկուայի Զինուորական Շրջա-
նի մեծաւոր, միեւնոյն ատեն Մոսկուա
ֆազաֆի պետական ներկայացուցիչ
(1915): Մեռաւ աֆոքի մէջ:

70.— ԼԱԳՈՐԱ, ՀԵՆՐԻ (°) (1891-1938): (Պաշ-
տօնեայ Դատաստանական Պալատի:
Եղած է դաժան):

71.— ԼԵՆԻՆ, ՎԼԱՏԻՄԻՐ ԻԼԻՉ (Իլիանով),
(Սիմպերսկ, 10 Ապրիլ 1870 — Մոսկուա,
21 Յունուար 1924): Հիմնադիր՝ Խ. Մի-
ութեան Համայնավար կուսակցութեան:
Ունի շուրջ 170 ծածկանուն: Իր գործե-
րէն են՝ *«Ինչ են «Ժողովուրդի բարեկամ-
ները»* և *«Ինչպէս անոնք կը մարտնչին
սոցիալ-դեմոկրատներուն դէմ»*, *«Ինչ
պէտք է ընել. մեր չարժման ցաւոտ հարցե-
րը»* (1902) աշխատութիւնները:

72.— ԼԻՓԻՆ, Ն.Ի.: Ունի երկու եզրայր. մէկը՝
համը եւ խուլ, միւսը՝ ալկոհոլէ տառա-
պած: Անդամաւոյժ ըլլաւ աստիճան եր-

կար ատեն տառապած է ջղային խանգարումէ:

73.— ԼԻՏՎԻՆՈՎ, ՄԱՔՍԻՄ (1876-1951): Խորհրդային դիւանագէտ:

74.— ԼԻՏՎԻՆՈՎ, ԵԱԿՈՎ ԵԱԿՈՎԼԵՎԻՉ (1852-): Ներքին Գործոց Նախարարութեան Գիւղացիութեան Բաժնի օգնական վարիչ (1901-1906), վարիչ եւ Լեհաստանի Գիւղացիական Հարցերու Ցատուկ Մարմինի նախագահ (1906-1907): Մեքսիկոյ տական (1915):

75.— ԼՎՈՎ, ԳԵՈՐԳԻ ԷՎԳԵՆՆՎԻՉ (1861-1925): Շրջանաւարտ՝ Մոսկուայի համալսարանէն: Ներքին Գործոց Նախարարութեան մէջ պաշտօնեայ (1886): Մոսկուայի եւ Թուլայի Գիւղացիական Հարցերու Ցատուկ Մարմնի անդամ: Համառուսական Zemstve Unionի (տեղական) ինքնավարութիւններու Միութեան) վարիչ՝ ռուս-նափոնական պատերազմին: Նոյնպէս՝ Ա. Աշխարհամարտին (1914-17): Նախարարաց Խորհուրդի Նախագահ եւ Ժամանակաւոր կառավարութեան ատեն Ներքին Գործոց նախարար (Մարտ-Մայիս 1917): Համայնավարներու յեղաշրջման ատեն կը ձերբակալուի: Կը փախչի Սիպերիա, ուրկէ՝

Փարիզ: Անդամ՝ Ռուս Քաղաքական
հորհրդաժողովի (1919):

76.— **ԽԱՐԱՆՈՎ, ՍԵՐԳԷՅ (գոր.)** (1858–1924):
Ընդհանուր հրամանատար՝ Փեթեր-
պուրգ Մայրաքաղաքի Զինուորական
Շրջանի (1917):

77.— **ԽԱԺԱԿ, ԳԱՐԵԳԻՆ** (Ալեքսանդրապոլ
1868 — Կ. Պոլիս 1915): Մեծ Եղեռնի նա-
հատակ մտաւորականներէն: Կը յաճա-
խէ էջմիածինի Գէորգեան ձեմարանը՝
մինչեւ 6րդ դասարան: Ազուլիսի մէջ
ուսուցիչ՝ Ք. Միֆայէլեանի եւ Է. Ակնու-
միի հետ: 1893ին, կը մեկնի Ժընև, ուր
կ'աւարտէ տեղւոյն համալսարանին
հասարակագիտական բաժինը: Իբրեւ
դաշնակցական գործիչ կը շրջի Պալեան-
եան երկիրները, Պուլկարիա (1895), Ե-
գիպտոս, Իզմիր եւ Կ. Պոլիս: Յեղափո-
խական, հոստոք եւ հրապարակագիր:
Դեռ ուսանող՝ կ'աշխատակցի «Դը-
րօշակ»-ին եւ «Մուրճ»-ին: «Յառաջ»-ի
խմբագիրներէն (1905): Աշխատակցած է
«Մշակ»-ին, «Հորիզոն»-ին, «Աղբիւր-Տա-
րազ»-ին, «Նոր-դպրոց»-ին, «Ազատամար-
տ»-ին: Իր գործերէն են՝ «Մի բարոյական
այլանդակութիւն յեղափոխական մարտի
դործում» (1896), «Ժողովրդի բանաս-
տեղծը Գամառ-Քաթիպա», «Ռուսական

Զեմստովոն եւ Կովկասի պահանջները» (1903), *«Հարկերը Տաճկահայաստանում»* (1904), *«Հայրենիք եւ Ազգային շարժումներ»* (1904), *«Հայկական շարժման պատճառները»* (1904), *«Դէպի Ֆետերացիա»* (1907), *«Ի՞նչ է ազգութիւնը»* (1912), *«Տառապանքի գիշերը»* (1912), *«Ի՞նչ է դասակարգը»* (1913), *«Հին արեւելքը»* (1913), *«Հայոց պատմութիւն»* (1913):

78.— **ԽԱՇՄԱՆԵԱՆ, ԹԱԴԷՈՍ (ԴԵՆ)** (Սեբաստիա, 1878 կամ 1880 — Կ. Պոլիս 1910): Բագուի մէջ լրագիր 24-26 տարեկանին: Տանկահայ որբ մը. Բժ. Լօրիս Մելիքեան զինք դարձուցած է որդեգիր զաւակը: Շրջանաւարտ՝ Ներսիսեան դպրոցէն: Տարակարծութեան հետեւանձնով՝ բաժնւած իր հօրմէն: Նախ ռուս Սոցիալ-յեղափոխական, ապա՝ Դաշնակցական: Թիֆլիսի ամէնէն հեղինակաւոր ամբոխավարը (1905): Խառնուածձնով՝ քափառական: Խմիչֆի մոլի: 1907ին, «ամջատական» շարժման օրերուն, երբ մեր երիտասարդութեան մէկ խոշոր մասը կը պահանջէր թրքահայ եւ կովկասահայ դատերու անջատումը: Իբրեւ թրքահայ դատի եռանդուն պաշտպան՝ հակառակ էր անջատման: Հ.Յ.Դաշնակցութեան Կեդրոնական պաշտօնաթերթի կարե-

ւոր աշխատակիցներէն (1907): Յիշեալ
 քերթի պատասխանատու խմբագիրը
 (1909): Երիտասարդ Թուրքերու յեղա-
 շրջումէն ետք, կ'անցնի Պոլիս, ուր եւ կը
 մեռնի թոքախտի պատճառաւ (1910):
 Ազգականը՝ Սեբաստացի Մուրատի.
 Դեւ գինք «Քեռի» կ'անուանէր: Ճամ-
 բորդած է ընդհանրապէս ոտքով: Ծած-
 կանուններն են՝ «Թ.Խ.», «Դեւ», «Կա-
 չէն», «Դօրիկ»: Իր գրութիւնները միջա-
 կութեանէն բարձր էին. երբեմն՝ գոհաբ-
 անք: Բնածին տաղանդաւոր:

79.— ԽԱՏԻՍԵԱՆ, ԳԷՈՐԳ (Թիֆլիս 1879 —
 Խարկով 1935): Կեղծանունով՝ Գի-
 գա: Իրաւաբան եւ հասարակական
 գործիչ: Ուրիշներու կողքին, կա-
 տարած է Հ. Յ. Դաշնակցութեան
 պաշտպանողականը (1912): Թիֆլի-
 սի ֆաղափային հորհուրդի (1912),
 «Հորիզոն»ի խմբագրութեան, Պոլ-
 սոյ պատուիրակութեան (1918) եւ
 Հայաստանի հորհրդարանի ան-
 դամ: Մշակողը՝ յատկապէս կով-
 կասեան տեղական ինքնավարու-
 թիւններու (Zémstvo) օրէնքի հայկ.
 նախագիծը եւ աւելի ուշ՝ Կովկասի
 վարչական վերաբաժանման ծրա-
 գիրը եւ Հայաստանի հորհրդարանի

հաստատուած շատ մը օրէնքներու
նախագիծերը: Վ. Նաւասարդեանի
հետ պատրաստած է ռուսերէն լեզ-
ւով բացատրական գրքոյկ մը՝ հայ -
վրացական բախումի մասին:

80.— ԽԱՏԻՍԵԱՆ, ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ (—
1913): Ալ. Խատիսեանի մեծ եղբայրը:
Ազգային հասարակական դէմք: Հայ Յե-
ղափոխականների դաշնակցութեան
հիմնադիրներէն: Աշխատակից՝ շատ մը
թերթերու եւ պարբերականներու: Հիմ-
նադիր՝ Բագուի «Հայոց Կուլտուրական
Միութիւն»ին:

81.— ԽՈՄԵՐԻԿ.— Համայնավար: Ստալի-
նի բարեկամ:

82.— ԽՈՒՆՈՒՆՅ, ՅՈՎՍԷՓ (—):
Իրաւաբան եւ հասարակական գործիչ:
Ներսիսեան վարժարանի տեսուչ: Ալ.
Խատիսեանի հետ աւելամ՝ Թիֆլիսի
Քաղաքներու Միութեան: Նախագահ՝
Քաղաքային Դամալի վերստուգիչ
Յանձնաժողովի փոխ - նախագահ՝ Ազ-
գային Բիւրոյի Հանրապետութեան
օրերուն, աւելամ՝ *Անկախութեան Փա-
խառնութեան Փարբիկ Կեդր. Յանձնա-
խումբին*» (1920):

83.— ԾԵՐՆԹԵԼԼԻ, ԻՐԱԿԼԻ ԳԷՈՐԳԻ (1882 -
1959): Վրացի սոցիալ - դեմոկրատ

ռուսական ֆաղափական գործիչ եւ մեն-
շեիկ: 1917ի Փետրուարեան Յեղափո-
խութենէն ետք, մենշեիկներու պարա-
զլուիս: 1921էն ետք, ցմահ ակտորական:

84.— ԿԱԼԻՏԻՆ ԶՕՐ. (—): Կոզակ-
ներու բռնակալ (ataman): Յետադիմա-
կան եւ հակայեղափոխական դէմք:
1917ին, ռուսական յեղափոխութեան
ընթացքին ինքզինք հռչակեց բռնակալ՝
Դոն ֆաղափի վրայ:

85.— ԿԱՍՍՕ, ԼԵՒ ԱՐԻՍՏԻԴՈՆՎԻԶ (1865 —
1914): Շրջանաւարտ՝ Փարիզի Իրաւա-
բանութեան վարժարանէն — Ecole de
Droit — եւ Պերլինի համալսարանէն:
Եւրիեւ (Դորպատ) համալսարանի մէջ
դասախօս (1893 — 1895), իսկ՝ Խարկովի
մէջ (1895 — 1898): Մոսկուայի Համալը-
սարանի Փրոֆ. (1898 — 1910): Կրթական
նախարար (1910 — 14):

86.— ԿԵՐԵՆՍԿԻ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՖԵԴՈՐՈՎԻԶ
(1881 — 1970): Սոցիալիստ — յեղափոխա-
կան: Առաջին անգամ հանրաժանօք կը
դառնայ իբրեւ իրաւաբան՝ (attorney)
ֆաղափական դատերու Երրորդ եւ Զոր-
րորդ Դումայի անդամ: Տրուողովիկ
խմբակցութեան անդամ: Պետրոգը-
րատ ընկերութեան փոխ — պատասխա-
նատու (1917): Արդարութեան, Պատե-

րագմական եւ Նաւատորմիդի նախարար եւ ժամանակաւոր Կառավարութեան վարչապետ (1917): Հեղինակը՝ «The Catastrophe» գիրքին (1923):

- 87.— ԿԻՇԿԻՆ, ՆԻԿՈԼԱՅ ՄԻԽԱՅԼՈՎԻՉ (1864 – 1930): Սահմանադրական – ժողովրդավարական (Kadet) կուսակցութեան ղեկավարներէն: Ժամանակաւոր կառավարութեան վերջին դահլիճի ընկերային Բարօրութեան (Social welfare) նախարար:
- 88.— ԿԻՊՐԻԱՆԻ.— Թիֆլիսի ֆաղափագլուխ:
- 89.— ԿՈԳԴԵԱՆ.— Քաղաքային վարչութեան անդամ:
- 90.— ԿՈԳՆՈՎԵՅԿԻ.— Գանձակի ֆաղափագլուխ: Ռուս:
- 91.— ԿՈԴՐԵԻՉ.— Գանձակի դատախազի օգնական:
- 92.— ԿՈԿՈՎՅԵԻ, ՎԼԱՏԻՄԻՐ ՆԻԿՈԼԱՅԵՒԻՉ (1853–1942): Ֆինանսաւորման նախարար (1903) եւ (1904–14): Premier — Առաջին նախարար (1911 – 1914):
- 93.— ԿՈՎԱԼԵՒԿԻ, ԷՎԳԵՆ ՊԵՏՐՈՎԻՉ (1865 – 1911): Պետական Դումայի անդամ: Հանրային կամ հասարակական կըրթութեան վերատեսուչ: Տեղական ինքնավարութիւններու կրթական յատկացումներու բարեփոխութեան ջատագովներէն:

- 94.— ԿՈՐԻԻՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ.— Հայ — Թրքական
ընդհարումներու շրջանին (1905) Գան-
ճակի հայութեան պատգամաւոր:
- 95.— ԿՈՒԿՈՒՆԵԱՆ ԱՐՇԱԽԱՆՔ:
- 96.— ՀԱՍՎԵՐՏԵԱՆ, — Հայ — Թրքական
ընդհարումներու շրջանին Զինուորա-
կան նախարար:
- 97.— ՀԱՄԱԶԱՍՊ, ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՅ (վան 1873
— Երեւան 1920): Յեղափոխական եւ ժո-
ղովրդային հերոս: Մասնակցած Հայ —
Քաթարական կոիւներուն (1905), հաչէ-
նի եւ Ասկերանի կոիւներուն, Հ.Յ.Դաշ-
նակցութեան Տրդ Ընդհ. ժողովին (1914)
եւ Բագուի հերոսամարտին (1918): Կա-
մաւորական Յրդ գունդի հրամանա-
տար: Փետրուարեան Ապստամբութեան
նախօրեակին, հայ համայնավարները
անգթօրէն կացինահարեցին զինք:
- 98.— ՀՈՅ: (Նորվեկիացի) (արդեօք հոլանտա-
ցի): Ընդհ. Նահանգապետ Հոլանտական
Գոնկոյի վրայ:
- 99.— ԶԻՆՁԱԴԶԷ, Կ.Մ. (1887-1930): Պետական
պաշտօնեայ: Համայնավար (1904-1927):
Վրաստանի մէջ Խորհրդային վարչա-
կարգի հաստատումէն ետք, վրացական
Զեկայի տնօրէն:
- 100.— ՂԱՄԲԱՐԵԱՆ: (Ալ. Խատիսեանի մայրը)
(1845 — Թիֆլիս 1914): Շրջանաւարտ՝

Թիֆլիսի Ազգական Հիմնարկէն: Ինք-
նաշխատութեամբ կ'ամբողջացնէ կրթ-
ութիւնը: Պնոգքը վրացախօս էր. հա-
յերէն չէին գիտեր: 40 տարեկանին կ'այ-
ցելէ Վենետիկի Միփթարեաններու վան-
քը, ուր Հայր Ղեւոնդ Ալիշան կը յանդի-
մանէ զինք՝ հաերէն չգիտնալուն հա-
մար: Այս յանդիմանութիւնը պատճառ
կ'ըլլայ, որ հայերէն սորվի: Կը սկսի հա-
յերէն գրել: Իր երկերէն են՝ «Հեղինէ»,
«Նոր ճանապարհի վրայ», «Փեսայ որո-
նողներ», «Դժբախտ կին», եւայլն: Իսկ
«Լուսիկ» անունով վէպը կը մնայ ան-
տիպ: Հիմնադիր՝ Հայուհեաց Բարե-
գործական ընկերութեան, որուն նա-
նազահուիին էր տարիներ շարունակ:
Կոտորածներու ժամանակ կարեւոր
մասնակցութիւն կը բերէ տանկահա-
յութեան օգնութեան համար կատար-
ած հանգանակութեան մէջ: Տասը հա-
զար ռուբլի կը կտակէ վերոյիշեալ ըն-
կերութեան, որու քարտուղարն էր Ա-
զեմսանդր Քիջմէյեան: Մտերիմ էր Գրի-
գոր Արծրունիին, որմէ շատ ազդեցու-
թիւն կրած է:

101.— ՂՈՐՂԱՆՆԱՆ: Գ. Զօրավար՝ Կամաւորա-
կան շարժման մէջ (1915):

102.— ՂՈՒԿԱՍՆԱՆՆԵՐ (եղբայրք): Թիֆլիսի

հայ մեծահարուստ ընտանիքներէն:
Նաւթարդիւնաբերութեան մէջ յայտնի:

103.— **ՄԱԽԱՐԱՁԷ, ՖԻԼԻՊ ԻՍՍԵՑՆԻԻԶ** (1868-1941): Գրականագէտ եւ վրացի համայնավար (1903): Դեռ ուսանող՝ անդամ վարչաւիոյ Սոցիալ-դեմոկրատ շարժման: Ընդատակեայ եւ դաւադրական աշխատանքներու հեղինակ վրաստանի մէջ (1918-1921): Վրաստանի Ցեղկոմի նախագահ (1921): Վրաստանի գերագոյն հորհուրդի Նախագահութեան նախագահ (1938):

104.— **ՄԱԿԼԱԿՈՎ, ՆԻԿՈԼԱՅ ԱԼԵՔՍԵՎԻԶ:** (1871-1918): Շրջանաւարտ՝ Մոսկուայի համալսարանէն: Մաֆսային քննիչ՝ Սուզգալ նահանգի (1894-1900): Գլխաւոր՝ Պետական Գանձի Պոլտավիոյ մասնաժողովի (1906): Զերնիզովի կառավարիչ (1909): Առժամեայ (Acting) Ներքին Գործոց նախարար (1912): Ներքին Գործոց նախարար (1913): Պետական հորհուրդի (state council) անդամ (1915): Կը զնդակահարուի համայնավարներու կողմէ:

105.— **ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ, ՍՏԵՓԱՆ:** (Ախայցիս 1858 — Երեւան 1923): Իրաւագէտ-փաստաբան: Կովկասահայ հասարակական գործիչ: Մոսկուայի Հայկական

Կոմիտէի նախագահ (1915): Թիֆլիսի
Հայոց Ազգային հորհուրդի անդամ
(1917): Ռուսերէն եւ հայերէն թերթե-
րու խմբագիր: Հայաստանի Անդրանիկ
հորհրդարանի անդամ:

106.— ՄԱՆԹԱՇԵԱՆ, ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ (1849-
1911): Թաւրիզցի, ապա, Թիֆլիսաբնակ
հայ առետրականի (Յովհաննէս) գա-
ւակ: Թիֆլիսի հայ մեծահարուստներէն
եւ ազգային բարերար: 1878էն ետք, կը
գրագի նաւթարդիւնաբերութեամբ
(Բագու): Բագուի մէջ կը ստանայ Բա-
գուի «նաւթիշխան» մակդիրը: Հիմնա-
դիր՝ «Ազ. Մանթաշեանց եւ ընկ. առե-
տրական տուն» բաժնետիրական ըն-
կերութեան: Նախաձեռնարկ՝ բարեգոր-
ծական նպատակներով աշխատանքնե-
րու Հիմնադիր՝ «Մանթաշեան առե-
տրական դպրոց»ի (Թիֆլիս): Կառու-
ցած Ներսիսեան դպրոցի նոր շէնքը եւ
վերանորոգած Մայր Եկեղեցին:

107.— ՄԱՆԹԱՇԵԱՆՆԵՐ, ՄԱՆԹԱՇՈՎՆԵՐ:
հոշոր նաւթարդիւնաբերողներ Անդր-
կովկասի մէջ 19րդ դարու վերջը եւ 20րդ
դարու սկիզբը: Մեծ հայրերնին կը մա-
հանայ 1878ին: Ազ. Մանթաշեանի որդի-
ներէն են՝ Յովհաննէս, Լեւոն, Յովսէփ եւ
Գէորգ:

- 108.— ՄԱՆՈՒԻԼՍԿԻ. ԴՄԻԴՐԻՅ ԶԱԽԱՐՈՎԻՉ
(3 Հոկ. 1883 — Քիել, 22 Փետ. 1959): Հա-
մայնավար (1903): Կուսակցական ծած-
կանունները՝ Մէֆոդիյ, Իօնիչ, Ֆոմա, Ի-
վան Բէզրաբոբայ: Փեթերպուրգի եւ
Մոսկուայի մէջ ընդյատակեայ գործիչ
(1912-13): Բազմաթիւ գործերու եւ
պաշտօններու հեղինակ:
- 109.— ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ, ԱՐԱՄ (Զանգեզուր 1879 —
Երեւան 1919): Բուն անունով՝ Սերգէյ
Յովհաննիսեան: Ազգային յեղափոխա-
կան գործիչ եւ պետական դէմք: Վանի
ինֆնապաշտպանութեան ղեկավար
(1915): Անկախ վասպուրականի նա-
հանգապետ: Անդամ՝ Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի եւ
Ազգային հորհուրդի (1916-17): «Տիկ-
տաքէօն» Արարատեան շրջանի (1918):
Հ. Հանրապետութեան Ներքին Գործոց
ու Պարենաւորման նախարար: Կը նը-
կատուի Հ. Հանրապետութեան հիմնա-
դիրը:
- 110.— ՄԱՍԼԻՄԵԱՆ, ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ (Պօղոս Նու-
պար Փաշայի օգնական):
- 111.— ՄԱՏԻՆԵԱՆ (Թիֆլիսի ֆաղաֆազլուի):
- 112.— ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ (բժիշկ):
- 113.— ՄԱՐՏԻՆՈՎ, (Թիֆլիսի ոստիկանապետ,
սպայ եւ Բազուի ֆաղաֆապետ):
- 114.— ՄԱՐՏՈՎ, Լ. (Կեդանուն) Tsedeibrum,

Julias [Yali Osipovich], (1873-1923):
 Մեմշեիկ սոցիալ-դեմոկրատներու ֆր-
 րակցիայի առաջնորդ: Հեղինակը՝ «Պո-
 բետարական կոիւր Ռուսաստանում»
 խորագիրով գիրքին: Աստորական
 (1920): Խորհրդային վարչակարգի բնդ-
 դիմադիրներէն:

115.— ՄԳԻԻԱՆԻ, Պ.Գ. (1887-1937): Կուսակ-
 ցական անունով՝ Բուդու Համայնավար
 (1903) եւ պետական պաշտօնեայ: Քա-
 րոզիչ Քութայիսի, Պաթումի, Թիֆլիսի
 Բագուի եւ Անդրկովկասեան այլ քա-
 ղաքներու մէջ: Թուրքիոյ մօտ ռուսա-
 կան Խորհրդային Ընկերվարական Հան-
 րապետութեան դիւանագիտական ներ-
 կայացուցիչ (1921): Ժընեւի խորհրդա-
 ժողովի խորհրդային պատուիրակու-
 րեան անդամ (1922): Կուսակցութենէն
 կ'արտաքսուի Թրոցիական ընդդիմու-
 քեան համախոհութիւն ցուցաբերելու
 հետեւանփով (1928): Կր վերընդունուի
 (1931): Կրկին կ'արտաքսուի (1936):
 Վրաստանի Գերագոյն Ատեանը մահ-
 ւան դատաւարտեց զինք (9 Յուլիս
 1937): Կր գնդակահարուի (10 Յուլիս
 1937):

116.— ՄԵԼԻՔ-ՂԱՐԱԳԻՉԵԱՆ. ԳԵՈՐԳ: Թիֆ-
 լիսի նախկին քաղաքային գործիչ: Հ.

Հանրապետութեան շրջանին Հանրային
Կրթութեան եւ Արուեստի նախարար:
Հիմնադիր՝ «Արշալոյս» թերթի (Թիֆլիս):

- 117.— ՄԵԼԻՔ-ԱԶԱՐԵԱՆ, ԱՂԵՔՍԱՆԴԻՐ (1920-21): Բնիկ Ղարաբաղցի (ծածկանունը՝ Աղեֆսանդր Ազաֆոնովիչ): 19րդ դարուն, Թիֆլիսի հայ մեծահարուստներէն: Դերենցի (բժիշկ Շիշմանեան) միակ աղջկան ամուսինը: Վրաստանի մէջ ձիահաղորդի կամ Զիատուրի մականէզի եւ Ղափանի պղինձի հանքերու սեփականատէրը: Նախագահ՝ Հայոց Ազգագրական Ընկերութեան: Համակիր իր ֆրոյորդիին՝ Աւետիս Նազարբէկեանի հիմնած հնչակեան կուսակցութեան: Աւելի ուշ՝ Հ.Յ.Դաշնակցութեան: 1920-21ին, դարանակալ կերպով կը ըսպանեն զինք իր տան մէջ: Բացի նիւթական օժանդակութենէն (Ս.Դ.Հ.Կ.ին), գործօն մասնակցութիւն բերաւ հայ յեղափոխական շարժման մէջ: Զուտ ընտանեկան պատճառներով հեռացաւ Հնչակեան կուսակցութենէն: 1908 թրւին, դաշնակցութեան դէմ հալածանքի ընթացքին ձերբակալուեցաւ: Մէկ միլիոն արժողութեամբ (ռուբլի) իր բնակարանը նուիրեց Հ. Հանրապետութեան: Յիշեալ շէնքն ալ, հայ ժողովուրդի միւս

կալուածներուն հետ, գրաւուեցաւ վերացիներու կողմէ: Որոշած էր իր բոլոր նկարները մուիրել Հայաստանի թանգարանին. (ճակատագրէն տեղեակ չենք):

118.— ՄԵԼԻՔ-ԱԼԼԱՀՎԵՐՏԵԱՆ: (Հայ սպայ եւ մեծահարուստ):

119.— ՄԵՍՐՈՊ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ: Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Բիւրոյի նախագահ: Թիֆլիսի Առաջնորդ:

120.— ՄԻԼԵԱՆ, ԱՐՇԱ: (Հայ ականաւոր վաճառական):

121.— ՄԻԼԻՑԻԱ: (Նիկոլայ Նիկոլայեւիչ մեծ իշխանի բոյրը):

122.— ՄԻԼԻԻԿՈՎ, ՊԱԻԵԼ ՆԻԿՈԼԱՅԵՒԻԶ (1859-1943): Պատմաբան: Մոսկուայի համալսարանի մէջ դասախօս: Պատմութեան դասախօս (Սոֆիա, 1879-1898): Դասախօս Ռուսիոյ եւ Հարաւային Սլաւներու մասին (Մ. Նահանգներ, 1902-1905): Ազատագրութեան Միութեան կազմակերպիչներէն (1905): Նախաձեռնողն ու նախագահը Գաղէթ (K.D.) կուսակցութեան: Խմբագիր՝ «Սվորոդ Նիէ Նարոդ»-ի եւ «Նարոդ Նայիա Սվորոդա»-ի, որոնք արգիլուեցան: Անդամ՝ Երրորդ եւ Զորրորդ Դումայի: Ժամանակաւոր Կառավարութեան Արտաֆին Գործոց նախա-

րար (Մարտ-Մայիս, 1917): Հակահամայնավար շարժման գործուն տարրերէն: Ախորի մէջ «*Պոսթէդնիիա Նովոսթի*» թերթի խմբագիր: Իր երկերէն են՝ «*Ռուսական մշակոյթի պատմութեան վերայ ակնարկներ*», «*Պայքարի Տարին*»:

123.— ՄԻԼՈՎՆԵՐ. Ա. (Մեծահարուստ եղբայր):

124.— ՄԻԽԱՅԷԼ, ՆԻԿՈԼԱՅԵԻԶ: Մեծ իշխան (1882-1912): Պետական հորհուրդին նախագահ (1881-1906): Կովկասի փոխարքայ:

125.— ՄԻԽԱՅԷԼՈՎԻԶ, ՆԻԿՈԼԱՅ: Մեծ իշխան (1859-1919):

126.— ՄԻՇԼԱՅԵԻՍԿԻ, Զօրավար:

127.— ՄԻՐԱԿԻ, ՊԵՏՐ ԴՄԻՏՐԻԷՎԻԶ ՍՎԻԱՏՈՎՈՂԻ (1857-1914): Դուգումով լեհ: Մասնակցած է ռուս-քրքական պատերազմին (1877-78): Կառավարիչ՝ Պէնզէի, ալպա, Եկատերինոսլաւի: Ներքին Գործոց նախարարի օգնական: Տնօրէն՝ Ոստիկանութեան Բաժանմունքի (1900-1902): Պէնզէի սպաննութենէն ետք (1904), Ներքին Գործոց նախարար (1904 — Յունուար, 1905):

128.— ՄԻՐԱԿԻ (կեղծանուն է): Տէր Պետրոսեան Սիմոն Արշակ: (Գորի, 15 Մայիս 1882 — Թիֆլիս, 14 Յուլիս 1922): Համայնավար (1901): Կուսակցական անունով՝ Կամօ:

Բանտարկուեցաւ Նոյ. 1903ին: Բանտէն փախաւ Սեպտ. 1904ին: Մետեխի բանտին մէջ (1905): Ինք բերաւ Ստեփան Շահումեանի կովկասի ժամանակաւոր արտակարգ կոմիսար նշանական որոշման լուրը (Յունուար, 1918):

129.— ՄԵԻԹԱՐԵԱՆՑ, ԱՐՇԱԼՈՅՍ: Ազգային պատուիրակութեան (Աւշալ գիւղակին կողմէ) ներկայացուցիչ Ազ. Խատիսեանի մօտ: Աշխատակից՝ «Մշակ» թերթին:

130.— ՄՈՒԽՐԱՍԿԻ (Ազնուականութեան առաջնորդ իշխան: Բագրատիօն («կովկասեան վէրքեր»էն):

131.— ՄՈՒՐԱՏ, ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՊՈՅԱՃԵԱՆ, (Սեբաստիա 1874 — Բագու 1918): Դաշնակցական անուանի փետայի հերոս եւ հաւատաւոր յեղափոխական: Ղեկավար՝ Սասնոյ Բ. Ապստամբութեան (1904), Անդրանիկի եւ Հրայր Դժոխփի կողքին: Մասնակցած՝ հայ-թաթարական կռիւներուն (1905), կամաւորական շարժման (Երզնկայի նակաւ — 1915) եւ Բագուի հերոսամարտին (1918):

132.— ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ, ՍԱՄՍՈՆ: Հակադաշնակցական: Յայտնի փաստաբան: Հասարակական եւ կուսակցական գործիչ: Կովկասի Հայ Բարեգործական Միութեան նախագահ: Հիմնադիր՝ Հայ Ժողովրդական կուսակցութեան:

133.— **ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ** (վրժ.): Մարիամեան-Յով-
նանեան օրիորդաց դպրոց: Հիմնուած՝
Նոյ. 1877ին (Թիֆլիս) Անանեանի (Յով-
նանեանի) նախաձեռնութեամբ եւ մի-
ջոցներով: Կոչուած է Հայ Օրիորդաց
Անանեան ուսումնարան: Ընդունուած
են բացառաբար չֆաւոր ընտանիքներէ
եւ որբերէ հայ աղջիկներ: 1921ին, երկ-
րորդ աստիճանի դպրոց: Տարբեր տա-
րիներու տեսուչ եղած են՝ Տ. Ռաշման-
եան, Ս. Մալխասեան, Դ. Դեմիրճեան, Ի.
Յարութիւնեան, Խ. Կանայեան եւ Ն.
Սարգսեան:

134.— **ՆԱԶԱՐԲԷԳԵԱՆ, ԹՈՎՄԱՍ** (Զօր.). (Թիֆ-
լիս, 4 Օգոստոս 1855 — Թիֆլիս, 19 Փե-
տրրուար 1931): Ամեմայն Հայոց Սպա-
րապետ: Գնդապետ ռուսական բանակի
մէջ: Մասնակցած՝ ռուս-ճափոնական
պատերազմին եւ Տիւմանի ճակատա-
մարտին իբրեւ զօրավար հալիլ փաշայի
դէմ (1914): Հրամանատար՝ Հայկական
Ուժերու (1917) եւ սպարապետ Հայկա-
կան Բանակի (1918): Հայաստանի Խոր-
հրդայնացումէն ետք, 1200 հայ սպա-
ներու հետ միասին կ'աֆսորուի Սիպիր
(1921). ճամբան կը բանտարկուի Բա-
զուի բանտին մէջ: Ատեն մը կը պաշտօ-
նավարէ ամերիկեան «Նիր Իսթ Ռիլիֆ»

— Near East Relief — բարեսիրական
հաստատութեան մէջ:

- 135.— ՆԱԶԱՐԷԹԵԱՆ. (ՀՄԱՅՆԱՊԵՏ): Համայնա-
վար: Կովկասեան երկրային կոմիտէի
անդամ եւ կովկասեան բիրոյի պա-
տասխանատու ֆարտուղար (1918):
- 136.— ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ (նարտարապետ: Կառու-
ցել տուած է Թիֆլիսի ելեկտրակայանը):
- 137.— ՆԱԿԱՇԻՉԷ (վրացի: Գանձակի նահան-
գապետ):
- 138.— ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ (ղպրոց): Ներսէս Արք. Աշ-
տարակեցի կր հիմնէ Թիֆլիսի Ներսիս-
եան վարժարանը (1824): Ատեն մը փակ-
ւել է տֆ, կը վերաբացուի Ներսէս Աշ-
տարակեցիի (կաթողիկոս) ջանքերով:
Մինչեւ 1852. տեսուչ եղած են՝ Կարա-
պետ վրդ. Շահնազարեանց, Պետրոս
Շանշեանց, Գաբրիէլ Քին. Պատկան-
եան, Պետրոս Շանշեանց (կրկին): Ունե-
ցած է մինչեւ 300 աշակերտ:
- 139.— ՆԻԺԵԳՈՐՈՂՍԿԻ (գումղ): Նահանգ:
Ռուսաստանի միջին նահանգներէն՝
Վոլկա գետափին: Կ'ոռոգուի Վոլկայի
ջուրով եւ անոր ճիւղերով՝ Վետլուգա,
Օկա, Սուրա, Կէրսէնց:
- 140.— ՆԻԿՈԼԱՅ Բ. ՅԱՐ (1868-1918): Աղեփսան-
դրը Գ. ցարի անդրամիկ գաւակը: Ռու-
սահայկերու եւ Ցարական Ռուսաս-
տանի վերջին ցարը (1894-1917):

- 141.— **ՆԻԿՈԼԱՅ, ՆԻԿՈԼԱՅԵՒԻԶ** (Մեծ իշխան 1859 — Փարիզ 1929): Պանօր՝ աւելի երիտասարդը (The younger): Նիկոլայ Ա. ցարի թոռնիկը: Ա. Աշխարհամարտին ուսական բանակներու գերագոյն հրամանատարը: Կովկասեան ճակատի սպայակոյտի հրամանատար (1915): Կր մեռնի Փարիզ, Ֆրանսա:
- 142.— **ՆԻԿՈԼԱՅԵՒԻ (Զօր):**
- 143.— **ՆՈՎԻԿՈՎ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ (Բագուի ֆազա-ֆազլուի):**
- 144.— **ՆՈՒՊԱՐ, ՊՕՂՈՍ ՓԱՇԱ** (1858-1926):
- 145.— **ՇԱԽԱԻԿՈՅ, ԴՄԻՏՐԻՑ ԻՎԱՆՈՎԻԶ** (1861 —): Տեղական ինֆնաւարութիւններու ներկայացուցչական ժողովներու գործօն անդամ (1904-1905): Ազատագրութեան միութեան կազմակերպիչներէն: Զախ-Գաղէտական (1905): Գաղէտ կուսակցութեան Կեդր. Կոմիտէի մնալուն անդամ: Պետական Ա. Դումայի Գաղէտ կուսակցութեան ֆարտուղար: Ընկերային բարօրութեան նախարար (Մայիս-Յուլիս 1917) ժամանակաւոր կառավարութեան մէջ: Խորհրդային Համագործակցութեան մէջ գործօն անդամ (1930):
- 146.— **ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԻ, ԱԻԵՏԻՔ** (Իզդիր 1883 — Թիֆլիս 1918): Իրաւաբան: Ազգային-կուսակցական մտաւորական դէմք:

Մասնակցած՝ Հ.Յ.Դ. 4րդ Բնդհ. ժողովին (1907), իբրեւ պատգամաւոր՝ անջատական տրամադրութիւններով լեցուն երիտասարդ դաշնակցական ուսանողներու պատգամաւոր: Անդամ՝ Հ.Յ.Դ. Բիւրոյին եւ Թիֆլիսի փառաքային հորհուրդին: Աշխատակցած՝ «*Հորիզոն*»ին եւ «*Մոլոտ*»ին (ոուսերէն թերթ): Իր գործերն են՝ «*Ֆեդերալիզմ ու դեմոկրատիզմ*» (1907), «*Անդրկովկասի վարչական վերաբաժանումը*» (ոուսերէն եւ հայերէն):

147.— ՇԱՀՈՒՄԵԱՆ, ՍՏԵՓԱՆ (Թիֆլիս 1878 — Աշխաբաթ, 20 Սեպտ. 1918): Համայնավար գործիչ: Բազուի համայնավարներու ղեկավար: Սոցիալ-դեմոկրատ (1900): Հիմնադիրը՝ հայ ընկերվար-ժողովրդավարներու Միութեան (1902): Սերտ յարաբերութիւն մշակեց Դաշնակցութեան հետ (Մայիս-Յուլիս 1918, Բազուի կռիւներու ընթացքին):

148.— ՇԱՆԼԵԱՆ, (Գաւարապետ):

149.— ՇԱՀՎԵՐԴԵԱՆ, (Թիֆլիս փառաքի գլխաւոր գործակալ): Շահվերդեան Ալեքսանդր (30 Հոկտ. 1872-1937): Համայնավար: Խ. Հայաստանի կառավարութեան կազմի բանուորական-գիւղացիական տեսչութեան ժողկոմի անդամ:

- 150.— ՇԱՔԻՐ, ԲԷԱԷԴԴԻՆ (— 1922): Արշաւիր Շիրակեան եւ Արամ Երկանեան կ'ահաբեկեն Շափորը, Պերլինի մէջ (1922):
- 151.— ՇԵՐԵՄԵՏՅԷ, ՍԵՐԳԷՅ ԳԻՄԻՏՐԷՎԻՉ (1844 —): Գիտութեանց կանառի պատուական անդամ: Երկրաշխարհական Յանձնախումբի եւ Հին Ռուսական Նամակներու Սիրահարներու ընկերութեան տնօրէն: Հեղինակն է պատմական եւ երկրաբանական բազմաթիւ գործերու:
- 151.— ՇԵՐՎԱՇԻՉԷ (վրացի նահանգապետ): (Յուլիս 1897ին կը հրաժարի եւ Բրկով կը նշանակուի տեղը):
- 152.— ՇՋԵԳՆՈՎԻՏՈՎ, ԻՎԱՆ ԳՐԻԳՈՐԵՎԻՉ (1861-1918): Շրջանաւարտ՝ Յարի Օրէնըսդրական վարժարանէն: Արդարադատութեան Նախարարութեան մէջ ստանձնած բազմաթիւ պաշտօններ (1890-1905): Արդարադատութեան օգնական նախարար (Յունուար 1906): Ապա՝ նախարար (1906-15): Անդամ՝ Պետական Խորհուրդի (1907): 1917 Փետրուարեան յեղափոխութենէն ետք, կը բանտարկուի Պօղոս բերդին մէջ: Համայնավարները կը զնդակահարեն զինք Մոսկուայի մէջ (Օգոս. 1918):

- 153.— **ԶԱԼԽՈՒՇԵԱՆ. ԳՐԻԳՈՐ** (—): Հասարակական գործիչ: Ցայտնի է իբր ռուսամոլ: 10-13 Մայիս, 1916ին, կազմակերպիչ Մարմինը՝ բաղկացած Մոսկւայի եւ Պետրոգրատի հայ կոմիտէներէ, նախաձեռնեց համագումարի մը, որուն մասնակցած է իբրեւ նոր Նախիջւանի պատգամաւոր: Հեղինակ՝ «Կարմիր գիրք» երկին:
- 154.— **ԶԵԼՃԱՆՈՎ, ՄԻՆԱՑԷԼ ՎԱՍԻԼԻԷՎԻՉ** (1863-1935): Մոսկուա ֆաղափ կառավարիչ: Ռուսաստանի ֆաղափներու Միութեան նախագահ (1914-1917):
- 155.— **ԶԵՐԱԶ, ՄԻՆԱՍ:** (Կ. Պոլիս 1852 — 1929): Հրապարակագիր, ուսուցչապետ եւ ֆաղափագէտ: Տեսուչ՝ Ղալաթիոյ կեդր. վարժարանի (1886-89): Հիմնադիրներէն՝ «Արարատեան», «Կրթիկեան» եւ «Միացեալ ընկերութիւն»ներուն: Ազգային ժողովի երեսփոխան: Խրիմեան Հայրիկի հետ մերկայացած է Պերլինի համաժողովին: Աշխատակցած հայ թէօտար մամուլին: Հիմնադիր՝ «L'Arménie» թերթին (1889):
- 156.— **ԶԵՐԿԵԶՈՎ (ԹԻՓԼԻՍԻ ֆաղափագլուխ):** վրացի. բարի ծերունի բայց թուական: Ազեմ. Խատիսեան երեւ տարի օգնականը եղած է իր մօտ:

- 157.— **ԶԵՐՆՈԶՈՒՔՈՎ** (գօր.):
- 158.— **ԶԻԼԻՆԳԱՐԵԱՆՆԵՐ**, Թիֆլիսի հայ մեծա-
հարուստ բնտանիքներէն:
- 159.— **ԶԽԵՆԿԵԼԻ, ԱԿԱԿԻ ԻՎԱՆՈՎԻԶ** (1874-
1959): Սոցիալ-Դեմոկրատ, մենշեւիկ:
Ժամանակաւոր կառավարութեան ներ-
կայացուցիչը՝ Անդրկովկասի մէջ: Ան-
կախ Վրաստանի մենշեւիկ կառավա-
րութեան արտաքին գործոց նախարար
(1918-1921):
- 160.— **ԶԽԷՒԶԷ, ՆԻԿՈԼԱՅ ՍԵՄԵՆՈՎԻԶ** (1864 —
15 Յունուար, 1926): Սոցիալ-դեմոկ-
րատ: 1907ին կ'ընտրուի Պետական
Դումայի անդամ: Վերջին Դումայի մէջ,
Սոցիալ-դեմոկրատ հատուածի նախա-
գահ: Ցեղափոխութենէն ետք՝ Պետրոս
գոտանի բանուորական խորհուրդին:
Սէյմի նախագահ՝ սկզբնական շրջանին:
Վրաստանի Սահմանադիր Ժողովի նա-
խագահ: Անճնաստան կ'ըլլայ էւ կը
թաղուի Պէո Լաշէզ գերեզմանատան մէջ-
իր դամբանականին մէջ Քերեմսկի կ'ա-
ռաջարկէր, որ հետագային Զխէիճէի ա-
նինը Վրաստան փոխադրուելու ատեն՝
տարուի Ռուսաստանի վրայով:
- 161.— **ԶԽԻԿԻՇՎԻԼԻ**, (վրացի յեղափոխական:
1920ին, Անկախ Վրաստանի քաղաքա-
գլուխ: 1924ին, գնդակահարուած բոլ-
շեւիկներու կողմէ):

- 162.— **ԶՄԻՇԿԵԱՆ:** Թիֆլիսի նախկին ֆազա-
ֆային գործիչ: Հայաստանի Հանրապե-
տութեան շրջանին կառավարութեան
անդամ:
- 163.— **ԶՈՒԲԱՐՈՎ:** (ֆազաֆային վարչութեան
շինարարական մասի գործավար եւ Պե-
տական Դումայի անդամ իբրեւ սոցիալ-
դեմոկրատ):
- 164.— **ԶՈՒՆԿՈՎՍԿԻ:** (գօր.) (Ներֆին Գործոց
նախարարի օգնական: Ոստիկանութեան
նախարար):
- 165.— **ԶՈՒՎՆՈՎՍԿԻ.** (հոգեբոյժ):
- 166.— **ՊԱՊԱԶԱՆԵԱՆ, ՄԻՔԱՅԷԼ** (Երեսան 1868
— Թիֆլիս 1929): Իրաւաբանութեան
ուսանող Ռոստով. Օտեսա եւ Սբ. փե-
քերպուրգ համալսարաններու մէջ:
Շրջանաւարտ 1892ին: Իրաւաբան Բա-
զուի մէջ: Պետական 4րդ Դումայի ան-
դամ (1912): Միլիկով, Պ.ի եւ Գաղէտ
կուսակցութեան համակիր: Օգակոմի
հինգ անդամներէն մէկը (Մարտ 1917):
Բանակցած՝ Վեհիպ փաշայի եւ Խալիլ
պէյի հետ (Մայիս-Յունիս 1918): Ժողո-
վրդական կուսակցութեան հիմնա-
դիրներէն (1917): Ստորագրած՝ Պա-
քումի դաշնագիրը: Հայաստանի Հան-
րապետութեան պատուիրակութեան
անդամ (Փարիզ, 1918): Հայ գաղթական-

մերու հարցով՝ Մոսկուա (1923): Կ'ամ-
դամակցի Ռ.Ա.Կ.ի եւ կ'ընտրուի Կ.Կ.ի
անդամ: Ռ.Ա.Կ.ի կողմէ կ'ուղարկուի
խորհրդային Հայաստան՝ (1929) վերա-
հաստատելու համար Սփիւռք-Հայաս-
տան յարաբերութիւնները: Կը մեռնի
առանց կարեմալ խորհրդակցելու կամ
բանակցելու Խ. վարչակարգի ղեկա-
վարներուն հետ:

- 167.— **ՊԱՍԴԻՊԱՐ** (Փրամսացի պատմագէտ):
- 168.— **ՊԱԼՈՎԻԶ**, **ԴԻՄԻՏՐԻՑ-ՄԵՆ** **ԻՇԽԱՆ**
(1891-1942): Ախորական Փարիզի մէջ:
- 169.— **ՊԵՏԵՐՍՆ** (**Պետերսոն**, Բ, Լ, 1874 —
) : Հոգատէր եւ Պետական Երկրորդ
Դումայի անդամ: Նախագահ՝ վետու-
գայի տեղական ինքնավարութեան գա-
ւառական վարչութեան: Նախապէս գա-
ղէտական, ապա՝ «*ժողովրդական սոցիա-*
լիստ» կուսակցութեան անդամ:
- 170.— **ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ**, (**Պետական Դումայի պատ-**
գամաւոր):
- 171.— **ՊԵՐՍԵՐՉԵԻ** **ՊԱԻԵԼ** **ՆԻԿՈԼԱՅԵԻԶ**:
(փաստաբան):..... սոցիալ-յեղափո-
խական: Ժամանակաւոր Կառավարու-
թեան Արդարադատութեան մախարար
(24 Ապրիլ — 7 Յուլիս 1917):
- 172.— **ՊԵԻԷ**, **ՎԻԱԶԵՍԼԱԻ** **ԿՈՍՏԱՆԴԻՆՈՎԻԶ**:
(1846-15 Յուլիս 1904): Լիթուացի ըմ-

տանիֆէ սերած: Շրջանաւարտ՝ Սբ. Փեթրբուրգի օրէնսդրական համալսարանէ: Ծառայած՝ Սբ. Փեթրբուրգ գաւառի դատարանային հիմնարկներու մէջ: Տնօրէն՝ Ներֆին Գործոց նախարարական ոստիկանական բաժանմունքի եւ, աւելի ուշ, Ներֆին Գործոց օգնական նախարար (1881-1894): Արքունիքի փարտուղար (1894-1902): Ներֆին Գործոց նախարար (1902-1904): Ռուսականացման փառաքականութեան ջատագովներէն. Լեհաստանի, բայց մանաւանդ Ֆինլանտայի մէջ զարշնչի հեղինակութիւն: Պատասխանատու՝ Կիշինիւքի ջարդերու: Կր փրկուի մահափորձէ (1904ի սկիզբը): Կ'ահաբեկուի սոցիալ-յեզափոխական Իկոր Սագոնովի կողմէ (15 Յուլիս, 1904):

173.— ՊՈԼԻՎԱՆՈՎ, ԱԼԵՔՍԻՍ (1855-1922):
Պատերազմական նախարար:

174.— ՊՈՊՈՎ, (ռուս սպայ):

175.— ՊՐՈՏՈՊՈՊՈՎ, ԱԼԵՔՍԱՆԴԻՐ ԴԻՄԻՏՐԻ-ՅԷՎԻԶ (1866-1918): Հոկտեմբերեանական: Պետական Յրդ եւ 4րդ Դումայի անդամ: Պետական Դումայի փոխ-նախագահ (1914-1916): Յառաջդիմական խմբակի անդամ: Ներֆին Գործոց նախարար (Սեպտ. 1916 — Փետ. 1917):

- 176.— **ԶԱՓԱՐԻՁԷ, Պ.Ա.** (1880-1918): Համայնավար: Լրագիր: Բագուի համայնքի ներքին գործերու ժողկոմի անդամ: Պետական շրդ Դումայի մօտ ներկայացուցիչ՝ Թիֆլիս նահանգի կոզմէ: Դումայի սոցիալ-դեմոկրատ փրակցիայի գործով դատապարտուած 5 տարուան տաժանակրութեան:
- 177.— **ԶԱՊԱՐՈՎ, (ատրպէյնացի):**
- 178.— **ՌԱՅԻՍԿԻ, Ն.Վ.:** Բագուի քաղաքացր-լուիս: Նախագահ՝ Կուրոկի Տեղական Ինքավարութեան Մարմինին:
- 179.— **ՌԱՄԻՇՎԻԼԻ, ԻՍԻԴՈՐ ԻՎԱՆՈՎԻՉ** (1859-1937): Քաղաքագէտ: Վրացի մենշեւիկ: Ասպարէզով ուսուցիչ: Պետական Ա. Դումայի անդամ (Գութայիսի շրջանէն): Կ'աքսորուի Աստրախան (1908): Կրկին ձերբակալուելով՝ կ'աքսորուի Սամարա (1913): Ժամանակաւոր Կառավարութեան Գործադիր Մարմինի անդամ (1917): Անկախ Վրաստանի Կառավարութեան անդամ (1918-1920):
- 180.— **ՌԱՄԻՇՎԻԼԻ, ՆՈՅ Վ.** (1881 —): Վրացի մենշեւիկ ղեկավար: Ծածկանուններէն՝ Բորտսով, Պետոր, Պետոր քիֆլիսիյ: «էրթորա» օրաթերթի խմբագիր: Անկախ Վրաստանի Ներքին Գործոց նախարար (1918-1920): Ընդ-

դիմադիր՝ Խորհրդային վարչակարգի:
Խ. Վրաստանի դեմ ճախող յեղաշրջումի
ղեկավար (1923): Անյայտ են մահուան
թուականն ու վայրը:

181.— **ՌԱՍՊՈՒՏԻՆ, ԳՐԻԳՈՐԻՑ ԷՖԻՄՈՎԻՉ**
(1872 — 15 Դեկտ. 1916): Սի-

պերիացի ազատ գիւղացիի գաւակ: Ա-
նուս եւ մինչեւ մահը չէր կրնար ճիշդ
գրել: Ինքզինք կը նուիրէ կրօնական
հարցերու (1904): Կ'որդեգրէ Խլիսթի
համայնքի տեսակէտները: Իբրեւ կրօ-
նական ուխտագնաց կ'այցելէ սրբատե-
ղիները: Ատեն մը կը մնայ զանազան
վանքերու մէջ, առանց վարդապետ օծ-
ւելու: Կը բարեկամանայ Արիիման-
դրայք Ֆէօֆանի հետ, որ ցարուհիին
(1907): Ցարուհիին շնորհիւ

կը վայելէ մեծ ազդեցութիւն քաղաքա-
կան կարգադրութիւններու վրայ: Ջա-
խող մահափորձի կ'ենթարկուի (1914).
Գուսեվայի կողմէ: Մեծն իշխան Դմիդ-
րիյ Պաւլովիչ, իշխան Իւսուպով եւ
Պուրիշկեվիչ կը սպաննեն զինք (Իւսու-
պովի Պաւտը. 15 Դեկտ. 1916):

182.— **ՌԵՆԵԿԱՄՊԵ, ՊԱԻԵԼ ԿԱՐԼՈՎԻՉ:**
(1854-1918): Զինուորական սպայա-
կոյտի ընդի. հրամանատար:

183.— **ՌՈՁԵԱՆԿՈ, ՄԻՆԱԻԼ ՎԼԱԴԻՄԻՐՈՎԻՉ:**
(1859–1924): Հոկտեմբերեանական (.....)
Պետական Դումայի նախագահ:

184.— **ՌՈՄԱՆՈՎՆԵՐ, Ռոմանովները իշխած են**
Ռուսաստանի վրայ աւելի քան 3 դար:
Խորհին մէջ Ռոմանովի հարստութեան
անկումը կը սկսի Մեծն Պետրոսի
դուստրի՝ Էլիզապէթի մահէն ետք
(1761): Ռոմանովներու վերջին շառաւի-
զը կը սերի Պօզոս Ա. կայսրէն, որու
մայրն էր Մեծն Կատարինէ: Այս վերջինը՝
ծագումով գերմանացի էր՝ Հոլշթայն
գերդաստանէն: Մայրը՝ իշխանուհի
Անհալթ Ջերբսթ, իսկ հայրը՝ Գերմանիոյ
Պետրոս Գ. կայսրը: Արդ, Ռոմանովները
կը նկատուին Հոլշթայն կամ Անհալթ-
Ջերբսթ, բայց վստահաբար ոչ Ռոմա-
նովներ:

185.— **ՌՈՍՏՈՄՈՎ, (70 տարեկան ծերունի):**

186.— **ՌՈՒԴՈԼՖ (Ռուս):** Կովկասի կրթական
գործի պատասխանատու 1930–31ին,
Թաւրիգի հայկ. գիմնազիոնի տեսուչ:

187.— **ՍԱՋՈՆՈՎ, ՍԵՐԳԵՅ ԴՄԻՏՐԻԷՎԻՅ (1861–**
1927): Պսոռայած՝ Լոնտոնի եւ Հոռոմի
մօտ ռուսական դեսպանատուներու
մէջ: Հիւրընկալեալ նախարար վատի-
կանի մէջ (1906): Արտաքին Գործոց նա-
խարար Իզվոլսկիի օգնական (1909),

ապա, մախարաբ (1910): Պետական Դու-
մայի անդամ (1913): Կը նշանակուի
Լոնտոնի մօտ դեսպան (1916), բայց
մախֆան պաշտօնը ստանձնելը կը ծագի
Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը:
Ռուսական փառաքան Կամաժոգովի
անդամ (Փարիզ): Ռուսական փառաք-
անական կոնկրետին կոլլաբի կառա-
վարութեան Արտաֆին Գործոց մախա-
րաբ:

188.— ՍԱՀԱԿԵԱՆ, ԱԻԵՏԻՔ-ՀԱՅՐ ԱՐՐԱՀԱՄ:
(1865 – Պէյրուք 1932-3): Զալալօղլեցի:
Յեղափոխական, Կասաբական-պե-
տական դէմք: Անդամ՝ Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի:
Փոխ-մախագահ՝ Էջմիածնի Ազգային
Ժողովի (1906): Փոխ-մախագահ Հայոց
Ազգային Խորհուրդի: Խորհրդարանի
մախագահ՝ Հ. Հանրապետութեան շրջա-
նին:

189.— ՍԱՂԱԹԵԼԵԱՆԻ (Սաղաթելով), ՅՈՎՀԱՆ-
ՆԷՍ (1871-1936): Նախկին Դաշնակցա-
կան: Ըստ Ռ. Խանգատեանին, ան մաս
կազմած է Դաշնակցութեան առաջին
կեդրոնին: Իրաւաբան: Շրջանաւարտ՝
Մոսկուայի Համալսարանի Բնագիտա-
կան Բաժանմունքէն: 2րդ Դումայի ներ-
կայացուցիչ՝ Երեւան մահանգի: 3րդ
Դումայի՝ Երեւանի, Ելիզավետօլի եւ

Բագուի: Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք, կը հեռանայ Դաշնակցութենէն: 1921էն մինչեւ իր մահը աշխատած՝ Հայաստանի Հոգի ժողկոմի մէջ:

190.— ՍԱՄՍՈՆՈՎ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՎԱՍԻԼԵՎԻՉ (1859-1914): Շրջանաւարտ՝ հեծելակազօրքի վարժարանի (Սբ. Փետրոսի վարժարանի Սպայից վարժարանի: Մասնակցած՝ ռուս-թրքական պատերազմին (1877-78): Բնդի. սպայակոյտի տնօրէն (1884): Հեծելակազօրքի վարժարանի Հրամանատար-տեսուչ (Էլիզավէթկրդ, 1896-1904): Բնդիտնոր հրամանատար (1902): Թուրքեստան գտնուած գունդերու բնդի. կառավարիչ եւ հրամանատար (1909): Երկրորդ Բաժնակի հրամանատար (Նարէվ, 1914): Սոլդոյի պատերազմին (Գերմանիոյ դէմ) պարտուած (Թաննէնբէրկ, 16-30 Օգոստոս 1914): Անկէ ետք, Սամսոնով անձնասպան կ'ըլլայ:

191.— ՍԵՊՈՒՀ (գօր.): (Բաբերդի Թումնա, 1872 — Մ. Ն. 1940): Երեք տարեկանին կը փոխադրուի Վարզահան: Հօր անունը՝ Ներսէս: Մկրտուրեան անունով՝ Արշակ Ներսէսեան: Տասը տարեկանին կը փոխադրուի Տրապիզոն, ուր տեղւոյն լուսաւորչական երկսեռ վարժարանին

մէջ գրել-կարդալ կը սորվի: Հնչակեան Ազարիկ Քալոյեանի կնքահայրութեամբ Սեպուհ կ'անդամակցի Հնչակեան կուսակցութեան (1889): Իր առաջին ահաբեկումը կ'ըլլայ մատնիչ Գրիգոր ազան: Մարտիրոս Սեմերճեանի կնքահայրութեամբ հրիմի Եալթա ֆազաֆին մէջ կը կազմուի առաջին Դաշնակցական խումբը՝ 10-13 քնկերներով, որոնց կարգին Սեպուհ (1891): Կը փոխադրուի Սեւաստապոլ (1893ի վերջերը): Կը ներկայանայ հրիմեան Հայրիկ կաթողիկոսին (1895): 1920 թ. Մայիսեան խռովութիւններուն ընթացքին հրամանատար Սեպուհ զսպեց Բոլշեիկեան ապստամբութիւնը: Մասնակցած՝ հայ-քրքական պատերազմին (Ազբաբա, 4 Նոյեմբեր, 1921): Այս կոիւնները ծանօթ են «*ՁԺԻՆԵՐՈՒ ԿՈՒՒ*» անունով: Հրամանատար՝ Հայ Կամաւորական շարժման մէջ: Հ. Հանրապետութեան խորհրդարանի անդամ (1919):

- 192.— ՍԵՐԵԲՐԵԱԿԵԱՆ (հայ վաճառական):
 193.— ՍԷՅԼԱՆԵԱՆՆԵՐ (մեծահարուստ ընտանիք):
 194.— ՍԻՐՐԱԲԱ: (Թաթար միլիոնատէր):
 195.— ԱԿՈՒԵԼԵԻ. ՄԻՒԱԼԻ ԴՄԻՏՐԻՅԵՎԻՉ (1843-1882): Զօրավար: Ճգմած է լեհ

ապստամբները (1863): Անկէ ետք, շրջա-
նաւարտ՝ Նիկոլաս Սպայից վարժարա-
նի: Մասնակից՝ Խիվայի վրայ կատար-
ւած զօրաշարժին (1873): 34 տարեկանին
հրամանատար: Ռուս-թրքական պատե-
րազմի ընթացքին (Շիպկա) ինքզինք
գերազանցեց (1877):

196.— ՍՈՒՄԲԱԹՈՎ (իշխան):

197.— ՍՈՒՐԵՆՅԱՆ, ԳԷՈՐԳ Ե. կաթողիկոս:
(Թիֆլիս 1846 — Երեւան 1938): Ղարա-
բաղի Առաջնորդ (1875), Ալեքսանդրա-
պոլի (1878): Եպիսկոպոս Երեւանի
(1882), Աստրախանի (1886), Թիֆլիսի
(1894): Սինոդի անդամ (1906): Ամենայն
Հայոց կաթողիկոս (1912): Խեղդամահ՝
համայնավարներու կողմէ:

198.— ՍՊԱՆԴԱՐԵԱՆ, ՍՈՒՐԵՆ (1882-1916):
Համայնավար գործիչ: Գրականագէտ:

199.— ՍՊԻՐԵԴՈՆՎԻԶ: (Գրագէտ: 1922ին հը-
րատարակած է 200 էջնոց ուսումնասի-
րութիւն մը «*Ռուս Բողհեիզմի զարգաց-
ման պատմութենէն*» ռուսերէնով (Փա-
րիզ)):

200.— ՍՊԻՐԵԴՈՎԻԶ (զօր.):

201.— ՍՏԱԼԻՆ, ԺՈԶԷՖ ԶՈՒՂԱՇՎԻԼԻ: Տես՝
Զուղաշվիլի (1879-1953):

202.— ՍՏԱՆԱ: Մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլա-
յեվիչի կինը:

203.— ՍՏՈՒԹԻՆ, ՊԵՏՐ ԱՐԿԱԴԵՎԻԶ (1862 — Սեպտ. 1911): Ուսողութեան եւ բնագիտութեան մանագէտ՝ Սր. Փեթերպուրգ Համալսարանէն: Արփունիփի կարգադիր նախարարութեան պաշտօնեայ (1885): Գրողնոյի կառավարիչ (1900), Սարաքովի՝ (1903): Հանրածանօթ իբր անգութ կառավարիչ: Ներքին Գործոց նախարար (1906): Կ'ահաբեկուի Քիեւի մէջ (Սեպտ. 1911):

204.— ՍՏՈՒՐՍԱ (վրացի բանուոր):

205.— ՎԱԶՆԱԶԷ.— (գօր.):

206.— ՎԱՐԴԱՆ (հանասորի վարդան) — (Ղարաբաղ — Երեւան 2 Յունուար 1943): Բուն անունով՝ Սարգիս Մեհրաբեան: Ռուսական բանակի զինուոր: Կանուխէն միացած Դաշնակցութեան: Մօտիկ գործակիցը եւ ընկերը Քրիստափորի, Ռոստոմի, Զաւարեանի եւ Յովնան Դաւթեանի: Ղեկավարած՝ հանասորի Արշաւանքը (25 Յուլիս 1897): Աշխատակցած՝ Պետոյի, Վազգէնի, Իշխանի, Դումանի եւ Սեւ Քարեցի Սաֆոյի հետ: Ղեկավարեց նաեւ Ղարաբաղի ինքնապաշտպանութիւնը (1905-06): Հրամանատար Կամաւորական Արարատեան գունդին (1915):

207.— ՎԵՍՏԵՆՆԿ, (Դանիացի). գնդապետ:

- 208.— ՎԵՐՄԻՇԵԱՆ, ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ (Վերմիշե):
Թիֆլիսի ֆաղափառաբան իշխան Զերկեզո-
վի (վրացի ֆաղափառաբան) մահէն ետք:
Բազու հրատարակուած «*Բազիսական
Իդեոլոգիա*» օրաթերթի խմբագիր-հրա-
տարակիչ: Միաժամանակ թերթի սրբ-
բագրիչն էր բժ. Համօ Օհանջանեան եւ
օգնականը՝ Յովսէփ Թադէոսեան: Ալ.
Խատիսեան անոր յաջորդած ֆաղափա-
րաբան է:
- 209.— ՎԵՏՏԷ, Ս.Յ. (1849-1915): Պետական
գործիչ: 1905-07ի ռուսական յեղափո-
խութիւնը ճնշողներէն: Հաղորդակցու-
թեան եւ փոխադրութեան մախարար
(1892-1903): Նախարարներու խորհուր-
դի մախարահ (Հոկտ. 1905 — Ապրիլ
1906):
- 210.— ՎԻՐՈՒԲՈՎԱ, ԱՆՆԱ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐՈՎՆԱ:
(1884 —): Ալեքսանդրա Ֆեդերով-
նա ցարուհիի եւ Ռասպուտինի մտերի-
մը:
- 211.— ՎՈԼՍԿԻ, (գինուորական մահանգապետ):
- 212.— ՎՈՐՈՆՑՈՎ-ԴԱՇԿՈՎ, ԻԼԼԱՐԻՈՆ ԻՎԱՆՈՎ-
ՎԻԶ: (1837-1916): Բանակային վաստակ
վայելող գինուորական, Կովկասի եւ
Թուրքեստանի մէջ (1865): Տաշկենտի
օգնական կառավարիչ (1866): Մասնա-
կից՝ ռուս-թրքական պատերազմին
(1877-78): Արքունիքի մախարար (1881-

97): Փոխ-արքայ՝ Կովկասի եւ Կովկաս-
եան զինուորական շրջանի բանակներու
հրամանատար (1905):

213.— ՎՐԱՑԵԱՆ, ՍԻՄՈՆ (Նոր Նախիջեւան
1882 — Պէյրուք 1969): Բուն անունով՝
Սիմոն Գրուզինեան: Ցեղափոխական-
հասարակական եւ պետական դէմք:
Մասնակցած՝ Հ.Յ.Դ. 4րդ լնդի ժողովին
(1907) եւ Կամաւորական շարժման կազ-
մակերպման (1914-15): Հանրապետու-
թեան շրջանին Գիւղատնտեսական եւ
Աշխատանքի նախարար, ապա՝ վարչա-
պետ եւ աւելի ուշ՝ Հայրենիքի Փրկու-
թեան Կոմիտէի նախագահ: Խմբագիր՝
«Հայրենիք» (1911), *«Հորիզոն»* (1917)
օրաթերթերուն եւ *«Վէժ»* հանդէսին
(1933-39): Իր գործերէն են՝ *«Կեանքի
ուղիներով»* (6 հատոր), *«Հայաստանի
Հանրապետութիւն»*, *«Անձինք նուիր-
եալք»*, *«Հին թղթեր նոր պատմութեան
համար»* (Պէյրուք, 1962): Պէյրուքի
Համագգայինի ն. Փալանճեան ձեմարա-
նի տնօրէն (1952-1969):

214.— ՏԵՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆ, ՌՈՒԲԷՆ (Ռուբէն փա-
շա): Ախալքալաք 1882 — Փարիզ 1951):
Գերազանցապէս գէնքի մարդ. հայդու-
կապետ, ազգային եւ պետական դէմք:
Գէորգեան ձեմարանի ուսանող: Մաս-

նակից՝ Հ.Յ.Դ. Տրդ Ընդհ. Ժողովին (1909), Հայոց Ազգային Խորհուրդին (1917-18) եւ ապա՝ Հայաստանի Խորհրդարանին եւ Հ.Յ.Դ. Բիւրոյին: Կազմակերպիչ՝ Սասնոյ (1907) եւ Տարօնի (1913-15) շրջաններու: (Հայաստանի Խորհրդայնացումէն ետք, կազմակերպեց Սփիւռքի կարգ մը գաղութները՝ Թեհրան, Փարիզ, Պէյրութ): Հ. Հանրապետութեան օրով՝ Զինուորական նախարար: Հայաստանի հայացումը կը պարտինք մեծ մասամբ իրեն: Համայնավարութեան թշնամի էր, բայց ոչ թէ դաւանապաշտական, այլ քաղաքական նկատառումներով: Թուրքն, դաւանապաշտ եւ պատեհապաշտ չեղաւ երբեք: Իրապաշտ եւ ինքնատիպ իր մտածողութեամբ, ապրելակերպով եւ գործելակերպով: Իր գործերէն են՝ *«Հայաստան. միջ-ցամաքային ուղիներու վրայ»*, *«Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները»*: (7 հատոր):

215.— ՏէՐ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, ՀԱՄՕ: Տե՛ս Կամօ:

216.— ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ, ԹԱԴԷՈՍԵԱՆ ՍԻՐԱԿԱՆ: (1868^ը-1937-38): Մասնագիտութեամբ՝ իրաւաբան: Կոչումով՝ մանկավարժ: Ալեքսանդրապոլի (արդի Լեւոնական) բարեկեցիկ ընտանիքի գաւազ: Շրջանա-

ւարտ՝ Փեթերպուրգի Կայսերական հա-
 մալսարանի իրաւաբանական բաժնէն:
 Մէկ եղբայրը կոյր էր, բայց Կովկասի
 յայտնի Դաշնակցականներէն եւ երգա-
 հաններէն: Միւս եղբայրը Փարիզի Հա-
 յոց Եկեղեցւոյ հիմնադիր բարեգործ
 Ալ. Մանթաշեանի փեսան էր: Դասա-
 ւանդած՝ իր կողմէ ուսումնասիրուած
 Հայոց Եկեղեցական իրաւունքի դասա-
 նիւթը: Կը համարուի Հայոց Եկեղեցա-
 կան իրաւունքի առաջին լուրջ ուսում-
 նասիրողն ու հիմնադիրը: Երկրորդ պե-
 տական Դումայի Դաշնակցական պատ-
 զամաւոր՝ ընտրուած Երեւան մահանգի
 կողմէ: (1937-38 թուականներուն, Խ.
 Հայաստանի մէջ կը բանտարկուի եւ
 կ'աքսորուի: Ե՞րբ եւ ինչպէ՞ս մահացաւ
 չենք գիտեր): Հանրապետութեան շրջա-
 նին Արտաքին Գործոց եւ Լուսաւորու-
 թեան նախարար եւ խորհրդարանի նա-
 խագահ: Մշակող հեղինակ՝ ռուսահայ
 թեմերու կանոնագրի: Իր գործերէն են՝
*«Դաշնակցական Պատգամաւորները Երկ-
 րորդ Պետական Դումայում»* (Թիֆլիս
 1907), *«Փիլիսոփայութեան Պատմութիւն»*
 (անտի՞պ) եւ *«Հայ Եկեղեցւո իրաւունքը»*
 (անտի՞պ):

217.— ՏՐՈՒԻՆԻՆ (գօր.):

218.— ՅԻՆԱԿԱՅԱ. ՄԻԽԱԻԼ ԳՐԻԳՈՐԻԷՎԻՉ:
(Քութայիս, 4 Մայիս 1865 — Թիֆլիս 19
Մարտ 1950: Կուսակցական անունները՝
Միխա, Լենոժ, Գուրգեն): Մետեխի
բանտին մեջ (1906), ժրնեի մեջ (1907-
1917): Ցունիս 1919ին կրկին կը բան-
տարկուի եւ Մայիս 1920ին ազատ կ'ար-
ձակուի:

219.— ՔԵՄԱԼ, ՄՈՒՍԹԱՅԱ-ԱԹԱԹՈՒՐԳ՝
թուրքերու հայր: (Սելանիկ, 19 Մայիս
1881 — Կ. Պոլիս, 10 Նոյ. 1938): Ծագու-
մով՝ ալպանացի մաֆսատան պաշտօն-
եայի մը զաւակը: Կ. Պոլսոյ պատե-
րագմական վարժարանին մեջ այնքան
յաջող աշակերտ մը եղած է, որ իր ու-
սուցիչներէն մէկը գինձ անուանած է
«Քեմալ», այսինքն՝ կատարեալ: Կազմեց
զադտնի պգտիկ կազմակերպութիւն մը
սպաներու բռնատիրութեան դէմ (1907):
Սպայակոյտի պետ՝ Մահմուտ Շեվէթի
բանակին՝ (1909): Մասնակցած՝ թուրք-
իտալական պատերազմին եւ հռչակ հա-
նած (Լիպիա, 1911): Մասնակցած թուրք-
պալքանեան պատերազմին (1912-13):
Դէմ էր էնվէրի փրօ-Գերման արեւելու-
մին: Սուլթանին կողմէ կը նշանակուի
բանակներու ընդհ. վերակացու (1918-
19): Ամասիոյ շրջաբերականով դատա-

պարտեց թուրք պետութիւնը (22 Յունիս 1919): Նախաձեռնեց եւ կազմակերպեց Ազգային Համագումար մը (23 Յուլիս էրզրում եւ 4 Սեպտ. Սվազ): Ընտրուեցաւ նախագահ: Ազգային Ուխտը իր օրով կը վաւերացուի. անկախ եւ միացեալ Թուրքիա մը 1918 թ. Հոկտ.ին ճշդըւած սահմաններով. օսմանեան կառավարութեան տկարացման պարագային կազմել ժամանակաւոր կառավարութիւն մը: Ֆրանսա կը ճանչնայ Անգարայի կառավարութիւնը (30 Մայիս 1920) եւ կը կնքէ զինադադար՝ Կիլիկիոյ մէջ կռիւները կեցնելու համար: Կը վարէ Սաֆարայի կռիւները յոյներու դէմ (Օգոստ.-Սեպտ. 1921) եւ կը վերագրաւէ Իզմիրը: Հանրապետութիւն հռչակեց (1922) եւ եղաւ հանրապետական Թուրքիոյ առաջին նախագահը (29 Հոկտ. 1923): 15 տարի իշխեց իբրեւ մենատէր: Իր *«Ժողովուրդի Կուսակցութիւնը»* մնաց միակ փառաքան կուսակցութիւնը: ձգմեց ապստամբ փրփրները (1925-29). չէզոքացուց կրօնական ըմբոստութիւնները: Քեմալ արդի Թուրքիոյ հիմնադիրը կը մնայ:

220.— **Քեմի. (Գաֆաֆեան, Արշակ կամ Գաֆաւեան, Արշակ):** (Կարիմ, 1858 — Ռե-

ւանտուգ, 15 Մայիս 1916): Բնիկ էրզր-
րումցի: Կը կոչուի նաեւ Քաւթար Ար-
շակ: Անուանի հայդուկապետ եւ ժողո-
վրրդական հերոս: Մասնակցած՝ էրզր-
րումի առաջին ցոյցին (1880), Սասնոյ Բ.
Ապստամբութեան (1904), հայ-քաթա-
րական կոիւներուն (1905), Եփրեմի
հետ Պարսկաստանի ազատագրական
շարժման, Սարդամիշի եւ Ռեւանտուզի
կոիւներուն (1916): Գործակցած՝ Արամ
Արամեանի հետ: Կամաւորական 4րդ
գունդի հրամանատար (1915): Թաղ-
ւած՝ Թիֆլիս Զաւարեանի եւ Ն. Դու-
մանի կողմէն:

221.— ՕԳԱՆԻԶՈՎՆԵՐ (մեծահարուստ բնտա-
նիք):

222.— ՕԳԱՆՈՎՍԿԻ (գօր.):

223.— ՕՀԱՆԶԱՆԵԱՆ (հայ ճարտարապետ):

224.— ՕՀԱՆԶԱՆԵԱՆ, ՀԱՄՕ (Մհեր) (Ախալքալաք
1873 — Գահիրէ 1947): Ռուսական վար-
ժարանը աւերտելէ ետք (Թիֆլիս, 1883)
հետեւած բժշկութեան (Մոսկուա), ապա՝
Լօզան (1899-1902): Անդամ՝ Հ.Յ.Դ. Արե-
ւելեան Բիւրոյի (1905): Մասնակցած՝
Հ.Յ.Դ. 4րդ Բնդի. ժողովին (1907): Հ.Յ.
Դաշնակցութեան դատավարութեան
գլխաւոր դատապարտեալներէն (1912):
Ահսորական Սիպերիա (1913): Ահսորի

մէջ ամուսնացած Ռուբինայի հետ: Պատուիրակ՝ Հայաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ Գերմանիոյ միջամտութիւնը ապահովելու համար (Մայիս 1918): Հայ Դատը կը ներկայացնէ Երկրորդ Միջազգայնականին (Փետր. 1919): Ալ. Խատիսեանի կառավարութեան մէջ իբրեւ Արտաքին Գործոց նախարար (Յունւար 1920): Վարչապետ՝ յետ Մայիսեան խռովութեան (1920): Կը բանտարկուի Հայաստանի խորհրդայնացումով, սակայն կ'ազատի Փետրուարեան Ապրտամբութեան շնորհիւ: Երկար ժամանակ Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի անդամ:

225.— ՕՐԲԵԼԻ, Վ.Ն. (հոգեբոյժ):

226.— ՕՐԵՆԵԼԱՇՎԻԼԻ, ԻՎԱՆ ԴՄԻՏՐԻՑՅԵԻԻԶ: (Քութայիս, 29 Մայիս 1881 — Դեկտ. 1937): Համայնավար (1903): Ուսանող հարկով համալսարանի բժշկական բաժինին մէջ: Աւարտած Սբ. Փեթրպուրգի Զինուորական բժշկական Ակադեմիան (1908): 1905-1907 տարիներուն շատ գործօն: Ունի բազմաթիւ գործեր Վրաստանի եւ Անդրկովկասի ընկերվար սահմանադրութեան եւ կուսակցութեան պատմութեան մասին: Կը գնդակահարուի (Դեկտ. 1937):

227.— ՕՐԼՈՎ, (Իշխան, ափսոսեալ՝ Կովկաս):

228.— ՕՐՄԱՆԵԱՆ, ՊԱՏՐԻԱՐԺ: (Կ. Պոլիս 1841 — Կ. Պոլիս Նոյ. 1918): Կ. Պոլսոյ Պատրիարք (1896-1909): Անդամ՝ Հոռմի Աստուածաբանական Տաճարի: Յաջորդած է Մատթէոս Պատրիարք Իզմիրլեանին: Մասնակցած՝ Վատիկանի հորհուրդին (1870): Հեղինակը՝ «Ազգապատում»-ին (3 հատոր): Պահպանողական: Ուսուցիչ, հրապարակագիր: Էրզրումի Առաջնորդ (1880): Եպիսկոպոս (Կ'օծուի էջմիածին, 1886): Տնօրէն՝ Արմաշի ուսումնարանին (1890): Հիմնադիր՝ Պոլսոյ «Մասիս» օրաթերթին (1896): Աշխատակցած է «Մասիս»-ին Տիրայր ծածկանունով: Այցելած Երուսաղէմ (1914): Տեղահան եղած (Դամասկոս, 1917): Պոլիս (Մայիս 1918):

229.— ՖԵՐԴԻՆԱՆՏ, ՖՐԱՆՏ (թագաւոր):

230.— ՖԵՈՒՈՐՈՎ (բժշկապետ):

231.— ՖԵՈՒՈՐՈՎԱՆ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱ (1872-1918): Ռուսիոյ վերջին ցարուհին: Մեծն Բրիտանիոյ Վիքթորիա թագուհիի թոռնիկը: Եկատերինպուրգի մէջ գնդակահարուած՝ համայնավարներու կողմէ:

232.— ՖԵՈՒՈՐՈՎԱՆ, ՄԱՐԻԱ (1881-1894): Ցարուհի: Նիկոլայ Բ. ցարի մայրը:

233.— ՖՈՆ ՊՐԱՌԻԵՆՔԵՐԳ, ԿԱՌԻՇ (Թիֆլիսի նահանգապետ):

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Էջ

Հրատարակութեան նպատակը	5
Ալեքսանդր Խատիսեան (1874-1945)	9
Յառաջաբան	44

ՔԱՂԱՔԱՊԵՏԻ ՄԸ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐԸ

Թիֆլիս	61
Հայ-թրքական ընդհարումները	71
Հ.Յ.Դաշնակցութեան դատավարութիւնը	82
Հայկական առաջին համագումարը եւ հայկական պահանջները	98
Քաղաքական յետադիմութիւնը եւ յեզափոխական ուժերը (1905-1907ին)	110
Կուսակցութիւններու նկուզային աշխատանքը եւ իմ կապը անոնց հետ (1907-14)	125

405

Թիֆլիսի ֆազաֆային ինֆնավարութիւնը եւ իր գործունէութիւնը	146
Ինֆնավարական հաստատութիւնները եւ խորհրդակցութիւնները Կովկասի մէջ	159
Կովկասի կարիքները եւ իմ նամբորդութիւնները Փեթերպուրգ	174
Կովկասը՝ մեծ պատերազմի նախօրեակին	194
Հայկական կամաւորական շարժումը	214
Պատերազմի առաջին տարին (հասարակութիւնը, գաղթականութիւնը եւ Քաղաքներու Միութիւնը)	235
Դէպքերը Քաղաւորական պալատին մէջ	259
Դէպքերը Քաղաւորական պալատին մէջ (շար.)	277
Երերոզ գահին մօտ	300
Ռուսաստանի յեղափոխութիւնը եւ անոր արձագանգները Կովկասի մէջ	317
Ռուսաստանի ժամանակաւոր կառավարութիւնը եւ կացութիւնը Կովկասի մէջ	329
Ծանօթութիւններ	340

**ՅԱՆԿ՝
«ԶԱԽԱՐԵԱՆ» ՈՒՍ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԻ**

1. Յեղափոխականի մտքերը.— *Քր. Միքայելեան*
2. Ի՞նչ է ազգութիւնը.— *Գարեգին Քաժակ*
3. Ազգութիւնը հիմք մարդկային ընկերութեան.— *Լ. Շանթ*
4. Ազգ եւ հայրենիք.— *Յ. Քաջազնունի*
5. Ի՞նչ է դասակարգը.— *Գարեգին Քաժակ*
6. Քաղաքացեւորի մը յիշատակները.— *Ալեք. Քատիսեան*

Կեդրոնատեղի

**HAMASKAÏNE Bookshop
SHAGHZOYAN Cultural Center
Bourdj Hammoud — Lebanon**

**ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ
ՎԱՀԷ ՍԵԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ**

Պատուէր	754
Պրակ	25 1/2
Տպաքանակ	2000
Աւարտում	18-6-91



ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ ՎԱՀԷ ՍԵԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

Printed in Lebanon by Hamaskaïne W Sethian Press